1 Ба
202051

Ў. ІГНАТОЎСКІ.

КАРОТКІ НАРЫС ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСІ.

ВЫДАНЬНЕ II

ВЫДАВЕЦТВА Ў. ЗНАМЯРОЎСКАГА. ДРУКАРНЯ „ДРУК",
СУБАЧ 2. ВІЛЬНЯ, 1921 г.

1ba
202051

Ў. ІГНАТОЎСКІ.

КАРОТКІ НАРЫС ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСІ.

ВЫДАВЕЦТВА Ў. ЗНАМЯРОЎСКАГА. ◎◎ ДРУКАРНЯ „ДРУК“,
СУБАЧ 2. ◎◎◎◎ ВІЛЬНЯ, ◎◎◎◎ 1921 г.

НАЦЫЯНАЛЬНАЯ
БІБЛІЯТЭКА

ПРАДМОВА.

Нам усім добра вядомы той соцыяльна-палітычны уклад жыцьця, які быў пад цяжкаю рукою самаўладзтва ў ва ўсёй Расіі і ў нас на Беларусі. Змагаючыся з усім тым, што было жывым, карысным для народу, самаўладзтва змагалася і з усім тым, што мела на сабе адзнакі мяйсцовага, ці нацыянальнага напрамку. Усё вялікае, агульнае ставілася замест дробнага, мяйсцовага і нацыянальнага. Панавала ідэя імпэрыялізму. Афіцыяльна істнавала палітычна і культурна толькі ядыная і непадзельная Расія, якая ведала і падтрымлівала ядыную і непадзельную гісторыю, агульна-рускую гісторыю. Такая гісторыя чыталася і выкладалася ў ва ўсіх школах імпэрыі, і яе вучыліся ўсе народы імпэрыі, на якой-бы мове яны ні гаварылі, да якой-бы нацыянальнасьці яны ні належалі. На гэтай агульнарускай гісторыі адукаваліся і мы — беларусы.

У часы імпэрыі не зварачвалася увагі на тое, што з культурнага пагляду ніколі ня было цэльнай ядынай Расіі. Было зьняважана тое, што гэтая палітычна-ядыная Расія лічыць у сваім складзе 140 народаў; што прырода Расіі сьпявае размаітыя сьпевы і фармуе асобныя этнаграфічныя твары народаў; што падданыя ядынай імпэрыі гавораць размаітымі мовамі і маюць кожны сваё мінулае, на каторым будуецца будучына.

І што-ж зрабілася? Зрабілася тое, што і павінна было зрабіцца. Мы ніколі ня ведалі і цяпер ня ведаем агульнарускай гісторыі, бо толькі тагды магчыма знаць агульнае, калі мы ведаем дробнае, асабістае, прыватнае. У гісторыі, так сама, як і ў другіх

навуках, павіннаісьці не ад агульнага да асабістага, а наадварот.

Здавалася, моцна стаіць зялезны кумір самаўладзтва, моцна трымае ў магутных руках культурную, этнографічную, географічную і палітыка-соцыяльную размаітасьць. Але прабіў час і рухнуў кумір, бо ня было ў яго апоры, бо былі ў яго, як у таго біблейскага куміра, гліняныя ногі. Калі ўпаў кумір, то ўвесь абшар Расіі засыпаў ён сваімі руінамі і драбязгамі. Паднялася вялікая цемра ад густога пылу. І здавалася нам, што нічога няма наўкола нас, апроч гэтай цемры і пылу. Але аблёгся пыл, зьнікла цемра, і пачалі мы аглядацца навокала. Над нагамі нашымі, сярод руін і драбязгаў ужо пачалі выбівацца з пладавітай глебы чалавечага жыцьця новыя, чуць прыметныя расьліны. Сярод гэтых новых расьлін асабліва хутка пачалі падымацца ўгару расьліны фэдэралізму, іначай кажучы, расьліны індывідуалізму і індукцыйнай творчасьці.

Пачалося на могілках новае жыцьцё. У нашыя часы мы бачым, як усё навокала нас фэдэралізуецца.

Найперш ад усяго пачалася фэдэралізацыя ў палітычным будаўніцтве. Замест ядынай і непадзельнай Расійскай імпэрыі мы бачым шмат новых палітычных арганізмаў. У цяжкіх муках творчасьці нараджаюцца на сьвет дзяржавы прыгняцёных невялікіх, нават маленькіх народаў. Урэшце, і Беларусь наша пабачыла ў векавечным сьне сваё дзяржаўнае мінулае, загаварыла аб сваіх чалавечых правох і пачала сярод рэвалюцыйнага і ваеннага гурагану будаваць сваю дзяржаўнасьць.

За палітыкай пайшло фэдэралізавацца і эканамічнае жыцьцё. Кожная старана пачала з вялікаю увагаю падлічываць свае народныя скарбы, капіталы і маетнасьці. Зьявіліся гандлёвыя палаты і эканамічныя місыі ў размаітых народаў.

У пазьнейшыя часы фэдэралізуецца штукарства, фэдэралізуецца і навука, шукаючы для сваёй творчасьці і працы грунту ў мяйсцовым і нацыянальным

жыцьці. Паміж іншымі навукамі пачала сваю фэдэралізацыю і гісторыя. У шырокіх колах грамадзянства пайшоў вялікі спрос на гісторыі асобных народаў, якія да апошніх часоў і за народы ня лічыліся. Агульныя курсы перасталі здаволіваць чалавека, бо ён не знаходзіў там таго, што датычыць жыцьця асобных народаў. Падняўся спрос і на гісторыю нашай бацькаўшчыны Беларусі.

Цяжкую працу будзе зараз несьці той, хто задасца мэтай працаваць над гісторыяй асобнага народу, напрыклад—беларусаў. Вайна зруйнавала край. „Эвакуацыі“ на захад і на ўсход зьнішчылі край ня толькі ў эканамічным, але і ў навукова-культурным сэнсе. Няма гістарычных матар‘ялаў, няма падручнікаў. Рэвалюцыйны гураган не дае магчымасьці працаваць спакойна, об‘ектыўна. Апроч таго, ня звыклі мы да працы над чымся невялікім, дробным. Мы прызвычаіліся лёгка глядзець на дробнае і не даваць яму цаны, а часам мы і зусім дробнага ня бачым.

Цяпер трэба пісаць і працаваць іначай. Мы павінны згары спусьціцца ўніз, каб тут унізе, а не з вышыні птушынага лёту рабіць нашу працу. Калі чалавек з вышыні птушынага лёту глядзіць уніз, ўсё здаецца яму гладкім, роўным і простым. Ен бачыць толькі плян і ня можа шчыльна прыгледзіцца да асаблівасьцей размаітакалёрнага малюнку. Каб знаць дэталі малюнку, трэба спусьціцца ўніз.

Узяўшы ў рукі ясны ліхтарнічак, павінны мы крок за крокам абыйсьці мінулае нашай бацькаўшчыны. А ні адзін куточак нашага мнагапакутнага жыцьця ня можа і не павінен астацца бяз нашага агляду. І калі ўсе нават найцямнейшыя куточкі жыцьця кожнага народу будуць вядомы, тагды толькі магчыма будзе ўзяць крыльлі вольнай птушкі, падняцца ўверх і адтуль з вышыні паглядзець на жыцьцё ўсіх народаў. Такі пагляд з вышыні дасьць да нашага малюнку агульны плян жыцьця.

Але раней трэба ўзяцца за чорную працу. Ужо прыйшоў гэты час працы, час індукцыйнага будаваньня

ня. Над крыжамі бацькоў падымаецца новая, маладая Беларусь. Цяжкай працай, белай, чыстай душою бярэ яна мейсца сярод братоў сваіх, іншых славянскіх народаў.

„Годзе ў полі, ў лясох ты, старонка, і так
Сіратой начавала забытаю!
Годзе выпіў крыві з сэрца крыўды чарвяк,
Вецер косьці тачыў непакрытыя!
Падымайся з нізін, сакаліна сямья,
Над крыжамі бацькоў, над курганамі!
Занімай, Беларусь маладая мая,
Свой пачэсны пасад між славянамі!“

(Янка Купала)

Уступ да гісторыі Беларусі.

Звыклі мы лічыць нашу бацькаўшчыну невялікаю па абшару яе тэрыторыі і па ліку насельнікаў яе. Пэўна, так яно і будзе, калі мы параўнуем Беларусь з такімі дзяржавамі, як Велікабрытанія з калёніямі, Кітай, Гэрманія, Францыя, Расія і г. д. Але будзе ня так, калі параўнуем Беларусь з такімі невялікімі гаспадарствамі, як напрыклад, Швэйцарыя, Данія, Бэльгія і Голяндыя.

Цікава яшчэ параўнаваць Беларусь з тымі маладзенькімі, вырасшымі на грунце сучаснай рэвалюцыі дзяржавамі—рэспублікамі, якія ў наш час змагаюцца за сваю незалежнасьць і за свае дзяржаўныя правы.

Украіна: 800.000 кв. км.,—45.000.000 жыхараў, з іх 72 прац. украінцаў. Беларусь: 300.000 кв. км.,—14.075.000 жыхараў, з іх 77 проц. беларусаў, Літва: 125.000 кв. км.,—2.000.000 жыхараў. Эстонія: 47.500 кв. км.,—1.750.000 жыхараў. Латвія: 64.196 кв. км., — 2.552.000 жыхараў, з іх 72 проц. латышоў. Паўночны Каўказ: 150.000 кв. км., — 4.300.000 жыхараў. Азэрбэйджан: 100.000 кв. км.,—4.500.000 жыхараў, з іх 75 проц. турка—татар. Грузія: 90.000 кв. км.—3.000.000 жыхараў, з іх 75 проц. грузінаў. Армэнія: 320.000 кв. км.,—4.000.000 жыхараў, з іх 75 проц. армянаў.

Зрабіўшы гэтыя параўнаньні, мы бачым, что ня так ужо малая наша Беларусь. Дастарчыць гэтае зямелькі для таго, каб магчыма было добра жыць тут ня толькі беларусам, але і другім тутэйшым народам. Толькі-б нікто не руйнаваў гэтай зямелькі і не рабаваў.

Няма тут высачэнных гараў і глыбокіх прорваў. Куды ні глянь, ляжыць перад табою амаль што аднастайная раўніна, сярэдняя частка якой пакрыта балотамі, сенажацямі, лясамі—пушчамі і вялікай сілай вазёр.

Рэдка калі ў часы свайго мінулага жыцьця бачыла Беларусь часы згоды. Заліта яна ня толькі потам, але і крывёю.

Колькі вялікіх боек народаў адбылося на яе абшарах! І курганы, якія раскіданы па ўсёй Беларусі, сьведчаць і гавораць маўчком аб тым, што калісь тут было. Цяжкае, гаротнае мінулае нашай старонкі як бы налажыла на яе твар

сваю пячатку, спавіла яе горам і пакутаю. Над краем як-бы вісьне векавечная скарга на цяжкую долю, вісьне ціхі смутак. Вось як беларускі пясьняр, сын сваёй зямелькі і народу, Якуб Колас, пяе ў адным з сваіх твораў пра Беларусь:

„Вісьне скарга уздоўж Нёмна,
Беларусі сына.
Як ты бедна, як ты цёмна,
Родная краіна!
Зьбіты ў кучы твае вёскі,
У зямлю стрэхі ўходзяць,
Нуднай песьні адгалоскі
Лес, курганы родзяць...
Усё ў табе, мой родны краю,
Усё спавіта горам:
І той вецер, што дзьме з гаю,
Што шуміць над борам,
Тая песьня, што на полі
Жнеі засьпяваюць,
Тыя думкі, што да болю
Сэрца калыхаюць.

У гэтай краіне цёмнай, беднай, горам спавітай, жыве беларус. Часта толькі па абліччу магчыма адрожніць яго ад двох яго братоў: велікаруса і украінца—маларуса. Няма ў яго вышыні і зграбнасьці украінца, паважнасьці і плотнасьці велікаруса. Найчасьцей беларус росту сярэдняга, складу пахілага: на сваіх плячох нясе ён цяжар свайго мінулага і сучаснага жыцьця. У выразным твары яго ёсьць нейякаяс мягкасьць, якая найбольш залежыць ад спакойнага і ласкавага пагляду яго шэрых ці блакітных вачэй.

Беларус ёсьць прадстаўнік самага чыстага этнаграфічнага тыпу ў усходня-славянскім, рускім пляменьні. З гісторыі Беларусі мы бачым, што беларускае плямя праз увесь час свайго мінулага жыцьця ня зьлівалася з народнасьцямі іншых расаў. Ня так было з велікарусамі і ўкраінцамі: яны жылі пры такіх умовах, што ім немагчыма было зьберагчы свой старажытны этнаграфічны тып. Турка—мангольскія пляменьні праз некалькі вякоў ішлі праз паўднёвыя стэпы, ў вялікім ліку аставаліся там і рабілі паходы, як на паўднёвую, так і на паўночна-ўсходнюю Русь. Многа вякоў і ўкраінцы і велікарусы пражылі пад турка-мангольскім панаваньнем і этнаграфічным іх уплывам. На поўначы і на паўночным ўсходзе рускія пляменьні ў сваім рассяленьні спаткаліся з фіна-манголамі. Велікарускія пляменьні зьліваліся з фінамі і русыфікавалі іх. Гэтая гістарычная зьява цягнецца аж да нашага часу. Пэўна, што сумеснае згоднае жыцьцё з фіна-манголамі і русіфікацыя іх мелі свой і абаротны бок, г. ё. этнаграфічны ўплыў фінаў на велікарусаў. Што датычыць да беларусаў, то мы ведаем, што

турка-мангольская лавіна да іх не дакацілася, а фіна-мангольскія пляменьні ня былі іх суседзямі. На беларусаў мог быць уплыў літоўскай і польскай крыві, і, пэўна, доўгае суседзтва і сужыцьцё з літвінамі зрабіла гэты ўплыў. Што датычыць да палякоў, то іх этнаграфічны ўплыў ня мог быць значным, бо палякі былі ў Беларусі вышэйшым, шляхоцкім станам. Тыя беларусы, якія зьліваліся з імі, былі прадстаўнікамі так сама шляхоцкага беларускага стану. З гісторыі нам вядома, што гэтыя беларусы адыйшлі ад свайго народу і сталі палякамі. Што датычыць да шырокіх масаў беларусаў, то польскага ўплыву тут не магло быць: паміж панам палякам і мужыком—беларусам была глыбокая соцыяльная прорва. З усяго вышэйпаданага мы бачым, што этнаграфічнага ўплыву мангольскай расы на беларуса ня было. Калі і прызнаць этнаграфічны ўплыў літоўскі і польскі, то гэты ўплыў быў невялікі; апроч таго, літвіны—такія ж арыйцы, як і беларусы, а палякі—славяны, толькі заходняй веткі.

Тэрыторыя Беларусі ня можа пахваліцца добраю глебаю: зямелька Беларусі, за выключэньнем некаторых паветаў,—малаўрадлівая. Шмат працы трэба ўлажыць у зямлю, каб дала яна кавалак хлеба. І беларус шчыра працуе. Ня гледзячы на невялікі ўзрост і пахілы склад, ён вытрыманы працаўнік. Гэта добра ведаюць усе падрадчыкі на земляныя работы; добра ведае Амэрыка, беручы з Беларусі работніка на цяжкую чорную працу. Найбольш прывязаны сучасны нам беларус да земляробства. Ён, як кажа пясьняр Янка Купала, „пан сахі і касы“. І толькі тагды, калі няма ў беларуса гэтага панства, ён ідзе на другія работы.

Сваю гісторыю мае беларус, хоць і ня ведае яе. Але павінен настаць час, калі і беларус зацікавіцца гісторыей свайго роднага краю. Бяз гэтага ён ніколі ня зможа стаць грамадзянінам сваёй бацькаўшчыны. Толькі гісторыя дае моцны грунт для нацыянальна-грамадзянскага самапачуцьця.

Пэрыяды гісторыі Беларусі.

Ніколі не перарываецца народнае жыцьцё: цячэ яно, як рэчка, з году ў год, з сталецьця ў сталецьце. Адных працаўнікоў прыймае магіла, другія нараджаюцца, беруць лямку бацькоў і дзядоў сваіх і цягнуць яе зноў да магілы. Так ідзе чалавечая праца, так робіцца гісторыя роду чалавечага. Але сталецьце адно на другое не падобна. У адны часы скора, жвава йдзе праца. Народ як-бы бяжыць уперад шпаркім крокам: пырыцца культурная творчасьць нацыі, з'ясьняецца твар народу, будуецца моцны дзяржаўны

і культурны будынак. Люба кінуць пагляд на гэткае жыцьцё, на такія мамэнты паступовага гістарычнага руху. Але часам выбухаюць і іншыя часы: нацыя заміраe, хаваецца ў глыбіну творчая сіла, руйнуецца дзяржаўны і культурны будынак ад уціску другога народу.

Такім спосабам, прыгледзіўшыся да непарыўнага паступовага руху гісторыі народа, магчыма ўсё-ж такі знайсьці ў гэтым руху нейкія асобнасьці ў тые ці іншыя часы. Апіраючыся на такія асобнасьці жыцьця магчыма зноў выявіць у гісторыі народу яе пэрыяды. Так стаіць справа і ў гісторыі Беларусі.

Па асобнасьцям палітычнага і культурнага жыцьця беларускага народу гісторыю Беларусі магчыма разьдзяліць на чатыры пэрыяды: Полацкі, Літоўска-Беларускі, Польскі і Рускі.

Пачынаецца наша гістарычнае жыцьцё с IX сталецьця на сярэднім кавалку вялікага воднага шляху „з Варагаў у грэкі". Гэты шлях ёсьць шлях тагочаснай культуры і гандлю, і мы увайшлі на яго. Наймацнейшым князьствам сярод нашых пляменьняў (Крывічоў, Дрэговічаў і Радзімічаў) было Полацкае. Незалежнае з пачатку гістарычных зьвестак, яно прымушана было Кіеўскімі князямі да залежнасьці ад Кіева. Але гэтая залежнасьць трымалася кароткі час і ня была агульнай, поўнай залежнасьцю. Ужо з пачатку XI сталецьця пайшло змаганьне за незалежнасьць полацкіх Ізяславічаў з кіеўскімі Яраславічамі. У гэтым змаганьні ўкола Полацкага князьства зьбіраліся князьствы драбнейшыя. Да найбольшай моцы Полацкае князьства дайшло пры Усяславе (1044—1101). Пасьля яго скону начаўся палітычны ўпадак Полацкай Русі.

У XIII-м сталецьці зьбіраюцца ў купу літоўскія пляменьні, суседнія з Полаччынай; яны арганізуюцца і зьбіраюць ўкола сябе разрозьненыя паўночна-заходнія рускія пляменьні, якія пачынаюць злучацца з літвінамі. Будуецца вялікае князьства Літоўска-Беларускае, гдзе кіруе гаспадар, вялікі князь літвін, а пануе культура і мова заняпаўшай палітычна Полаччыны. Мы ведаем, што беларуская мова стала ў новым гаспадарстве дзяржаўнай мовай: на ёй пісаліся законы і афіцыяльныя паперы. У беларускай мове рабілася і культурная справа таго часу: пісаліся летапісы і другія творы слова, друкаваліся кнігі; пабеларуску гаварылі і ў палацы вялікага князя.

У Літоўска-Беларускім гаспадарстве згодна жывуць дзьве веры: ўсходня-хрысьціянская ў рускіх славянаў і паганская ў літвіноў. І хоць у канцы XIV-га сталецьця, дзеля прычын хатніх і надворных, Літоўска-Беларуская дзяржава юрыдычна злучылася з Польшчай, аднак-жа ў XV і першай палавіне XVI сталецьця дзяржаўныя, культурныя і рэ-

лігійныя справы мала чым зьмяніліся. Усяму гэтаму пэрыяду ад XIII да палавіны XVI сталецьця магчыма даць назву Літоўска-Беларускага.

К палавіне XVI сталецьця польскі уплыў ўсё мацнее. Па прычынам, як хатнім, так і надворным, Літва і Беларусь ўсё больш і больш павінны хіліцца да Польшчы. У 1569 годзе на Люблінскім сойме адбылася ня толькі юрыдычна, але і рэальна унія Літвы і Беларусі з Польшчай. Польшча скарыстала цяжкія умовы дзяржаўнага жыцьця сваёй суседкі, каб зрабіць унію інкарпарацыей Літвы і Беларусі ў арганізм Польшчы. Асобнасьць і незалежнасьць Літвы і Беларусі была згубляна. Валынь, Падольле і Падлясьсе былі залічаны землямі Польскай Кароны. На сойме 1596 г. была зробляна постанова аб польскай мове, як дзяржаўнай мове. Поруч з мовай сталі панаваць польская культура, польскі соцыяльны і палітычны строй і каталіцкая вера. Літвіны і Беларусы вышэйшых станаў апалячываліся, адходзілі ад бацькаўшчыны сваёй, ад свайго народу. Пакінуты імі просты беларускі народ захаваў сваю старую мову, старыя звычаі і веру. Але ён ня меў ўжо моцы зьберагчы і пашырыць беларускую культуру. Пад політычнай і культурнай ўладай Польшчы Беларусь была да канца XVIII-га веку.

Дзякуючы ненармальным умовам палітычнага, соцыяльнага і царкоўнага жыцьця, Польшча прыйшла да канечнаго свайго распаду. У канцы XVIII-го сталецьця суседзі скарысталі ўпадак Рэчы Паспалітай. Польшча была падзелена паміж Аўстрыей, Прусыей і Расіей. Беларусь адыйшла пад ўладу Расійскай імпэрыі. Кацярына абяцалася захаваць на вечныя часы ў прылучаных землях беларускіх вольнасьць грамадзянскую і вольнасьць сумленьня паводлуг старых звычаяў і прывілеяў; а гэтыя звычаі і прывілеі ў соцыяльна-грамадзянскім сэнсе былі шкадлівы дзеля беларускага простага народу.

Аж да Мікалая I зноў ідзе паланізацыя краю: ўрад нянькчыцца з панам-паляком, а не з мужыком-беларусам. З Мікалая I справа пайшла інш: пасьля польскіх паўстаньняў палякі страцілі ласку рускага ураду, але ад гэтага беларусу ня стала лепш: мейсца паланізацыі заняла русыфікацыя. Беларусу было забаронена нават мець друкованую кнігу ў сваей роднай мове. Ня гледзячы на гэтае, ў Беларусі як раз ў гэты пэрыяд яе гісторыі ідзе нацыяльна-культурны рух.

Першы пэрыяд гісторыі Беларусі. (IX—XIII ст.).

Старажытныя насельнікі Беларусі.

У IX-м сталецьці землі, занятыя ўсходнімі, рускімі славянамі, дзяліліся паводле рачных сыстэмаў і гандлёвых цэнтраў на чатыры кавалкі. На поўначы, пасярод вазёр і лясоў, цэнтруючыся ўкола Ільмэня, лягла зямля Наўгародзкіх славянаў. Далёка на ўсход цягнуліся гэтыя землі, даходзячы аж да Уральскіх гораў. Кіраваў імі, „гаспадзін вялікі Ноўгарад.“ Пад ўсходнімі землямі Ноўгарада, паміж Волгаю і Акою ляглі землі, цягнуўшыяся да Ростава Вялікага і да Суздалі. Значную роль будзе мець гэты кавалак толькі з пачатку XIII-га сталецьця. На паўдні, па сярэдняму і ніжэйшаму Дняпру, уходзячы аж у стэпы, лягля Дняпроўская Русь, зцэнтрованая ўкола багатага Кіева. Гісторыя гэтага кавалку нам добра вядома з агульных курсаў рускай гісторыі, якая разглядала жыцьцё амаль што яго аднаго. Паміж заходнімі Наўгародзкімі і Кіеўскімі землямі, па вышэйшай Заходняй Дзьвіне і вышэйшаму Дняпру з Прыпяцьцю, Бярэзінаю і Сожам ляглі землі будучай Беларусі, каторыя цэнтраваліся ўкола гораду Полацку. Гэта ёсьць так званая Полацкая Русь.

Насельнікамі вышэйпаказанай тэрыторыі (Полацкай) былі тры усходнеславянскія, рускія пляменьні: Крывічы, Дрэговічы і Радзімічы. Сярод Крывічоў і Дрэговічаў жылі яшчэ літвіны, напр. Ятвягі.

Найвялікшым пляменьнем былі Крывічы, каторыя жылі па вярхох рэкаў Заходняй Дзьвіны, Дняпра і Ловаці. Што датычыць назвы „Крывічы“, то адны вучоныя гавораць, што Крывіча так назвалі за тое, што ён быў хітры, двудушны, крывадушны чалавек. Другія вучоныя вядуць імя Крывіча ад слова „кроў“, тады назву „Крывічы“ магчыма разумець: „сваякі па крыві“, кроўныя. Раскіданыя па шырокаму абшару Крывічы сваёю назваю як-бы падкрэсьлівалі свае радзтво. Дрэговічі расьсяліліся паміж Прыпяцьцю і Заходняй Дзьвіною. Сярэдзіна сялібы Дрэговічаў супадае з нашай Меншчынай. Яны жылі пасярод лясоў і балотаў, гдзе шмат было трасінаў, інакш кажучы, дрыгвы, дрэгвы. Адсюль і пашло іх імя. Пасьля іх толькі ў Меншчыне засталося больш як 30 тысячаў курганоў — могільнікаў. Радзімічы былі невялікім пляменьнем і жылі па абодвым берагом Сожа. Яны прышлі сюды пазьней ад Крывічоў і Дрэговічаў з ляшскай (польскай) староны. Летапісь гавора аб іх так: „Бяста бо два брата в Лясех: Радим, а другій Вятко,

и пришедша седоста Радим на Соже, и прозвашася Радимичи, а Вятко седе с родом своим по Оце, от него-ж прозвашася Вятичи".

Кіеўскі летапісец так малюе жыцьце нашых прародзічаў: „Живяху в лесе, яко-ж всякій зверь, ядуще все нечисто, и срамословие в них пред отцы и пред снохами; и брацы не бываху в них, но игрища межю селы". і г. д. Па гэтай летапіснай ведамасьці выходзіць, што нашыя продкі ня мелі ніякай культуры і жылі ў лесе, як нейкае быдла. Што датычыць чужаземных сьведкаў, то яны ўадзін голас гавораць аб тым, што ўсходнія славяны і тады мелі ўжо нейкую культуру. Так гавораць візантыйскія аўтары— Пракопі, Маўрыкі, Канстанты Чырвонародны і арабскі аўтар Масудзі. Той самый летапіс, які чорнаю фарбаю малюе культурны быт нашых продкаў, дае зьвесткі аб многіх гарадох, якія былі раскіданы па тагачаснай Полацкай Русі. А мы ведаем, што прысутнасьць у народа гарадоў гаворыць так сама аб культурнасьці народу. Аб гэтым-жа маўчком гавораць могільнікі—курганы, якія засталіся да нашых часоў па ўсяму нашаму краю. Раскопкі кургаиоў даюць шмат матар'ялаў, каб намаляваць культуру крывічоў, дрэговічаў і радзімічаў.

З раскопак мы бачым, што пляменьні будучага беларускага народу, не зважаючы на сваю блізкасьць па крыві і па суседзтву, мелі ня зусім сходныя звычаі. Так, напрыклад, кожнае з іх па свайму асабістаму звычаю хавала нябошчыкаў. Крывічы палілі труп, попел зьбіралі ў пасудзіну, якую потым пакрывалі насыпам. Укола насыпа капалі равок і курган абводзілі стужкай з каменьня. Дрэговічы клалі сваіх нябошчыкаў на зямлі і насыпалі над імі курганы. Радзімічы да X-га сталецьця сваіх нябошчыкаў палілі, а пасьля гэтага часу клалі памершага на ложка, пасыпанае попелам, і над ім рабілі наспу. Уклад хаўтурны крывіцкі быў найскладнейшы; гэтае гаворыць аб тым, што і культура іх павінна быць вышэйшаю.

Па тым рэчам, што знаходзяцца ў курганох, ясна, што дзяды нашыя ня сквапны былі да вайны, ім больш падабалася мірная праца: земляробства, зьвералоўства і гандаль. Яны ўмелі ўжо ткаць на кроснах, ведалі бандарную і ганчарную справу. Былі яны людзі заможныя, любілі хораша прыбрацца. На шыі яны насілі маністы з шкляных пацерак, часам бронзавых і срэбных, з разнаітымі падвескамі, добра апрацованымі. Відаць, што пацеркі, вельмі штучна зробляныя, дзесь купляліся. Беларус нашага часу ня можа прыбрацца так багата і цікава, як маглі прыбрацца яго продкі, каторыя па летапісу „живяху в лесе, яко-ж всякий звер". Праф. Завітневіч аб кургановых рэчах гаворыць так: „Курганные предметы Полесья по своему материалу ценнее,

а по форме разнообразнее, затейливее, а иногда даже изящнее нынешних". I няма тут а ніякага дзіва. Нашу бацькаўшчыну багаціў вялікі водны шлях з Варагаў ў Візантыю, па катораму йшоў сусьветны гандаль таго часу. У гэтым гандлі працавалі і мелі не малы заробак і нашыя прарадзічы. Цікава тое, што некаторыя рэчы, якія ужываліся тады, ужываюцца і цяпер беларусамі нашага часу. Жыхар кургановага Палесься меў звычай падпяразывацца раменным паскам з шкуратовым кашэлікам, у каторым ён хаваў крэсала, крамень, губку і ножык. Наш беларус некаторых паветаў Горадзеншчыны, Магілёўшчыны і Меншчыны так сама носіць пры сабе у кашэліку на рамяным паску такія самыя рэчы; толькі ён і дадаў да іх, як чалавек нашае культуры, яшчэ тутун і люльку.

Чым з'ясьніць тое, што зьвеста летапісу аб някультурнасьці нашых прарадзічаў так не падобна на зьвесткі чужаземных сьведкаў і курганоў? Трэба памятаць, што хто-б ні-быў аўтар летапісу, ён быў манах, прадстаўнік новай культуры і новай веры, якая прасочывалася ў нашыя лясы. Пэўна, што ўсё тое, што насіла на сабе адзнакі не яго культуры, аўтар лічыў някультурным. Шлюб, учынены водлуг звычаяў паганскай веры, яго не здаволіваў, і летапісец піша, што ў продкаў нашых „брацы не бываху". Калі продкі нашы ў постны па звычаю хрысьціянства, дзень елі скаромнае па свайму звычаю, манах летапісец кажа, што яны елі ўсё нячыстае. Такія здарэньні ацэнкі культуры ў гісторыі людзей мы бачым часта. Вядома нам, напрыклад, што рымляны звалі першых хрысьціянаў бязбожнікамі за тое, што яны верылі ў свайго нявіднага бога, а ня іх — рымляноў,—багоў; звалі распуснымі за тое, што у хрысьціянаў была свая, а не паганская мараль і т. д. Нават і ў наш час мы бачым, што калі адна палітыка-соцыяльная партыя разумее рэвалюцыю ня так, як другая, то адтрымлівае назву контр-рэвалюцыйнай партыі.

Дзяржаўна-палітычныя справы.

С палавіны IX-га сталецьця сярод усходніх славянаў пачынаецца дзяржаўна-грамадзянская арганізацыя. Плямені Крывічоў, Дрэговічаў і Радзімічаў ідуць па тым-жа гістарычным шляху. Будуецца гаспадарства і тут. Яшчэ да заваньня вядомых нам князёў — варагаў (862) пачалі тут складацца воласьці—княэьствы. Вёскі валасьцёў цягнулі, як да цэнтру, да бліжэйшага гораду. Чым большы і багацейшы быў горад, тым большую тэрыторыю вясковую кан-

цэнтраваў ён ўкола сябе. Разумеецца, валасьці былі самыя размаітыя абшарамі сваіх тэрыторый. Найвялікшымі паміж імі лічыліся: Полацкая, Смаленская і Тураўская. У летапісе, апроч іх, успамінаюцца яшчэ і другія валасьці з меншай тэрыторыяй, напрыклад: Вітэбская, Аршанская, Друцкая, Мсьціслаўская, Ізяслаўская, Слуцкая, Навагрудзкая, Нясьвіжская, Менская, Пінская, Мазырская, Сьвіслацкая і іншыя.

На чале валасьцей у ваяўніцкіх справах стаялі асобныя князі, каторыя былі ня больш, як раданачальнікамі, а часам толькі прадстаўнікамі пляменьняў або родаў. Князі—раданачальнікі былі, такім спосабам, мяйсцовымі людзьмі. Князі прадстаўнікі былі прышлым элемэнтам. Як пападаў гэты прышлы элемэнт ў мяйсцовае жыцьцё, мы бачым, напрыклад, з летапіснага паданьня аб зазваньні князёў варагаў. Валасныя князі мелі выканаўчую ўладу ў сваім княз.стве: яны баранілі тэрыторыю валасьці і яе маетнасьць, рабілі са сваёю дружынаю паходы у чужыя землі, чынілі суд, пільнавалі гандлёвыя шляхі і караваны.

Заканадаўчая ўлада ў валасьці належала да веча, або да народнага сходу. Веча зьбіралася у найглаўнейшым горадзе валасьці-княз.ства. Веча запрашала князя, гадзілася з ім, калі князь нарушаў пастаўленыя яму ўмовы, яно „паказывала князю путь“, іначай кажучы, адбірала ад яго княжацкую ўладу. Веча выдавала ўсялякія пастановы для насельнікаў валасьці, абірала ўраднікаў на патрэбныя пасады, адбірала ў іх дадзеныя пасады. Веча абвешчала войны і рабіла згоду з суседамі. Улада веча шырылася ня толькі на горад, але і на ўсю валасьць, якая цэнтравалася ўкола гораду; на тыя гарады і вёскі, якія былі параскіданы па ўсяму княз.ству. Пры гэтым, меншыя ў валасьці гарады лічыліся прыгарадамі галоўнага гораду. Кіеўскі летапісец так гаворыць аб уладзе веча: „Новгородци изначала, и Смольняне, и Кияне, и Полочане, и вся власти (валасьці), яко-же на думу, на веча сходятся; на что-же старейшии сдумают, на тым і пригороди станут“. Веча мела ў валасьці магутную моц. Усякі жыхар валасьці павінен быў слухаць яго голасу, ў тым ліку і князь, які быў, як мы казалі вышэй, толькі наемнікам веча.

Звычай толькі вечавога народапраўства істнаваў, як у Кіеўшчыне, так і ў Полаччыне, з незапомных часоў. Як рабіліся справы на вечах, мы мала ведаем, бо ад вечавых сабраньняў не засталося да нашага часу а ніякіх пісаных дакумэнтаў. Па тым невялічкім зьвесткам, якія мы маем, на вечавы сход жыхары зьбіраліся па звону асобнага вечавога колакала, каторы вісеў на плошчы найглаўнейшага гораду княз.ства. Па гэтаму звону са ўсіх канцоў гораду йшлі як мешчане гораду, так і тыя вясковыя насельнікі

воласьці, якія ў гэты час былі ў горадзе па сваім справам. Права голасу на сходзе мелі ўсе свабодныя дарослыя людзі, незалежныя гаспадары. Сабраўшымся людзям найперш апавядалася тая справа, на якую веча павінна было даць той ці іншы адказ. Апавяданьне справы рабіласа ці князям воласьці, ці якім колечы ўраднікам, ці проста якім-небудзь старым чалавекам. Патым йшло абгаварываньне справы. Веча адказывала прамоўцам гоманам. Пэўна, што асобных галасоў ня лічылі, а толькі па слуху адгадывалі, што ухваляе большасьць веча. Іншы раз выпадала так, што большасьць веча была незначная і меншасьць не хацела адступіцца ад сваёй мэты. Тады справа даходзіла да бойкі, і аднагалоснасьць дасягалася сілком; меншасьці затыкалі рот кулаком, і яе галасоў ня было чутно.

Наймагутнейшым было веча ў Полацку. Тут яно істнавала з незапомных часаў аж да канца XV-га сталецьця (1498 г.), калі гораду было дарована Майдэборскае права. Князь у Полацку юрыдычна ня меў амаль што ніякай сілы. Веча яго залежала ад яго індывідуальных здольнасьцяў. Ен і яго дружына нават і жылі не ў самым горадзе, а ў некалькіх вёрстах ад гораду, ў вёсцы Бельчыцах, гдзе былі для яго пабудаваны палацы. Князь і яго дружына ня мелі права купляць і мець у Полацку нярухомую маетнасьць. Так сама было ў Ноўгарадзе і Пскове. Трэба адзначыць, што станавішча наўгародзкіх князёў было больш пэўнае, чым князёў полацкіх. Справа ў тым, што наўгародцы звычайна абіралі сабе князя з роду Кіеўскіх Яраславічаў. Пакрыўджаны вечам наўгародзкі князь мог знайсьці сабе дапамогу ад сваіх кіеўскіх родзічаў і ад кіеўскага вялікага князя, каторы быў найстаршым ў родзе і павінен быў бараніць малодшых сваіх родзічаў. Што датычыць да полацкіх князёў, то яны нікому не маглі паскардзіцца на сваю крыўду. Жылі яны асобным ад кіеўскіх князёў жыцьцём і нават найчасьцей былі ў спрэчках з імі. Страціўшы па якім колечы прычынам свой пасад ў Полацкай воласьці, князь павінен быў бегчы на чужую старану, да чужых людзей. Такой стараною звычайна была Літва. Патрэбна аднак-жа сказаць, што палачане любілі і паважалі род сваіх князёў Ізяславічаў і баранілі іх, а разам з імі і сябе ад крыўды князёў чужога роду, напрыклад, Яраславічаў Кіеўскіх.

Полацак быў найгалаўнейшым горадам у воласьці. Усе другія гарады яе былі залежныя ад Полацку і лічыліся яго прыгарадамі. Такімі прыгарадамі былі, напрыклад, Менск, Віцебск, Барысаў, Стрэжаў, Усьвят, Друцк і ін. Гэтая залежнасьць датычыла толькі надворных справаў. У сваіх хатніх справах усе прыгарады былі незалежнымі і кіраваліся сваімі вечамі і князямі.

Змаганьне Полаччыны з Кіеўшчынай.

У часы зазваньня варагаў (862) Полаччына мела сваіх мясцовых князёў, аб каторых гаворыць адна з скандынаўскіх сагаў—Алмундава сага. Гэтых князёў мы ня ведаем па імёнам. Ужо і тады былі нейкія спрэчкі між Полацкім і Кіеўскім цэнтрамі. Варагі Аскольд і Дзір, родзічы зазваных варагаў, захапілі ўладу ў Кіеве. Асеўшы тут, яны хутка ўвайшлі ў мясцовыя інтарэсы. У Ніканаўскім летапісе мы чытаем: „Аскольд и Дир воеваша Полочан и многое зло им сотворища.“ Аскольда і Дзіра ў Кіеве зьмяніў Алег (879—912). Гэты першы гістарычна-праўдзівы кіеўскі князь пачаў цэнтраваць наўкола Кіева размаітыя плямёны. Ен накладаў на іх дань, адкуль і слова „падданы“. У ліку другіх падданых плямёнаў Іпатаўскі летапіс называе і Крывічоў. Разам з Крывічамі пайшоў потым Алег на Смаленск і ўзяў без змаганьня. „Олег прия город Смоленеск и посади в нем муж свой“. Аб падданьні Алегу Полацку і Дрэговічаў у летапісе зьвестак няма, але магчыма думаць, што і гэтыя землі былі ў нейкай залежнасьці ад Кіева. Так, напрыклад, летапіс, гаворачы аб „укладах“, якія браў Алег з Візантыі, называе „уклад“ ня толькі на Смаленск, але і на Полацак. „Укладам“ называўся ваенны здабытак, каторы прысылаўся Кіеўскаму князю з Візантыі. Зьвярнуўшы ўвагу на тое, што Смаленск і Полацак мелі свае асобныя ўклады, мы павінны прызнаць, што яны былі не рабамі Кіева, а яго супольнікамі ў змаганьні з Візантыяй. Гэты факт пацьвярджаецца тым, што ў паходах Алега 907 і 944 году на Візантыю подлуг летапісу, Смаленск і Полацак прыймалі ўчасьце. Праўда, Алег у далучаных гарадох ставіў сваіх „мужэй“, але яны былі ня столькі ўраднікамі, сколькі прадстаўнікамі эканамічных інтарэсаў Кіеўскага князя. Справы гарадоў і воласьцяў па звычаю вялі мясцовыя вечы і князі „под Ольгам суще“.

Пры наступніках Алега (Ігар, Ольга, Сьвятаслаў, 912—972) залежнасьць Полаччыны ад Кіева паступова ўсё падае. У апошнюю чверць 10-га сталецьця ў Полацку ўжо незалежна княжыць Рагвалод. Магчыма думаць, што Рагвалод быў патомкам тых мясцовых полацкіх князёў, якія раней былі ў Полацку. Гэта пацьвярджаецца чыста славянскім імем самога Рагвалода і дачкі яго Рагнеды.

Рагвалод скарыстаў спрэчкі, якія йшлі паміж сынамі Сьвятаслава—Яраполкам, Алегам і Уладзімерам. Ен значна пашырыў Полаччыну, дадаўшы да яе Тураўскае княства, каторае раней залежала ад Кіева. У сваіх спрэчках сыны Сьвятаслава, Яраполк і Уладзімер, шукалі сабе дапамогі з боку Рагвалода. Дзеля гэтай мэты абодва браты дамагаліся рукі дачкі Рагвалодавай Рагнеды, каб палітычны

зьвязак зацьвярдзіць сваяцтвам. Маладыя князі заслалі сватоў да Полацкай княжны. Летапіс гаворыць, што, Рагнеда, даведаўшыся, што Уладзімер быў сынам Сьвятаслава і рабыні, не захацела быць жаною рабыніча і з пагардай адказала так: „не хочу разути рабынича, а за Ярополка иду“. Калі Уладзімеру перадалі адказ Рагнеды, ён у 980 годзе пайшоў паходам на Полацак, разьбіў полацкае войска, зруйнаваў горад, забіў Рагвалода і яго двох сыноў, а Рагнеду забраў у Кіеў і прымусіў быць сваею жонкаю. Ад яе ён меў чатырох сыноў і дзьве дачкі: старшы з сыноў быў Ізяслаў.

Навет тут, у палацы Кіеўскага князя йшоў працяг спрэчкі паміж Полацкам і Кіевам. Одгукі гэтай спрэчкі адчуваюцца ў кіеўскім летапісе. Паданьне гаворыць аб тым, што Рагнеда не магла забыць свае крыўды і хацела раз забіць Уладзімера. Ен хапіўся за меч, каб засячы гордую палачанку, але маленькі Ізяслаў стаў так сама з мечам на заслону свае маткі. Гэткі маленькі абаронец так спадабаўся Уладзімеру, што ён даў яму дзядзічнае полацкае князьства. А для Рагнеды ён збудаваў каля Менску новае места Ізяслаўе і адаслаў яе туды на жыцьцё (987). Калі мы паміж радкоў перачытаем гэтае паданьне, то пабачым, што для Кіеўскага князя было ня зусім бясьпечна трымаць каля сябе навет і жонку, калі яна была шчыраю палачанкаю. Ад Ізяслава і пачынаецца род гістарычных полацкіх князёў, каторыя завуцца Ізяславічамі. Поруч з гэтым часта летапіс называе полацкіх князёў „Рагваложымі ўнукамі“.

Спрэчка паміж Полаччынаю і Кіеўшчынаю ня скончылася пры Уладзімеры з высылкаю Рагнеды. Яна прыняла толькі другую форму, ня выходзячы з сям'і вялікага князя кіеўскага. У летапісе мы чытаем адно апавяданьне, каторае на першы пагляд, як-бы і не дае матар'ялаў для нашага пытаньня, але, ўглядзеўшыся ў каторае, мы бачым працяг Кіеўска-Полацкага змаганьня. Мы разумеем тут барацьбу, якая йшла паміж Уладзімерам і Яраславам Кіеўскімі з аднаго боку і Яраполкам Тураўскім з другога боку. Трэба разабрацца у гэтай гісторыі, бо яна ня ёсьць такая ясная, як здаецца.

У часы Рагвалода Тураўская воласьць належала да Полацку. Уладзімер Кіеўскі, перамогшы Рагвалода, прылучыў Тураў з яго землямі да Кіева, як асобную воласьць велікакняжацкага пасаду. Разумеецца, што мясцовыя дрэговіцкія князі тураўскія згубілі сваю незалежнасьць. Тураў зьвяртаў на сябе ўвагу вялікага князя Кіеўскага, як былая воласьць Полаччыны. Апроч таго, Тураў быў на Прыпеці, каторая была водным шляхам на Захад. Заходнія ўплывы былі магчымы як у Тураве, так і ўва ўсёй Полаччыне, дзякуючы такім рэкам, як Заходняя Дзьвіна, Нёман

і Прыпець. Гэтыя заходнія ўплывы рабілі Тураў тыповаю воласьцю Полаччыны. Што датычыць да Кіеўшчыны, то яна мела яўна выразны, чысты, Візантыйскі, ўсходне-паўднёвы напрамак.

Калі мы зьвернем увагу на гэтую зьяву, то зразумеем, чаму Кіеўскія князі заўсёды на тураўскім пасадзе трымаюць намесьнікамі сваіх старшых сыноў. Так было і ў часы Уладзімера. Намесьнікам тут сядзеў Сьвятаполк Уладзімеравіч, каторы павінен быў, па мысьлі бацькі, праводзіць у жыцьцё краю кіеўскі, паўдзенна-візантыйскі напрамак. Але Сьвятаполк ня спраўдзіў надзей Уладзімера. Ен хутка стаў паддавацца заходняму ўплыву. Ен, як вядома, ажаніўся з дачкой польскага караля Балеслава I, каторая была хрысьціянкай заходняга абраду. З ёю да Тураўскага князя-намесьніка прыехаў заходні біскуп Рэйнбэрн. Апіраючыся на тураўцаў, якія добра памяталі незалежнасьць Тураўшчыны ад Кіеўшчыны, а так сама спадзяючыся на дапамогу ад свайго цесьця Балеслава, Сьвятаполк замысьліў аддзяліцца ад Кіеўшчыны. Уладзімер, даведаўшыся аб плянах старшага сына, раптам напаў на яго, схапіў яго, жонку і біскупа і ўсіх пасадзіў у „паруб“. Разумеецца, што пасьля ўсяго гэтага Сьвятаполк ужо ня мог быць тураўскім князем.

Пасьля сьмерці Уладзімера Сьвятаполк павінен быў, як старэйшы ў родзе, заняць кіеўскі велікакняжацкі пасад. Паміж ім і братамі, каторыя былі ўзгадаваны ў другім напрамку, пачалася барацьба. Кіеўскі летапісец, каторы стаяў на ўсходня-хрысьціянскім, чыста-візантыйскім грунце і бачыў у асобе Сьвятаполка чалавека другога напрамку, чорнаю фарбаю малюе гэтага князя. Ен вінаваціць яго ў сьмерці братоў Барыса і Глеба, ў тым, што ён навет хацеў загубіць усіх братоў, і ўрэшце дае яму прозьвішча „Акаянны“.

Справа кончылася так: браты з Яраславам на чале перамаглі Сьвятаполка. Ен павінен быў выгнанцам бадзяцца па чужых краёх, пакуль і не загінуў недзе на чужыне, за тое, што быў у сваёй бацькаўшчыне-Кіеўшчыне прадстаўніком іншага напрамку.

А спрэчкі паміж Полаччынай і Кіеўшчынай ідуць сваей чаргой. Яраслаў Мудры змагаецца з Барыславам Полацкім Ізяславічам, дзядзька з пляменьнікам. Спрэчка пачынаецца з-за Ноўгараду, каторы быў паўночным ключом вялікага воднага шляху з Варагаў у Грэкі. Хто меў гэты ключ, той меў магчымасьць замкнуць і адчыніць шлях тагочаснага багацьця і культуры. Апроч таго, спрэчка йдзе за ўладаньне двама гарадамі—Віцебскам і Усьвятам. Гэтыя гарады мелі, так сама, вялікую каштоўнасьць. Той, хто ўладаў імі, ўладаў ключамі ад вышэйшага Падзьвіньня і меў надта важную частку вялікага шляху, гдзе былі волакі між Дзьвіной і Дняпром. Спрэчка паміж Кіевам і Полацкам

НАЦЫЯНАЛЬНАЯ БІБЛІЯТЭКА БЕЛАРУСІ
1 Ба 202051

скончылася тым, што Яраслаў адмовіўся ад пратэнсіі на Віцебск і Усьвят. Такім чынам, пытаньне аб Ноўгарадзе ня было выяўлена. З часу Брачыслава спрэчкі стануць няўпынными і бесперарыўнымі. Кіеўскія Яраславічы ўвесь час змагаюцца з полацкімі Ізяславічамі. Апроч старой Рагвалодавай і Рагнедзінай крыўды, паміж гэтымі цэнтрамі лягло суперніцтва за ўплыў на Ноўгарад з-за першынства ў усходня-славянскім міры. Разгар змаганьня выпадае на часы князяваньня ў Полацку Брачыслава, сына Усяслава.

Усяслаў Полацкі (1044—1101).

Пачэснае месца ў гісторыі Полаччыны здабыў Рагвалодаў прапраўнук Усяслаў. Шчыра працаваў гэты князь дзеля лепшай долі свайго роднага краю. Крывёю і потам сваім здабываў ён славу для свае бацькаўшчыны і бараніў яе ад ворагаў. Ня ведаў ён праз усё сваё доўгае жыцьцё, што такое адпачынак. І адкуль толькі ўзялося столькі палітычнага розуму, нясчэрпанай энэргіі і жвавасьці у гэтага працаўніка. Сучасныя з ім людзі ніяк не маглі згадзіцца з тым, што гэта быў звычайны, просты чалавек. Ці можа просты чалавек мець такую энэргію, такую моц і жвавасьць? І народ быў пераканаввы ў тым, што Усяслаў—чараўнік, што ён можа рыскаць ваўком за соткі вёрстаў. Хадзіла сярод людзей паданьне, што і радзіўся ён ад чарадзейства; што ад нараджэньня меў ён на галаве асабісты радзімы знак, ад якога і залежала ўся яго цудоўная нечалавечая сіла. Каб ня кідаўся людзям у вочы гэты знак, князь-чарадзей заўсёды насіў на галаве павязку.

Як чараўніка, малюе Усяслава і вешчы баян, і пясьняр „Слова аб палку Ігаравым". Ён так сьпявае аб князі: „Усяслаў—князь людзям суды судзіў, князём гарады парадкаваў, а ўначы сам воўкам рыскаў: з Кіева ён дасягаў да Тмутаракані да першых пеўняў, ваўком пераціваючы шлях вялікаму Сонцу—Хорсу. У Полацку ў сьвятой Зофіі званы звоняць на завутраню, а ён у Кіеве званы гэтыя чуе. Хоць і вешчы дух у харобрым целе, але надта бяды ён відзеў. Яму-та і Баян вешчы раней яшчэ прыказку сьпеяў: ні хітраму, ні гараздаму, ні птушцы лятуч і суда божага не пазбыцца". Сваім розумам, сваім непакорным, бурным, мятучымся духам князь-чараўнік надоўга застаўся ў народным успамінку. Народ складаў аб ім казкі, пеяў песьні, казаў прыказкі. З усяго гэтага пясьняр Слова і зрабіў свой малюнак. Як у Полаччыне, так і ў Кіеўшчыне добра ведалі ўсе гэтага чалавека з вешчым духам у харобрым целе.

Пакуль яшчэ быў жывы Яраслаў Мудры, Усяслаў быў у згодзе з палуднёвымі князямі. Пасьля сьмерці Яраслава

(1054 г.) ў валасьцёх Кіеўшчыны сталі князяваць яго сыны, разабраўшы асобныя гарады па старшэнству. На кіеўскі пасад сеў найстаршы сын Ізяслаў з тытулам вялікага князя, на Чарнігаўскі пасад сеў Сьвятаслаў, на Пераяслаўскі — Усевалад і г. д. У першыя часы і з імі Усяслаў жыў згодна, навет быў супольнікам у некаторых ваяўніцкіх справах паўднёвых князёў. На паўдні ў гэты час зьявіўся, на зьмену разьбітых печанегаў, новы мангольскі народ, Полаўцы. Асеўшы ў сьцяпох, Полаўцы зьвярнулі на сябе ўвагу Кіеўшчыны, пагражаючы ёй кожны мамэнт. Так было аж да 60-х гадоў. З гэтага часу ізноў пачынаецца змаганьне Полаччыны і Кіеўшчыны, каторае цягнецца аж да сьмерці князя Усяслава. Прычыны змаганьня добра нам невядомы. Магчыма думаць, што і цяпер, як і пры Брачыславе, сварка пачалася за ўладаньне Ноўгарадам.

Ноўгарад у той час належаў да Кіеўшчыны. З гэтым ніяк не магла згадзіцца Полаччына. У 1067-м годзе Усяслаў „вонзи стрекала і створи врата Новуграду“. Узяўшы ў Ноўгарадзе шмат здабычы, вярнуўся Усяслаў у Полацак. Даведаўшыся аб гэтым, паўднёвыя князі: Ізяслаў Кіеўскі, Сьвятаслаў Чарнігаўскі і Усевалад Пераяслаўскі згадзіліся паміж сабою памсьціцца на Полаччыне. Яны сабралі вялікую ўзброеную сілу і пашлі паходам на Менск, каторы ў той час быў адным з багацейшых прыгарадаў Полацку. Ня гледзячы на абарону, Менск яны забралі. Забраўшы ў багатым горадзе шмат здабычы, павялі яны свае войскі далей на рэчцы Нямізе, цякучай у Сьвіслач, і тут сустрэліся з войскам Усяслававым. Маленькая рэчка 3-га сакавіка 1067-га году бачыла на берагох сваіх страшэнную бітву. Аб тым, што тут было, так пяе пясьняр Слова аб Ігаравым палку: „На Немизе снопы стелют головами, молотят цепами булатными, на току жизнь кладут, веют душу от тела. Немиги кровавы бреги не житом были посеяны, а костьми сынов русских“. Рэчка Няміга цяпер высахла. Па рэцьве яе ідзе Нямігаская вуліца ў Менску. Часам вясною напаўняецца вадою Няміга і ўспамінае сваё мінулае.

Дрэнна скончылася гэтая Нямізкая бойка для сыноў Полаччыны. Большая частка іх палягла тут, як снапы на полі, і не вярнуліся яны да хат сваіх. Усяслаў быў разбіты. Але не малыя былі страты і кіеўскіх Яраслвічаў. Замест таго, каб скарыстаць пабеду і гнаць далей разьбітых палачан, яны павінны былі праз нейкі час зазваць да сябе Усяслава, каб зрабіць з ім згоду. Усяслаў з двама сынамі і невялікаю дружынаю прышоў у кіеўскі лягэр, не спадзяючыся, што паўднёвыя князі ўмысьлілі злачынства. Яны схапілі яго і сыноў, закавалі іх у моцныя кайданы і адвязьлі ў палон у Кіеў. Смутна было па сэрцы палоннага князя, каторы сядзеў ў ланцугох у кіеўскім парубе пад велікакня-

жацкімі палацамі. Душа яго вітала на роднай Полаччыне. Відаць, шмат ён думаў аб тым, што там робіцца, калі раніцаю ў турме чуў, як у далёкім родным Полацку ў сьвятой Зофіі званы звоняць на завутраню. І звалі яго гэтыя званы на бацькаўшчыну.

Нядоўга аднак-жа таміўся князь-чарадзей у палоне. Чары яго былі мацней ланцугоў і праз сьцены турмы йшлі па Кіеву да народу Кіеўскага. Небясьпечан быў полацкі палоньнік для магутнага князя Кіеўскага.

На другі год палону Ізяслаў Кіеўскі павінен быў ісьці паходам на полаўцаў, каторыя пачалі руйнаваць паўднёвыя землі. Полаўцы разьбілі яго і вярнуўся ён дадому з ганьбаю. Тады ўзбунтаваліся кіеўляне, вызвалілі з парубу князя-чарадзея і запрасілі яго на Кіеўскі пасад замест Ізяслава, нарушыўшы гэтым правы другіх паўднёвых князёў. Здаецца, чаго больш было жадаць Усяславу. З сумнай турмы падняўся ён на златкованы Кіеўскі велікакняжацкі паў сад, на той самы пасад, які быў так жаданым для ўсіх паўднёвых князёў. Навокала было багацьце пашана; зьзяла паўднёвае сонца Украіны. Так ось не! Як і раней у парубе, звалі яго званы, якія званілі у сьвятой Зофіі ў Полацку. І моцна, відаць, званілі яны ў сэрцы князя Полаччыны, калі ён толькі сем месяцаў здалеў прасядзець на Кіеўскім пасадзе. Цягнула яго далёкая Полаччына, пакрытая смугаю туманаў, але блізкая яго сэрцу. З паходу з-пад Белгараду ўцёк полацкі князь-чарадзей на сваю бацькаўшчыну. Усе гэтыя падзеі так апісвае пясьняр Слова аб Ігаравым палку: „Кінуў жэрабье Усяслаў, даткнуўся пікаю да залатога пасаду кіеўскага. І пабег ён зьверам лютым ад іх аб поўначы з Белгараду, і зьнік у сіней смузе“.

І пашло зноў змаганьне паміж „Рагвaложымі ўнукамі“ Ізяславічамі і Кіеўскімі Яраславічамі, пасярод каторых ужо ўзрасла новая працавітая і даравітая асоба—Уладзімер Манамах, сын Усевалада Пераяслаўскага. Шмат бяды прынёс Полаччыне гэты, добра вядомы нам вялікі князь Кіеўшчыны. Пад яго кіраўніцтвам злучаюцца паўднёвыя князі, каб руйнаваць і нішчыць нашу бацькаўшчыну, каб палоньнікамі, ўзятымі з яе абшару, запаўняць паўднёвыя рынкі. Два разы Яраславічы праганялі Усяслава з пасаду Полацкага, але ён зноў і зноў садзіўся на ім, бо яго падтрымліваў народ полацкі.

Апошні паход на Полацкую зямлю адбыўся у 1084 годзе. Уладзімер Манамах сабраў вялізнае войска і павёў яго на поўнач. Дайшлі да Менску. Горад быў узяты і зруйнованы дашчэнту. Воіны Уладзімера, як кажа летапіс, „не оставивша ни челяднина, ни скотины, вся разграбиша и пожгоша“. Доўга пасьля Менск памінаў нядобрым словам Кіеўскага князя Манамаха.

Гэтым паходам, здаецца, і закончылася барацьба Усяслава з Яраславічамі. Полацкі князь быў ужо вельмі стары. Цяжкае, поўнае працы і барацьбы, жыцьцё засьмірыла яго мятучуюся душу: „хоць і вешчы дух у харобрым целе, але надта бяды ён відзеў“. Пасьля 57-м годняга князяваньня пашоў гэты працаўнік спачываць у сырую зямельку свае пакутнае бацькаўшчыны, каторую ён так шанаваў і любіў. Пад 1101-м рокам у летапісе запісана: „Преставися Всеслав Полотьский князь, месяца априля в 14 дзень, в 9 час дне, в среду“.

Усяславу мы павінны даць пачэснае месца ў гісторыі нашага краю. Яго праца не прайшла марна. Ён павялічыў тэрыторыю Полаччыны, прылучыўшы да яе шмат новых асобных князьстваў.

Полаччына пасьля Усяслава.

Пасьля сьмерці князя-чарадзея Полаччына пачынае хіліцца данізу. Гаспадарства пачынае хварэць. Прыгарады Полацку вядуць змаганьне з іх галоўным кіруючым горадам, а так сама і паміж сабою. На чале спрачаючыхся гарадоў становяцца асобныя князі Рагваложага роду і вядуць змаганьне, як адзін з адным, так і ўсе разам — з старэйшым Полацкім князем. У кожным горадзе на вечы ідуць спрэчкі паміж багацейшымі і беднейшымі станамі грамадзянства. Адным словам, на абшарах Полацкай тэрыторыі ідзе нейкая палітычная і грамадзянская барацьба. З тых скупых вестак, якія прыпадкова маюцца ў летапісах, няма ніякай магчымасьці даць падробны малюнак гэтай хатняй барацьбы і вызначыць яе прычыны.

А адначасна з гэтым ідзе працяг таго змаганьня Полацкай воласьці з воласьцю Кіеўскай, каторае пачалося яшчэ з часу Рагвалода. Уладзімер Манамах, каторы і раней выказаў сябе, як люты вораг Полаччыны, зноў робіць паходы на Полацкую зямлю. Ён руйнуе такія гарады, як Менск, Друцк, Оршу, Капыль і інш. Бачачы, што ў Полаччыне магчыма адтрымаць вялікі здабытак, Кіеўскія князі навет злучаюцца, што з імі рэдка бывае, і у 1127-м годзе робяць хаўрусны паход. Зьніштожаны агнём і мечам такія гарады, як Полацак, Лагойск, Ізяслаў і інш. Урэшце, Кіеўскі вялікі князь Мсьціслаў (у 1129-м годзе) выгнаў з Полацку, Менску і інш. гарадоў Ізяславічаў і іх падручных князёў, а на іх месца пасадзіў сваіх сыноў і родзічаў. Вечы павінны былі згадзіцца з гэтым, бо на старане новых князёў была моц зброі. Гэтыя чужынцы-князі фатыгуюцца толькі аб тым, каб як найбольш выкарыстаць з забранага краю.

Увесь край дайшоў да руіны. Гарады і вёскі пусьцелі. Зрабаваныя, заціснутыя эканамічна насельнікі зямлі забіра-

лiся ў няволю. Іх потым тысячамі прадавалі на нявольнічых рынках, як Рускай зямлі так і далёкай Азіі. Пашырыўся нявольнічы гандаль, ад якога карысталі чужынцы-князі і мясцовыя капіталісты, інтарэсы каторых зышліся з інтарэсамі князёў. Такім спосабам, мясцовая буржуазія таго часу і чужаземная палітычная ўлада, маючы на ўвазе толькі сваю карысьць, руйнавалі край.

Але і народнай цярплівасьці часам прыходзіць канец. Так было і ў Полаччыне. Па летапісе ў 1132 годзе разгарэлася народная помста, паднялося паўстаньне. Яно ахапіло вялікія народныя масы. Народ выгнаў чужынцаў князёў і іх прыхільнікаў. У Полацку сабралася веча і ўхваліла вярнуць на бацькаўшчыну выгнаных Кіеўскімі князямі дзедзічаў Полацкага пасаду, Рагваложых унукаў. Мабыць, добры ўспамінак застаўся ў народзе аб сваіх былых князёх, калі ў цяжкі час жыцьця думаў ён аб іх і зьвярнуўся да іх, каб адбудаваць дзяржаву. Зазваныя народным рухам і вечам вярнуліся Ізяславічы на Полацкую Русь. Гадоў з 50 (ад 1132-га да 1180-га году) зноў кіравалі ў Полацкай воласьці Рагваложыя ўнукі. З князёў гэтага часу патрэбна ад'значыць унука чарадзея Усяслава, Васілька Рагвалодавіча і яго сына Усяслава Васільковіча. Заціхлі дамовыя войны і спрэчкі. Край пачаў ад'жываць, народ зноў прыняўся за працу. Прыпыніліся і паходы з Кіеўшчыны; Кіеўская воласьць не пасылала больш на Полаччыну сваіх каршуноў за здабыткам. Ей было цяпер не да паходаў. Там настаў час асабліва ўціску паўднёвых качаўнікоў полаўцаў і ўсе сілы Кіеўшчыны павінны былі адцягнуцца на поўдзень. Ня спыняліся там аднача сна і хатнія спрэчкі паміж асобнымі воласьцямі і князямі. Ад гэтых бед беглі людзі з Кіеўшчыны, хто ў Полаччыну, хто ў Наўгародзкія землі, хто на паўночны ўсход, у Растова-Суздальксую тэрыторыю. Асабліва многа народу пашло на паўночны ўсход. Першымі сталі асядаць там некаторыя з кіеўскіх князёў, якія шукалі спакайнейшага месца. Ужо Уладзімер Манамах, быў адным з такіх князёў. Князі затрымоўваюць тут бежанцаў з кіеўшчыны, арганізуюць іх, як эканамічна, так і палітычна. Утвараюцца новыя адносіны паміж насяленьнем і князем. Тут гаспадаром жыцьця становіцца князь. Юры Доўгарукі, потым яго сын. Андрэй Багалюбскі найбольш разьвярнулі тут сваю княжацка-гаспадарскую працу. Хоць яны і Кіеўскія князі, але традыцыі Кіева ўжо чужыя для іх. Расьце і ўзмацняецца тая Растова-Суздальская тэрыторыя Русі, якая дагэтуль ня мела вялікага значэньня. Усе сілы гэтай тэрыторыі ідуць на яе ўзрост, і ёй цяпер не да Полаччыны. Усё гэта давала Полаччыне магчымасьць зноў прынятца за згодную працу і адпачываць ад таго цяжкога жыцьця, якое выпала на яе долю ў першай трэці XII сталецьця.

Пасьля сьмерці Усяслава Васільковіча, у 1180-м годзе мы бачым у гісторыі Полаччыны надта цікавае здарэньне. Летапіс апісуе яго так. Усяслаў Васількові́ч быў дужа любімы народам князь. Меў ён пашану ня толькі ад князёў Полацкай зямлі, але і ад простага люду. Усе яго паважалі за яго розум, справядлівасьць і дабрату і называлі навет вялікім. Калі ён памёр, то веча, перакананае ў тым, што другога такога князя немагчыма знайсьці, каб не зьняважыць нябожчыка, не абрала ніякага князя і ўхваліла ў Полацку рэспубліку. Замест князя абралі 30 старшын, каторыя і кіравалі рэспублікай некалькі гадоў, да 1190-га году.

Немагчыма згадзіцца з тым, што рэспубліка ў Полацку ўтварылася толькі дзеля таго, што веча не знайшло годнага кандыдата на месца князя. Ня можна згадзіцца і з тым, што веча не абрала князя толькі затым, што яно ніяк не магло кіравацца ў лініях радства князёў. Мы ведаем, што веча ня лічыла для сябе абавязковым, пры абраньні князя, кіравацца яго старшынством. Князем абіраўся той, хто больш здаволіваў умовам веча. Трэба, такім спосабам, шукаць другіх, больш грунтоўных прычын для такой палітычнай падзеі, як перамена формы кіраваньня.

Каб дайсьці да прычыны заснаваньня рэспублікі ў Полаччыне, зьвернемся да параўнаўчага мэтоду. Мы зробім адзін успамінак з паданьняў даўняй Эльляды, каторы надта падобен да нашага паданьня і ўжо выяўлены гістарычнаю навукаю.

Быў калісь у Аттыцы, ў незапомныя часы адзін цар на імя Кодр. Народ вельмі любіў яго за яго добрае, справядлівае кіраваньне. І вось, адзін раз напалі на Аттыку ворагі, ад каторых ніяк ня можна было адбараніцца. Тады людзі зьвярнуліся да боскай дапамогі. Аракул даў такі адказ: адтрымае верх тая старана, гдзе загіне цар. Калі гэты адказ перадалі Кодру, ён замысьліў зрабіць афяру для свайго народу. Апрануўся ён у лахманы, павесіў на плечы жабрацкую торбу і, зусім непадобны да цара, пашоў у варожы стан. Тут ён сумысьля пачаў нейкія спрэчкі. Ворагі ня ведаючы, што гэты жабрак ёсьць афінскі цар, у спрэчцы забілі яго. Тут толькі яны даведаліся аб боскім прыказе і аб тым, хто такі ёсьць забіты жабрак. Пасьля гэтага, не спадзяючыся перамагчы афінян, бо з іх боку загінуў цар, ворагі самі адыйшлі ад Аттыкі. А Афіняны, вызваліўшыся ад непрыяцеляў па афяры свайго цара, на сходзе зрабілі пастанову, каб не абіраць больш цара, бо другога такога цара, як Кодр, немагчыма знайсьці. Такім спосабам, у Аттыцы была заложана рэспубліка. Трэба толькі ад'значыць, што Рэспубліка гэтая была не дэмократычная, а арыстократычная.

Гістарычная навука ў гэтым наіўным паданьні ўгледзела

далёкі одгук барацьбы за ўладу багацейшых і заможнейшых станаў гаспадарства з царамі, каторыя абмяжоўвалі іх моц. Цары былі тым небясьпечны для арыстократаў, што яны часта апіраліся на дэмос, на просты люд. Паміж іншым, ў Афінах дэмос нядоўга цярпеў арыстакратычную рэспубліку. Ен згрупаваўся ўкола Пізістрата і аддаў яму дзяржаўную ўладу. Для народу больш прыемна дэмакратычная ўлада аднаго, чым арыстакратычная ўлада некалькіх асоб (олігархія).

Трэба думаць, што гэтак сама была справа і ў Полаччыне. Скарыстаўшы сьмерць князя, каторы быў любімы і паважаны народам, трыццаць багацейшых баяраў павярнулі веча нейкім спосабам у свой бок і захапілі ў свае рукі палітычную ўладу. Просты народ ня быў задаволены такою рэспублікаю, бо яна не дала яму месца ў справах дзяржавы. Арыстократы, злучыўшы з палітычнай моц эканамічную і, ня маючы пагрозы сабе збоку князя, апіраючагася на масы простага люду, рабілі што хацелі, а хацелі — што было карысна толькі ім. Абурэньне народу ў 1190-м годзе кончыла гэтую рэспубліку, каторая існавала толькі 9 гадоў.

Хрысьціянства і прасьвета.

Нам добра вядома, як пашыралася хрысьціянства ў Кіеўскай Русі. Уладзімер, зрабіўшыся хрысьціянінам, выдаў прыказ зьніштожыць ідалаў: адных пасячы, другіх спаліць. Асабліва ён зьдзекваўся над Пяруном. Яго прывязалі да конскага хваста, пацягнулі ў Днепр і па дарозе слугі князявы білі яго батагамі. Потым бога кінулі ў раку і басакамі вялі яго аж да парогаў, каб ён ня выплыў. Веруючыя людзі плакалі, бягучы за зьняважаным богам і крычалі: „выдыбай божа!“ Потым князь запатрабаваў, каб усе прышлі да ракі прыняць хрышчэньне, абвесьціўшы, што невыкананьне гэтага прыказу будзе прызнана, як супраціўленьне княжацкай уладзе. Жыхары павінны былі паслухацца загаду. У некаторых мясцох была барацьба дзьвюх вераў і хрысьціянства пашыралася агнём і мечам.

Аб тым, як пашыралася хрысьціянства ў Полацкай Русі, мы маем так сама некаторыя весткі. Прыняўшы хрысьціянства, ў тым-жа годзе (988), Уладзімер успомніў і аб сваёй апальнай жонцы ў Полаччыне. Ен прыслаў у Ізяслаў, гдзе жыла Рагнеда, сваіх пасланцоў, каторыя ад імя князя перадалі ёй такія словы: „аз убо ныне крещен есьм и приях веру и закон христіанскій; подобает мне едину имети жену, юже поял в христіанстве. Избери себе от вельмож моих, егоже хощеши да сочетаю тя ему“. З гэтай весткі мы бачым, што Уладзімер больш зацікаўлен ліквідаваньнем

сваіх паганскіх шлюбных зьвязкаў, чым пашырэньнем у Полаччыне хрысьціянства. Выслухаўшы пасланцоў, Рагнеда ў кароткіх словах так адказала свайму быўшаму чалавеку: „быв княгинею могу-ли быть рабою у слуги твоего!“ Уладзімера гэты адказ не здаволіў, бо ён не ліквідаваў шлюбнай справы. Праз нейкі час зноў ідуць ад яго пасланцы да Рагнеды і прапануюць ёй прыняць хрысьціянства. Яна згадзілася і навет прыняла манашаскі пастрыг пад імем Анастасіі. Для новапастрыжанай манахіні-княгіні быў пабудаваны манастыр, у каторым яна і пражыла некалькі гадоў да скананьня ў 1000 годзе. Ведама, так сама, што ў гэты час у Полацку была яшчэ адна хрысьціянская царква. Гэтае летапіснае паданьне гаворыць нам аб тым, што кіеўскі князь надта цікавіўся вераю Рагнеды. У такога палітыка, як Уладзімер, гэтая палітыка была не так рэлігійнага, як палітычнага кірунку. Ён турбаваўся не аб тым, каб яго апальная жонка знайшла пэўнае месца ў нябескім царсцьве, а аб тым, каб злучыць Полацкую воласьць з Кіеўскай у рэлігійных адносінах, а ў царкоўных адносінах, падпаць яе кіеўскаму мітрапаліту. Ва ўсякім разе, трэба адзначыць, што ў Полаччыне кіеўскі князь не выдаваў прыказаў аб абавязковым для ўсіх прыняцьці хрысьціянства, як у Кіеве, і не змагаўся сілай з паганствам.

Што датычыць да Ізяслава, сына Рагнеды, то магчыма думаць, што ён згодна, а ня сілком пашыраў новую веру ў Полаччыне. Адзін, праўда ўжо пазьнейшы, летапіс так малюе характар князя: гэты князь быў рахманы, ласкавы і міласэрны; ён паважаў духоўны і манашаскі стан і вельмі любіў чытаць сьвятое пісаньне. Такі характар князя, як нельга лепей, быў здатны для згоднага, паступовага пашырэньня хрысьціянства.

Калі зьявіліся першыя хрысьціяны ў Полаччыне, трудна дазнацца. Гэтае пытаньне, пакуль што, яшчэ ня выяўлена гісторыкамі. Есьць паданьні, што ўжо ў IX сталецьці тут былі хрысьціяны. Пад гэтымі паданьнямі ёсьць пэўныя гістарычныя асновы. Землі Беларусі былі разложаны на вялікім водным шляху з Варагаў у Грэкі. Па гэтым шляху йшлі жывыя гандлёвыя зносіны як з усходня-хрысьціянскай Візантыяй, так і з заходнімі хрысьціянскімі народамі. Гандляры, як варагі так і рускія, вязьлі па гэтым вялікім шляху ня толькі чужаземныя тавары, але й чужаземную хрысьціянскую культуру і веру.

Усе гэтыя зьвесткі гавораць нам аб тым, што новая вера ня прыйшла сюды, як вера, што змагалася за сваю бытнасьць агнём і мечам. Хрысьціянскія пагляды прасочваліся ў жыцьцё, як і ўся культура згодным паступовым шляхам. Часам, яны выціскалі з быту грамадзянства старыя

паганскія пагляды, а яшчэ часьцей зьліваліся з імі. Політэістычная паганская вера ня ставіла ніякіх перашкод для бога і сьвятых новай веры, бо яна прызнавала, што істнуе не адзін бог, а многа. Прызнаць новых багоў было для яе магчымым тым больш, што гэтых новых багоў яна малявала падобнымі да сваіх старых багоў. Сьвяты прарок Ільля стаў падобен да Пяруна, сьвяты Улас да Велеса і г. д. Такім спосабам утварылася яшчэ з часаў сівай даўнасьці тое дваяверро, якое істнуе і ў сучаснай нам Беларусі. Наша вёска і дагэтуль носіць на сваіх рэлігійных паглядах пячатку далёкага мінулага. Тут згодна ўжываецца старое славянскае паганства з усходнім і заходнім хрысьціянствам.

Кніжная прасьвета ў Полаччыне з самага пачатку стала ў зьвязак з хрысьціянскай верай. Укола царквы групавалася тады тыхчасовая адукаваная інтэлігэнцыя. Так было ня толькі ў Полаччыне, але і ў Кіеўшчыне і ў Заходняй Эўропе і ў Візантыі. Прасьвета ўсяго хрысьціянскага сьвету насіла тады царкоўны кірунак, і шмат патрэбна было часу змагацца прасьвеце за сваю незалежнасьць ад царквы. Рэлігійнымі і культурна-прасьветнымі цэнтрамі былі манастыры. У іх, альбо пры іх, істнавалі як-бы школы, пісаліся і перапісаваліся кнігі, групаваліся людзі прасьветы. У народ кніжная прасьвета не пранікала так, як у нашыя часы. Народ жыў сваім жыцьцём і тварыў сваю культуру. Ён сьпяваў свае песьні і быліны, баеў байкі, гутарыў паговоркі і прыслоўі, складаў легэнды і другія творы. Культура народу ня была пісьменнаю культураю, а перадавалася з вуснаў у вусны. З прадстаўнікоў кніжнай прасьветы першага пэрыяду гісторыі Беларусі мы павінны ад'значыць у Смаленску—Клімэнта Смаляціча, ў Тураве Кірыла Тураўскага ў Полацку княжну Прадславу—Еўфрасіньню.

Клімэнт Смаляціч жыў у першай палавіне XII-га сталецьця. Як кажа летапіс, гэта быў кніжнік, якога ня было на ўсёй Русі. Жыў ён у манастыры, але больш быў вучоным, чым манахам. У яго кэліі поруч з кнігамі сьвятога пісаньня мажліва было знайсьці і мірскія кнігі, напрыклад, кнігі антычных аўтараў: Гомэра, Платона і Арыстоцеля. Ён добра ўчытаваўся ў сьвецкую літэратуру і бачыў, што ў ёй ёсьць шмат чаго такога, на што трэба зьвярнуць увагу і без чаго ня можна добра зразумець сьвятога пісаньня. Па яго пагляду антычныя аўторы былі прадвесьнікамі хрысьціянскіх ідэяў сярод паганскіх народаў так сама, як старазаветныя прарокі сярод гэбрэяў.

Па зьвесткам, якія дайшлі да нас. Клімэнт быў вельмі працавіты і пладавіты аўтор: ён напісаў шмат кнігаў, казаньняў, лістоў, тлумачэньняў і т. д. З усіх гэтых матар'ялаў да нашага часу дайшоў толькі адзін ліст, напісаны Клімэнтам нейкаму смаленскаму сьвяшчэньніку. Гэты ліст

мае вялікую каштоўнасьць затым, што ён сьведчыць напрамак мысьлі Клімэнта і яго сучасьнікаў. Мы бачым, што тыхчасовая грамадзянства цікавілася навукова-рэлігійнымі пытаньнямі, а з іх асабліва пытаньнем аб тым, як разумець і тлумачыць сьвятое пісаньне. Адны гаварылі, што разумець Біблію трэба так, як напісана, г. з. літаральна. Другія не здавальняліся такім тлумачэньнем і гаварылі, што зразумець сьвятыя кнігі магчыма толькі пры дапамозе сьвецкай навукі, напрыклад, антычных аўтораў. Звычайна, што такое тлумачэньне ўжо не магло быць літаральным. Сам Клімэнт, як гэта відно з напрамку яго мысьлі, трымаўся гэтага пагляду. Паміж спрэчнымі старанамі спрытна йшла полеміка, ў якую, паміма волі, ўцягівалася і мясцовае грамадзянства.

Другі прадстаўнік кніжнай прасьветы ў Полаччыне, Кірыл Тураўскі, жыў так сама ў XII сталецьці. Гэта быў нястолькі кабінэтны вучоны, як Клімэнт, сколькі выдатны царкоўны прамоўца. Імя яго мы спатыкаем у агульных курсах гісторыі рускай літэратуры старэйшага пэрыяду. Усе прамовы Кірыла даюць нам добрыя прыклады царкоўнага красамоўства. Сучасьнікі далі яму назву рускага Златавусна, і гэтая назва з поўным правам застаецца за ім і да нашага часу. Проф. Галубінскі, выдатны вучоны па гісторыі рускай царквы, так характарызуе яго казаньні: „Казаньні Кірыла Тураўскага, ня маючы нічога агульнага з другімі сучаснымі яму казаньнямі і наўчэньнямі, яўляюць сабою зусім такія самыя аратарскія творы, як казаньні сучасных нам вучоных—царкоўных прамоўцаў. Калі-б перакласьці іх на рускую мову і сказаць, што яны належаць якому-небудзь сучаснаму прамоўцы, то, можа, толькі добры знаўца справы заменіць гэты абман“. Кірыл добра ведаў сучасную яму, як заходнюю, так і візантыйскую літэратуру, што відно з зьместу яго прамоваў. Ен гаварыў свае казаньні такою мовай, што пэўна толькі нязначная частка народу магла зразумець іх. Але ўсё-ж, ня гледзячы на гэтае, яго добра ведалі ня толькі ў Полаччыне і Тураўшчыне, але і ўва ўсёй Русі, як выдатнага царкоўнага прамоўцу.

Прадслава—Еўфрасіньня, княжна Полацкая, жыла таксама у XII-м сталецьці. Яна была ўнучкаю вядомага нам Полацкага князя-чарадзея Усяслава Брачыславіча. Як кажуць паданьні, яна сваім хараством і розумам стаяла вышэй за усіх сваіх таварышкаў. Жаніхі дабіваліся рукі княжны, але яна адмаўлялася выйсьці замуж. Бацькі хацелі выдаць яе замуж сілком. Даведаўшыся аб гэтым, яна патаёмна пакінула родную сям'ю і ўцякла да жаноцкага манастыра, на чале каторага стаяла яе цётка. Калі бацькі даведаліся аб тым, на што прамяняла іх дачка княжацкія палацы, яны пачалі прасіць яе вярнуцца дамоў. Ня глёдзячы

на гэтае, Прадславе ўсё-ж такі ўдалося застацца ў манастыры, і яна праз нейкі час навет прыняла пастрыг. Яшчэ жывучы ў бацькоў, Прадслава любіла аддаваць свой адпачынак чытаньню кнігаў. Кніга ў тыя часы была рэдкаю зьяваю ў грамадзянсцьве. Яшчэ і тады, каб мець спадабаўшуюся кнігу, Прадслава з вялікім стараньнем і цярплівасьцю перапісвала яе. Прыняўшы манашацкі пострыг, яна ўвесь час працавала над перапіскаю кнігаў. Укола яе пачалі гуртавацца другія спагадчыкі прасьветы і кнігі, апроч таго, яна сама зьбірала ў манастыры перапісчыкаў і перапісчыцаў. І вось, такім спосабам, той манастыр, гдзе жыла і працавала Прадслава-Еўфрасіньня, стаў тым цэнтрам, ад каторага кнігі расходзіліся ўва ўсе староны. Шмат кніжных людзей, дзякуючы працы манастыра, адтрымалі магчымасьць чытаць кнігу і прасьвета пашыралася ў нашай бацькаўшчыне. Праца Еўфрасіньні была, такім спосабам, тым дапаўненьнем да працы вучоных, без якога навука ня можа стаць культурным дастаяньнем шырокіх колаў грамадзянства.

Гандаль і соцыяльны склад грамадзянства.

Сярод другіх промыслаў у жыцьці старажытнай Русі першае месца займаў гандаль. Магчымасьць гандлю і яго разьвітак залежалі ад таго, што праз Русь таго часу па рэках праходзіў важны гандлёвы шлях. Гэта ёсьць так званы „водны пуць з Вараг в Грекі“. Летапісец так апісуе гэтую гандлёвую артэрыю краю: „Бе путь из Варяг в Греки и з Грек по Днепру, и верх Днепра волок до Ловоти, и по Ловоти внити в Ильмень озеро великое, из него-же озера потечеть Волхов и втечеть в озеро великое Нево, і того озера внидеть устье в море Варяжское, и по тому морю ити до Рима, а от Рима прити по тому-же морю ко Царюгороду, а от Царя-города прити в Понт-море, в него-ж втечеть Днепр река“.

Калі мы на географічнай карце пройдзем па шляху, які апісан тут, то пабачыма, што летапісец добра ведае „великий водный путь“,—гандлёвую артэрыю краю. Гэта — пэўна вялікі шлях, які цягнецца на некалькі тысячаў вёрстаў. Ён апаясуе з заходу ўсю Эўропу па морах і Атлянтычнаму акіяну і перарэзае ўсходнюю Эўропу па рэках з паўдня на поўнач. На гэтым шляху ляжыць шмат дзяржаваў, шмат гандлёвых, прыморскіх і прырэчных цэнтраў. Народ, пануючы на гэтым шляху,—ёсьць норманы—варагі, каторых добра ведаюць усе народы таго часу. Норманы — і гандляры і ваякі. Гэта дало ім магчымасьць быць першымі на шляху. Гдзе можна, яны—першыя розумам і досьледам гандляра, гдзе ня можа, яны—першыя сваею зброяю

і фізычна-ваеннаю моцаю. Добра ведаюць норманаў-варагаў і ўсходнія славяны. Калі яны завуць іх на сваю зямлю для арганізацыйнай працы, „княжыць і валадзець“, то абмылкі ня робяць.

Вялікі гандлёвы шлях багаціў тыя землі, праз якія праходзіў, у тым ліку і Русь Полацкую. У Полаччыне была важная частка шляху. Справа ў тым, што паміж Дняпром і Заходняй Дзьвіной, а так сама і паміж Заходняй Дзьвіной і Ловацьцю былі волакі. Тут водны шлях перарываўся, тавары трэба было перагружаць, пералядоўваць і „валачы“ па сушы. У такіх мясцох тавар затрымваўся, а ўкола тавару затрымваліся людзі і іх праца. Волакі былі месцам складаў тавараў, зграмаджэньня гандляроў, і разам з гэтым і капіталу. Капітал, у сваю чаргу, цягнуў да сябе тых людзей, якія шукалі заробку. Усё гэта рабіла волакі цэннымі пунктамі для тэрыторыі. Апроч таго ў Полаччыне водны шлях расходзіўся. Адзін яго напрамак ішоў, на поўнач; гэта той напрамак, які апісаны ў летапісі. Другі яго напрамак ішоў на захад, па Заходняй Дзьвіне да Рыжаскай затокі і значна скарачаў дарогу ў Заходнюю Эўропу. Гэты факт так сама быў карысны для Полаччыны, бо даваў ён як-бы двухкалейны шлях замест звычайнага аднакалейнага.

Усё вышэйпаданае значна пашырала гандлёвыя звароты Полаччыны параўнаўча з іншымі тэрыторыямі. Тут было шмат багатых гарадоў, найбагацейшымі з іх былі Смаленск і Полацак. Смаленск панаваў на паўночнай галіне воднага шляху, а Полацак на заходняй. Апроч іх, мы ведаем шмат і другіх гарадоў, каторыя былі хоць і ня так багаты, але ўсё-ж такі концэнтравалі вакол сябе значныя гандлёвыя звароты, напр. Менск, Віцебск, Усьвят, Тураў і інш. Усходнія тавары па водным шляху праз гарады Полаччыны йшлі на поўнач і на захад — у Наўгародзкую Русь, да латышоў, фінаў і немцаў; з захаду тавары йшлі на ўсход і на поўдзень — да Баўгараў па сярэдняй Волзе, ў паўднёвую Русь, Візантыю, ў далёкую Арабію. Але Полаччына была ня толькі перадаўцай чужаземных прадуктаў, яна сама дабывала прадукты і пастаўляла на ўсясьветны рынак тавары свайго ўласнага вырабу. Лясы, пушчы і балоты нашай бацькаўшчыны гадавалі ў сваіх нетрах ваўкоў, лісоў, дзікоў, кунаў, выдраў, бурых медзьвядзёў і г. д. Гэтыя зьвяры давалі чалавеку скуры і кажух. У борцях па лясох працавалі пчолы і давалі жыхару, як і ў нашыя часы, шмат воску і мёду. Віўся хмель, залатою хваляю калыхалася жыта на палёх, каторыя ўжо пачалі зьяўляцца пасярод лясоў. У хатах сялян і мяшчан у кроснах жвава бегаў ткацкі чаўнок, на кругох рабіліся гліняныя гаршкі. Размаітыя пароды дрэва давалі магчымасьць разьвітку хатніх вырабаў дрэўляных рэчаў. Адным словам, край выраб-

ляў свае ўласныя прадукты, з якіх карыстаў наш продак, вывозячы лішкі на тыя рынкі, якіх так многа было па вялікім водным шляху. Аддаючы суседзям свае ўласныя прадукты, наша бацькаўшчына ўзамену адтрымлівала прадукты з суседніх і нясуседніх краёў. Далёкія ўсходнія і паўднёвыя землі пасылалі сюды аксаміты, маністы, пацёркі, пярсьцёнкі, ліхтарні і г. д. Паўночная Скандынавія давала мячы, сякеры, пікі і др. мэталёвыя рэчы з зялеза, бронзы, сталі і срэбра. Нямеччына пасылала сюды свае віны, сукны, бурштын і г. д. Гандаль вялікага воднага шляху багаціў нашу бацькаўшчыну. У Полацку, Смаленску і іншых гарадох было многа вельмі багатых людзей. Гандлёвыя людзі таго часу плацілі страшэнную моц усялякіх налогаў, аброкаў і мытных збораў. Смаленскі князь, напрыклад, у пачатку XII-га сталецьця меў даходу ад гандлёвых налогаў амаль што ня 600.000 рублёў ў год на нашыя грошы. І горад мог вытрымаць у сваім бюджэце такія расходы толькі па аплаце працы князя. Ня маючы сучасных банкаў, капіталістыя таго часу хавалі сваю грашавую маемасьць у зямлі. І вось клады візантыйскіх і арабскіх грошай знаходзіліся аж да нашага часу па ўсім абшары Полацкай, Смаленскай і Тураўскай зямель. Смаленскія і полацкія гандляры не здаволіваліся мясцовымі рынкамі, іх капітал патрабаваў для сябе прастору эксплёатацыі. Гандляроў нашай бацькаўшчыны магчыма было спаткаць па ўсіх тэрыторыях Русі, ў Візантыі, Арабіі і Нямеччыне.

Чужаземныя гандляры, з свайго боку, забясьпечвалі ўплыў на Полаччыну чужаземнага капіталу. Найбольш быў арганізаваны заходні нямецкі капітал. У канцы XII-га сталецьця немцы, так сама як і ў Ноўгарадзе, мелі свае „двары“ ў розных гарадох Полаччыны. Асабліва грунтоўна прыстроіліся яны ў Смаленску. Тут, пры ўходзе ў Дняпро ракі Рачоўкі, разьляглася іх слабада-сяліба, былі пабудаваны вялізныя магазыны - склады і магазыны - крамы, хаты на заграні́чны лад, заможна і жвава йшло жыцьцё. Над слабадою падымалася званіца нямецкай царквы заходняга звычаю і вежа ратушы. Жыхары чужаземнай слабады мелі свой урад. На чале калёніі стаяў абраны старшыня з абранымі райцамі, каторыя ўтваралі суд над сваімі землякамі і вялі адміністрацыйныя справы.

Паміж асобнымі гарадамі Полацкай Русі з аднаго боку і нямецкімі гарадамі з другога боку, ўтвараліся дагаворы аб узаемных правох і абавязках. З гарадоў Полаччыны, меўшых дагаворы, магчыма назваць такія як: Полацак, Смаленск, Віцебск, Менск; з нямецкага боку магчыма ад'значыць: Данцыг, Брэмэн, Любэк, Мюнстэр, Рыгу, востраў Готлянд. Найцікавейшыя па сваёй апрацованнасьці ад усіх дагавораў—гэта смаленскія дагаворы; з іх злажылася так

званая „Смаленская Targовая Праўда“. З асобных артыкулаў Смаленскай Праўды мы бачым, якія былі ў той час адносіны паміж нашымі продкамі і немцамі і наадварот. Перш за ўсё мы бачым, што абедзьве з дагаворных старон маюць права ўвозіць тавары бяз мытных збораў. Прывозячы тавары, гандляр павінен плаціць добра вызначаную вагавую павіннасьць. Калі трэба мець справу з абяднеўшым пазычацелем, то першыя выплаты з яго праданай маемасьці на тэрыторыі Полацкай Русі йдуць да немца, а ў Нямеччыне—да Беларуса. Каб прыцягнуць на свае рынкі чужаземныя капіталы, князі давалі нямецкім купцом розныя прывілеі. З такіх прывілеяў трэба ад'значыць „волачную прывілею“. Справа ў тым, што вялікі водны шлях, як мы ўжо казалі вышэй, праходзячы праз Полаччыну, ў двох мясцох перарываўся: паміж Дняпром і Заходняй Дзьвіною і паміж Заходняй Дзьвіной і Ловацьцю. Тут з таварамі было шмат клопату. Іх трэба было выгружаць з барак, перакладаць на фурманкі; на Дзьвіне зноў пагружаць у баркі і потым перакладаць на фурманкі, каб вязьці да Ловаці; на Ловаці зноў пагружаць у баркі для далейшага шляху. Гандляру палачаніну, як мясцоваму чалавеку, было куды лягчэй рабіць гэтую перагрузку тавару, чым купцу чужаземнаму. Каб дапамагчы на волаках чужаземцам, ім была дадзена прывілея на тое, каб адтрымліваць фурманкі ад мясцовага насяленьня. Княжацкі ўраднік, каторы меў дагляд за волакамі, павінен быў для чужаземных купцоў паставіць патрэбны лік фурманак ад мясцовых жыхароў па вызначанай таксе. Апроч таго, чужаземны гандляр быў на першай чарзе па адпраўцы, калі ў волаку зьбіралася многа народу і тавару.

Ува ўсіх краёх з моцна разьвітым гандлем жыхары дзеляцца на соцыяльныя групы, клясы па сваёй маемасьці. Так было і ў Полацкай Русі. Гандлёвы і прамысловы капітал разьбіваў жыхароў яе таго часу на два лягэры, непадобныя адзін да аднаго. З аднаго боку стаяла ня надта вялікая грамадка людзей з аграмаднай маемасьцю і белымі чыстымі рукамі. З другога боку стаяла вялікая грамада, з маленькай маемасьцю, альбо і без яе, з працавітымі мазалістымі рукамі. Першыя зваліся людзьмі добрымі, лепшымі, другіе—меншымі, подлымі.

Добрыя, ці лепшыя людзі—гэта былі гандляры і землеўласьнікі краю. Іх крамы і маёнткі былі раскіданы па ўсёй тэрыторыі. У іх руках была вялікая моц гандлёвага і зямельнага капіталу, з каторым часта не маглі спрачацца і змагацца навет князі. На вечах яны мелі перавагу не затым, што іх было многа, а затым, што ў іх бок цягнулі эканамічна залежачыя ад іх дробныя людзі, баючыся іх, як капіталістых. Гэта зразумела тым больш, што галасаваньне

на вечах ня было патаемнае. Лепшыя людзі паміж сабою так сама, дзяліліся на асобныя групы, больш ці меньш, багатых людзей. Багацейшыя фаміліі гэтых заможных людзей з роду ў род давалі прадстаўнікоў на грамадзянскія і палітычныя ўрады і такім спосабам выдзяляліся з свае соцыяльнай групы, як знатнейшыя. Гэта і ёсьць баяры. Яны часта вялі барацьбу з князямі дэмократычнага настрою і ў іншыя часы перамагалі іх. Так, напрыклад, было ў Полацкай воласьці пасьля сьмерці Усяслава Васільковіча ў 1180-м годзе, калі баяры полацкія праз веча залажылі рэспубліку, на чале каторай сталі 30 чалавек старшын.

Усе бедныя жыхары Полаччыны зьліваліся ў адзін многалюдны кляс меншых, ці подлых людзей. Жылі яны як па гарадох, так і па вёсках. У гарадох гэта былі дробныя гандляры, гандляваўшыя часам на пазычаны, часам на невялічкі ўласны капітал; апроч іх, такімі людзьмі былі прыказчыкі, рамясьнікі, работнікі і другі дробны мястовы люд. Па вёсках гэта былі мужыкі—сяляне. Частка іх была незалежнымі аратымі ўласнага кавалачка зямлі, а частка ўжо залежала эканамічна ад багатых земляўласьнікаў. Працавалі яны ўжо не на ўласнай зямлі, а, часам, мелі і няўласны інвэнтар: і тое і другое яны бралі ў пазычку, ці ў арэнду ў багатага земляўласьніка.

Паміж дзьвюма клясамі жыхароў старажытнай Полаччыны праз увесь першы гістарычны пэрыяд Беларусі йшло змаганьне. У пачатку гэтае змаганьне мела прыпадковы характар, бо яма паміж багатырамі і бедакамі была ня так яшчэ глыбокая. Але йшлі часы, капітал усё рос і ўзмацняўся, ўсё больш і больш эксплёатаваў ён беднату, і яна паміж дзьвюма соцыяльнымі групамі станавілася глыбокаю прорваю. Соцыяльная барацьба становіцца ўжо звычайнаю зьяваю. Асабліва відна яна ў вечавым жыцьці. На вечах багатыры робяць націск на беднату, залежачую эканамічна ад іх капіталу, і бедната змушана ўхваліць тое, што карысна багатыром. Гэтая эканамічная і палітычная залежнасьць заўсёды гняце беднату і яна ўсё часьцей і часьцей адказвае на ўціск бунтамі і збойствамі. Такая хатняя барацьба клясаў у Полаччыне ня можа прайсьці бяскарна для гаспадарства. Яно з кожным часам слабее і робіцца лёгкаю здабычаю для суседзяў.

Другі пэрыяд гісторыі Беларусі. (XIII—XVI в.).

Як мы ад'значылі раней, Полацкая Русь за ўвесь час свайго істнаваньня вяла амаль што небесперарыўнае зма-

ганьне з Русьсю Кіеўскай. На гэтую барацьбу трацілася шмат сілы і кошту, гінулі людзі, руйнавалася ўсё тое, што было здабыткам цяжкай працы. У хатнім жыцьці краю, так сама, пачынае нарастаць нешта шкадлівае. Ідзе змаганьне дзьвюх соцыяльных клясаў грамадзянства: людзей лепшых—эканамічнай і палітычнай арыстократыі—з аднаго боку, і людзей меншых, подлых—працавітай беднаты—з другога боку. Гэтая барацьба так сама руйнуе палітычнае жыцьцё краю. Да ўсяго гэтага трэба дадаць, што пашлі спрэчкі паміж гарадамі і прыгарадамі, паміж асобнымі князямі, паміж асобнымі валасьцямі. Стала цяжка жыць у Полаччыне. Людзі розных станаў грамадзянства, шукаючы лепшых умоваў жыцьця, ці проста жадаючы выратаваць сваю галаву і маемасьць, уцякаюць з краю. Ідзе эміграцыя, каторая яшчэ больш нішчыць зруйнаваны край. Гэтая эміграцыя вайчасьцей кіруецца на захад, у Літву. Бягуць прадстаўнікі розных груп грамадзянства. Ад сыстэматычнага ўціску мясцовага капіталу бяжыць на чужыну бедната. Капітал, баючыся ўзрываў народнай помсты, так сама пэўным крокам ідзе ў непачатыя куты Літвы. Туды-ж бяжыць і князь з дружынаю, выгнаны з Полаччыны ці вечам, ці князем—родзічам, ці князем—чужынцам. Абжыўшыся ў Ліцьве, набраўшы ў сваю дружыну ліцьвіноў, вяртаецца часам гэты князь зноў у Полаччыну, каб зрабіць помсту і ўзяць назад адабранае. Часта ў канцы XII-га і ў пачатку XIII-га сталецьця маёнткі князёў Полаччыны бываюць ліцьвінскія. Эміграцыя ў Літву, шкадлівая для Полаччыны, пашла на карысьць Ліцьве. Там пачынаецца нейкі рух, як палітычны, так і культурны. Літва пачынае яднацца, пачынае будаваць гаспадарства. Аб'яднаўшы сябе, яна будзе потым рабіць гэтую працу і ў нашай бацькаўшчыне. Разьвінуўшы прасьвету і культуру, Беларусь ня здолела зьберагчы свайго асабістага дзяржаўнага жыцьця. Літва, ўзяўшы ў Беларусі яе прасьвету і культуру, прышла на Беларусь, каб даць ёй палітычны зьвязак і сувязь з сабою. Пасьля векавой сумеснай працы збудавалася вялікае і моцнае гаспадарства з літоўскаю ўладаю і полацкаю культураю. Жыцьцё гэтага гаспадарства складае другі, літоўска-беларускі пэрыяд гісторыі Беларусі. Гэты пэрыяд называюць эпохаю Літоўска-Рускага вялікага князьства, мы лічым патрэбным назваць яго літоўска-беларускім пэрыядам. Справа ў тым, што як раз у працягу гэтага пэрыяду вынікла і разьвінулася тая дыфэрэнцыяцыя ўсходня-славянскага, рускага племя, якую мы бачым і дагэтуль. Літва аб'яднала заходнюю палавіну рускага пляменьня. Тут ішло сваё асабістае культурнае і палітычна-соцыяльнае будаўніцтва, над каторым працавалі ў цэнтры беларусы і на паўднёвай акраіне — украінцы. На ўсходзе ў гэты самы час збудавалася Маскоўскае гаспадар-

ства, каторае аб'яднала ўсходнюю палавіну рускага пляменьня. Тут, так сама, йшла асабістая культурная і палітычна-соцыяльная праца веліжаруса.

Ліцьвіны ў пачатку пэрыяду.

Зьвесткі аб Ліцьвінох у летапісе надта небагатыя. У першы раз імя іх сустракаецца тут у Х-м сталецьці. Судзячы па летапісе, ліцьвіны—невялікі народ, каторы ня мае навет пачуцьця этнографічнай еднасьці. Сялібы Ліцьвіноў былі раскіданы астраўкамі сярод драмучых лясоў і непраходных балотаў. Тэрыторыя, занятая ліцьвінамі ляжала па рэчцы Нёмане і яго прытоках, часткаю па Заходняй Дзьвіне і ўсходніх прытоках Віслы; падыходзіла да берагоў Балтыцкага мора. На поўдні землі ліцьвіноў дасягалі да сярэдняга цячэньня Заходняга Бугу. Апроч летапісу весткі, аб ліцьвінох даюць яшчэ курганы. З гэтых курганных вестак мы бачым, што ў Эўропе яны жывуць вельмі даўно і што ў старажытныя часы яны займалі куды шырэйшую тэрыторыю, чым потым. Іх сялібы ад берагоў Балтыцкага мора праз басэйны рэкаў Нёмана і Заходняй Дзьвіны пягнуліся аж да сярэдняй Акі. У цяперашняй Калужаскай губэрні магчыма знайсьці літоўскія археолёгічныя астаткі.

У часы ад Х-га да ХІІ-га сталецьця невялікі літоўскі народ распадаўся на шмат дробных пляменьняў. На крайняй поўначы, па правым беразе Заходняй Дзьвіны жылі Летголы, продкі латышоў; на поўдзень ад іх, па левым беразе Дзьвіны, ў цяперашняй Ліўземшчыне, жылі Земголы. Ад нізу Дзьвіны аж да самага Балтыцкага мора сядзелі Куроны (па заходняй номэнклятуры), ці Корсь (па рускіх летапісах). Паміж утокаў рэкаў Нёмана і Віслы жылі прусы, каторыя, водлуг паданьняў, дзяліліся яшчэ на 10 каленаў—родаў. Назвы двох з гэтых каленаў сустракаюцца ў Аляксандрыйскага вучонага ІІ сталецьця па Нарадж. Хрыст. Птолёмэя. Апроч таго, магчыма назваць такія літоўскія пляменьні: Жамойт (Ковеншчына), Аўкстота (Віленшчына), Ятвягі (Горадзеншчына). Усе гэтыя пляменьні доўга жылі ня толькі розна, а навет і ваража адно з другім.

Вучоныя па мове ліцьвіноў і па другіх ад'знаках вызналі, што яны належаць да арыйскіх ці, йначай кажучы, да індаэўропэйскіх народаў. Да гэтага-ж караня належаць Пэрсы, Грэкі, Рымляны, Кэльты, Гэрманцы і Славяны. У той час, як мовы ўсіх пералічаных народаў далёка адыйшлі ў сваім разьвітку ад свае старое арыйскае мовы, мова навет сучасных нам Ліцьвіноў захавала ў сваім граматычным і лексычным складзе амаль ня ўсе асобнасьці стара-арыйскай мовы. Гэтая зьява, думаюць, залежыць ад таго, што Літоўцы, асеўшы надоўгі час сярод пушчаў і балот, як-бы

захаваліся тут ад культурна-гістарычнага руху і ад культурных уплываў.

Што датычыцца да звычайных промыслаў, якімі жылі і карміліся Ліцьвіны, то і тут яны йшлі тым шляхам, які паказвала ім матка-прырода. Балоты, вазёры і рэкі клікалі іх да рыбацтва, адвечныя лясы да зьвералоўства і пчалярства. Вельмі рана павінны былі яны прышыцца да зямлі, зрабіцца аседлым народам: бо куды пойдзеш, калі цябе ня пускае вольна хадзіць па сьвеце то балота, то вада. Асеўшы на мясцох ліцьвіны пачалі экспёатаваць тыя кавалкі сухога грунту, якія былі раскіданы па іх зямлі. Так павінна было зьявіцца сярод іх земляробства. Усе летапісы XII-га і XIII-га сталецьця ў вадзін голас гавораць, што ліцьвіны таго часу былі ўжо шчырымі земляробамі і мелі, дзякуючы гэтаму, больш, чым даволі хлеба.

Жывучы ў лясным заціску, адгароджаныя ад суседзяў балотамі і вазёрамі, ліцьвіны не маглі разьвярнуць такой культуры, якая была ў той час у ўсходніх і заходніх славянаў. Гарадоў, як гандлёвых цэнтраў, у іх ня было. Зрэдка можна было спаткаць гарады, як цэнтры стратэгічныя, каторыя мала чым розьніліся ад вёсак. Найчасьцей жылі яны па вёсках, зьбіраючыся ў купу патрыярхальнай сям'і, ці роду. На чале такіх сямей і родаў стаялі звычайныя старшыні, роданачальнікі, ці князі, каторых ліцьвіны называлі рыкасамі і кунігасамі. Летапісы гавораць, што такіх князёў у ліцьвіноў было шмат. У нас ёсьць, напрыклад, такія весткі, што паўночна-ўсходні, рускі вялікі князь Аляксандар Неўскі ў бойцы пад Тарапцом забіў восем літоўскіх князёў; Даніла Раманавіч, вялікі князь Галіцка-Валынскі, змагаючыся з Яцьвягамі, забіў 40 яцьвяжаскіх князёў. Нам патрэбна высьніць, кім былі гэтыя ліцьвінскія кунігасы, ці рыкасы, якую яны мелі ўладу і моц. Мы мала можам адказаць на гэтае пытаньне. Усё-ж такі вядома, што ўлада ліцьвінскіх князёў пашыралася на нязначныя па тэрыторыі вясковыя ваколіцы, але ў гэтым невялікім абшары яны кіравалі зусім самавіта і незалежна адзін ад аднаго. Паміж імі часта адбываліся хаўрусы, а яшчэ часьцей ішло змаганьне з прычын чыста мясцовых ці радавых; іншы раз яны злучаліся для якога-колечы хаўруснага паходу на суседзяў. Магчыма думаць, што некаторыя кунігасы былі проста патомкамі радавых старшын; другія абіраліся асобнымі патрыярхальнымі абшчынамі для таго, каб стаць на чале іх у цяжкі час барацьбы з другімі такімі-ж абшчынамі; трэйція прышлі з боку і сілком накінулі сваю ўладу, скарыстаўшы ці сваю выдатнасьць і вядомасьць, ці цяжкае і гаротнае становішча асобнай літоўскай групы. Часам з летапісаў магчыма бачыць, што асобныя літоўскія князі зьбіралі вакол сябе ахвотнікаў да збойства, арганізавалі

нешта падобнае да славянскае і гэрманскае дружыны і рабілі напады на суседнія землі. Навет такі багаты і магутны горад, як Рыга, ня мог лічыць сябе бясьпечным ад нападу літоўскіх князёў.

У ліцьвіноў доўга трымалася паганская вера, бо, дзякуючы асобнасьці свайго грамадзянскага і палітычнага жыцьця, яны ня мелі ніякіх шырокіх зносін з народамі хрысьціянскай рэлігіі. Навет у XIII-м сталецьці, калі ўжо ўсе народы навокала ліцьвіноў прынялі хрысьціянскую веру, яны, як і раней, былі паганскім народам. Ліцьвіны, як раней і славяны, лічылі, што ўся прырода заселена багамі, і кланяліся сілам прыроды. Сілы прыроды жылі ў зьявах і рэчах прыроды, ў зьвярох і г. д. Як і ўсе арыйцы, ліцьвіны асабліва паважалі і кланяліся жыватворчаму агню ўва ўсіх яго зьявах і формах, лічачы агонь наймацнейшай божаскай сілай. Найгалаўнейшым богам лічыўся пан маланкі і грому Пэркунас, падобны да ўсходнеславянскага Пяруна і нямецкага бога-грамаўніка Тора. Апроч яго ліцьвіны кланяліся другім багом, у асобе каторых бачылі асобныя сілы акружаючай іх маткі-прыроды. Наагул кажучы, рэлігія ліцьвіноў была дужа падобна да паганскае веры ўсходніх славянаў.

Да нашага часу многія падручнікі кажуць аб тым, што ў ліцьвіноў паганскага часу істнавала добра арганізаваная жрэчаская іерархія, на чале каторай стаяў нейкі старэйшы жрэц, якому даюць назву Крывэ Крывэйта, і быў ня толькі першай духоўнай уладай у ліцьвіноў, але меў і вышэйшую сьвецкую ўладу. Усё гэта ёсьць чыстае непаразуменьне. Грунтуецца яно на хроніцы канца XIII-га сталецьця Пётры Дюсбурскага, ў каторай, паміж іншым, гаворыцца: „У літоўскага народу Прусаў было такое месца, звалася яно Ромаў. Гэтая назва мае свой пачатак ад назвы вечнага гораду Рыму. Тут, у Ромаве, жыў нехта Крывэ, каторага яны паважаюць, як папу. Як пан наш, папа, кіруе агульнаю царкваю верных, так Крывэ кіруе ня толькі памянёным народам (Прусамі), але і Летамі і другімі народамі зямлі Літоўскае. Улада яго мела такую моц, што калі сам ён, ці хто другі, ім пасланы, праходзіў па зямлі ліцьвіноў, то ўсе князі, знатныя людзі і просты народ рабілі яму вялікую пашану“. Профэсар Мяржынскі даводзіць, што гэтаму паданьню, запісанаму ў хроніцы, немагчыма даваць веры. Справа ў тым, што паданьне аб Крывэ маецца толькі ў аднаго Пётры Дюсбурскага, а ўсе другія гістарычныя крыніцы, як старэйшыя, так і сучасныя яму, нічога не гавораць аб уладзе Крывэ. Самае слова „Крывэ“ хутчэй можна разумець як уласнае імя паважанага ў ліцьвіноў жрэца, чым агульную назву асобы, меўшай такую вялікую ўладу. Што датычыць падвойнай назвы „Крывэ Крывэйта“, то яе

і ў Пётры Дюсбурскага саўсім няма, апроч таго яна і немагчыма ў літоўскай мове, каторая ня ведае такіх падвойнасьцяў. Параўнаваўшы з паданьнем хронікі П. Дюсбурскага ўсе другія весткі аб ліцьвінох таго часу, мы можам пэўна сказаць, што да пачатку XIII-га сталецьця ў Ліцьве ня было дзяржаўнай улады.

Аб'яднаньне Літвы.

У канцы XII і ў пачатку XIII-га сталецьця сярод літоўскіў пляменьняў пачынаецца якісьці концэнтрацыйны рух. Гэты рух вынік, як адказ на той уціск, які мы бачым у гэты час з паўдня і ўсходу. Водлуг вестак рускіх летапісаў на працягу XII-га сталецьця і раней на Літву ідуць досіць частыя паходы рускіх князёў. Так, напрыклад, вядома, што ўжо Уладзімер Кіеўскі (Сьвяты) рабіў паходы на Яцьвягаў і некалькі разоў перамагаў іх. Сын Уладзімера, добра вядомы Яраслаў Мудры, таксама, не адзін раз хадзіў паходамі на Літву і на мяжы Літвы і Русі Яраслаў залажыў горад Навагрудак для стратэгічных мэтаў. Асабліва многа паходаў на Літву рабілі Галіцка-Валынскія князі. Бліжэйшыя суседзі ліцьвіноў, князі Полаччыны, таксама, ня раз урываліся ў зямлю літоўцаў. Так было ў тыя часы, калі Полаччына была моцная і не разрывалася на кавалкі ад хатніх, палітычных і соцыяльных спрэчак, напрыклад, пры Усяславе. Але калі Полаччына аслабла ад бесперарыўнага змаганьня з Кіеўшчынай і ад таго бязладзьдзя, якое ў ёй пачалося пасьля Усяслава, то, разумеецца, адносіны яе да Літвы сталі іншыя. Асобныя князі і прадстаўнікі змагаючыхся ў Полаччыне групаў грамадзянства павінны былі эміграваць з бацькаўшчыны і шукаць свае долі на Ліцьве. Асядаючы ў Ліцьве, яны станавіліся, як-бы, правадырамі той культуры і арганізацыі, якая была ў Полаччыне. З уцекачамі прыходзіў на Літву капітал, прыходзіла і ваенная моц. Уцекачы — князі групавалі вокала сябе ліцьвіноў, знаёмілі іх з той ваеннай арганізацыяю, якая была добра знаёма ім самім. Часта, скарыстаўшы згрупаваную імі літоўскую ўзброеную сілу, князі-ўцекачы йшлі на помсту ў Полаччыну. Адсюль толькі адзін крок да таго, каб ліцьвіны і бяз прызыву князёў, па сваёй добрай волі і ахвоце, пачалі ўмешавацца ў жыцьцё Полаччыны. Так яно і сталася з працягам часу. Прыходзячы ў Полаччыну, ліцьвіны яшчэ лепш і шчыльней маглі падыйсьці і звыкнуць да арганізацыі і культуры, якую бачылі ў Полаччыне.

Такім спосабам паходы рускіх князёў на Літву пачалі гуртаваць ліцьвіноў, каторыя павінны былі бараніцца. Поруч з гэтым Полацкая Русь рабіла культурны ўплыў на Літву

праз сваіх эмігрантаў. Усё гэтае і пачало на Ліцьве арганізацыю, каторая была спачатку вайсковай арганізацыяй і толькі потым стала арганізацыяй дзяржаўнай. У канцы XII-га сталецьця Літва ўжо выступае на гістарычнае поле. Яна ўжо робіць паходы на Полаччыну, маючы на мэце прылучэньне да Літвы новых тэрыторыяў. Пачаўшы з абароны, яна перайшла да нападаў. Адзін з такіх момэнтаў нападу на Полаччыну апісвае пясьняр слова аб Ігаравым палку. „Мутна цячэ Дзьвіна ў Палачан пад грозным клікам Літвы паганскай. Толькі адзін Ізяслаў, сын Васількоў, пазваніў вострымі мячамі аб шаломы літоўскія, думаючы аб славе дзеда свайго Усяслава, але сам ён ужо ляжыць на крывавай руні, пад шчытамі чырвонымі, пацяты мячамі літоўскімі. Ня было з ім брата Брачыслава і другога брата Усевалада. Адзін ён выраніў душу з харобрага цела праз залатое ажарэльле“.

Сьледам за вайсковаю арганізацыяй пачалася ў ліцьвіноў арганізацыя дзяржаўная. Яна была як-бы адказам на другі ўціск, уціск з захаду, з боку немцаў. Гэты ўціск на Літву пачаўся крыху пазьней.

Першы раз немцы зьявіліся ў вусьці Заходняй Дзьвіны, каля палавіны XII-га сталецьця. Істнуе такое паданьне, што немцы пазнаёміліся з літоўскім краем саўсім прыпадкова. Марская бура прыбіла іх сюды і з гэтага часу яны пачалі наяжджаць сюды па сваёй волі. Зьявіліся немцы бяз броні, бяз шуму, ціха і згодна, як гандляры. Праз нейкі час разам з гандлярамі прыехаў сюды сьвяшчэньнік Мэйнгард. Ен пабудаваў тут цэркву і пачаў шырыць хрысьціянскую прасьвету сярод ліцьвіноў. З ім зьявіліся другія місыянэры. Трымаючы ў руках крыж, яны за пазухаю мелі камень. Гэта відаць з таго, што хутка тут ужо будуецца моцны замак, муры і вежы якога пануюць над акружнымі лясамі і балотамі. Гэты замак рабіў місыянэраў панамі над мясцовым людам і даваў ім магчымасьць мець ня толькі моральную, але і палітычную моц. Раней, калі Ліцьвіны і іх суседзі Лівы бачылі ў прышоўшых людзях прапаведнікаў новай веры, яны прыслухоўваліся да іх слоў і зварачалі ўвагу на новыя праўды. Але часам адносіны да людзей з крыжамі ў руках зьмяніліся. Мясцовыя жыхары сталі добра прыглядацца да чужынцаў і хутка пабачылі, што місыянэры ня так цікавяцца сваім духоўным уплывам, як пашырэньнем і ўзмацненьнем свае ўлады ў гэтым краі. Пасьля гэтага яны ня надта ахвотна сталі слухаць прапаведнікаў, а потым і зусім перасталі. Праз нейкі час мы бачым, што ўжо ў Ліцьве выбухаюць паўстаньні. Часта нямецкіх місыянэраў разам з гандлярамі праганяюць з краю. Ліцьвіны і лівы, прыняўшыя хрышчэньне, пры першай магчымасьці зноў апускаюцца ў чыстыя воды Дзьвіны, змываюць з сябе

хрысьціянство і адсылаюць яго па Дзьвіне назад да немцаў, адкуль яно і прышло. Калі на Захадзе даведаліся аб гэтым, то рымскі папа абвясьціў крыжовы паход на Лівонію і Літву, бо ў той час у Заходняй Эўропе як раз ішла эпоха крыжовых паходаў. Розныя клясы заходняга грамадзянства, дабіваючыся сваіх палітычных і эканамічных мэтаў, давалі матар'ял і грунт для гэтай эпохі. Пад знакам крыжа хаваліся палітычные і эканамічныя інтарэсы учасьнікаў паходаў: рыцары шукалі новых земляў — фэодаў, гандляры новых рынкаў, мужыкі, сэрвы вольнага жыцьця, духавенства новых парахвіяў і г. далей. Гэты натоўп з далёкімі ад хрысьціянства мэтамі і інтарэсамі прышле Заходняя Эўропа ў Лівонію і Літву для пашырэньня рэлігіі вялікага Хрыста.

У 1200-м годзе пры вусьці Заходняй Дзьвіны ўжо зьяўляецца крыжовае апалчэньне, на чале якога стаіць будучы біскуп Лівоніі Альбэрт Буксгэўдэн. З крыжам, такім спосабам, на Літву прышоў меч. У 1201-м годзе Ямбэрт закладае горад Рыгу, каторы робіць месцам свае катэдры. У гэтым-жа годзе ён засновавае для Літвы і Лівоніі рыцарска-манашаскі ордэн, падобны да тых, якія засноваліся ў Палестыне. Новы ордэн, адтрымаўшы статут палестынскага ордэну тампліераў, пачаў называцца брацтвам Хрыстовай дружыны (fratres miliciae Christi), а потым ордэнам мечаносцаў (glabiferi), ці Лівонскім. Відочная ад'знака рыцараў-манахаў гэтага ордэну такая: белы плашч з чырвоным крыжам і мечам на плячох. Сябры ордэну адтрымалі ад папы ня толькі абавязак пашыраць хрысьціянства, але і права ўладаць пакорнымі землямі залежна ад рыжаскага біскупа. Крыжам, мечам і агнём робяць яны сваю справу, рабацяць ліваў і ліцьвіноў і сілком перарабляюць іх на хрысьціянаў. Каб лепш трымаць у сваіх руках новых каталікоў, яны муруюць моцныя замчышчы ў Крэйцбургу, Дынабургу, Волькэнбэргу, Люцыне, Рэжыцы і г. д. Бяз страху, седзячы ў мурох сваіх замкаў, яны заняволіваюць і гэрманізуюць край ад паўночнай мяжы цяперашняй Ковеншчыны да Фінскай затокі і да Пскоўшчыны. Мясцовыя жыхары, згубіўшыя вольнасьць і сілком перарабляемыя на хрысьціянаў, падымаюць паўстаньні і гуртуюцца, каб мець магчымасьць абароны ад уціску.

Крыху пазьней ад Лівонскага ордэну (1225 г.) пры Балтыцкім моры, паміж Нёманам і Віслай, на землях літоўскага пляменьня Прусаў абсеўся другі духоўна-рыцарскі ордэн — Тэўтонскі. Зьявіўся ён сюды з Палестыны, гдзе істнаваў з часу трэйцяга крыжовага паходу. Затрымацца ў Палестыне на далейшыя часы ён ня мог, бо там мусульманы пачалі праганяць крыжакоў. У такі цяжкі для ордэну мамэнт да яго зьвярнуўся адзін польскі удзельны

князь, гэрцог Мазавецкі Канрад. Ен запрасіў да сябе рыцараў тэўтонскага ордэну, каб яны баранілі яго землі ад нападаў літоўскага племя Прусаў. Калі рыцары аселі на новым месцы, пачалося іх змаганьне з Прусамі. Барацьба была ўпартая і крывавая. Дзякуючы сваймў ваяўніцкаму штукарству і добрай зброі, ўрэшце, тэўтонцы адтрымалі верх. Прусы прымушаны былі часткаю выселіцца на паўднёвы ўсход, часткаю загінулі ў няроўнай барацьбе, часткаю зьліліся з перамогшымі іх немцамі. Літоўскі нацыяналны твар іх сьцёрся, а імя перайшло на немцаў, каторыя зрабілі гэты літоўскі край сваею калёніяю.

У 1237-м годзе абодва ордэны злучыліся, каб лепш змагацца з Літвою. Ліцьвіны, ўстрывожаныя гэтымі суседзямі, пачалі з імі крывавую барацьбу, баронячы моцна сваю народнасьць. Пэўна, што і літоўскім пляменьням трэба было злучацца ў адно моцнае гаспадарства, каб цалкам не загінуць у гэтай барацьбе.

Такім спосабам, само жыцьцё прымушала літоўскія пляменьні да аб'яднаньня. З двох бакоў былі яны сьціснуты сваімі суседзямі. З аднаго боку,—з усходу, напіралі на іх рускія славяны, з другога боку,—з заходу, ішоў гвалтоўны нямецкі ўціск. Літоўцам, у адказ на гэты двухбочны націск, прышлося гуртавацца. Раней яны гуртуюцца ў ваенныя сувязі, пазьней з гэтых сувязяў вынікае грамадзянская і дзяржаўная арганізацыя. Арганізуючы адпор сваім заходнім і ўсходнім суседзям, ліцьвіны падаліся некалькі на ўсход, бо славяны былі слабейшыя за немцаў; ліцьвіны дзьвінуліся ў бок меншага праціўленьня. Спаткаўшыся з полацкімі славянамі ўжо на славянскай тэрыторыі, ліцьвіны аказаліся з палітычна-арганізацыйнага боку мацнейшымі і пачалі творчую працу ў Полаччыне. Так пачаўся пэрыяд супольнага жыцьця ў адным гаспадарсьцьве ліцьвіноў і Полацкай Русі, пэрыяд літоўска-беларускага гаспадарства.

Будаваньне Літоўска-Беларускай дзяржавы ў XIII сталецьці.

У другой чверці XIII-га сталецьця, каля часу злучэньня двох нямецкіх ордэнаў, летапісы часта пачынаюць гаварыць аб адным з літоўскіх кунігасаў Мендаўзе. Яго яны называюць замажнейшым за ўсіх літоўскіх князёў. Пад 1236-м годам у Валынскім летапісе Мендаўг ужо лічыцца як-бы галавою і прадстаўніком Літвы. Ліўземская кроніка пад 1244-м годам, апісваючы адзін з нападаў ліцьвіноў на

лівонскіх крыжакоў, гаворыць, што зямлю лівонскую пусташыла літоўскае войска ў 30 тысячаў чалавек і што на чале яго стаяў Мендаўг, „магутны кароль літоўскі“. Гэтыя зьвесткі летапісаў і кронікаў трэба разумець так, што Мендаўг быў проста старшым над кунігасамі і меў пяршынство ў ваяўніцкіх справах. Малодшыя князі яшчэ ня страцілі свае незалежнасьці і часта мы бачым, што яны вядуць сваю асабістую палітыку. Так, напрыклад, у 1246-м годзе, ня гледзячы на тое, што паміж Валыньню і Мендаўгам была згода, йшла вялікая бойка паміж валынскім князем і адным з літоўскіх князёў на імя Айшвна. І гэтая бойка не пашкодзіла згодзе паміж Валыньню і Мендаўгам.

З 1248-га году кірунак улады Мендаўга мяняецца. Ен ужо не здаволіваецца пасадай першага князя паміж незалежнымі літоўскімі князямі, а прагнецца быць поўным гаспадаром Літвы. Дзеля гэтай мэты ён вядзе барацьбу з тымі князямі, каторыя хочуць захаваць сваю незалежнасьць. Барацьба была крывавая. Мендаўга не прыпыняла нішто. Шмат князёў, навет родзічаў і сваякоў Мендаўга, загінула ў гэтай барацьбе ад рукі Мендаўга. Адначасна з гэтым Мендаўг накладае сваю руку на незалежнасьць суседніх княстваў Полацкай Русі. Карыстаючы з таго перапалоху, каторы зрабілі на Русі татары, ён захватвае, так званую, Чорную Русь, тэрыторыя якой займала правыя прытокі Нёмана. Тут ён адтрымаў уладу над гарадамі: Наваградкам, Слонімам, Гораднам, Воўкавым і інш. Яго падручныя князі ў гэты самы час зацьвярдзіліся ў Полацку. Сталіцаю свайго гаспадарства Мендаўг зрабіў Наваградак.

Такім спосабам, Мендаўг збудаваў гаспадарства, каторае з самага пачатку было ня проста літоўскім, а літоўска-беларускім. Літоўскі гаспадар добра разумеў, што аперціся толькі на ліцьвіноў ён ня можа. Плямя ліцьвіноў было невялікае, апроч таго ў ім ня было культурнай моцы. Трэба было цягнуць да дзяржаўнага жыцьця рускае грамадзянства. Толькі яно было тым элемэнтам, з каторага можна было ўзяць і ўзброеную сілу, і арганізацыйна-культурную традыцыю, каторая была надта патрэбна для маладога, яшчэ слаба арганізованага, гаспадарства. І Полацкая Русь, пэўна, дала новаму гаспадарству свае парадкі, звычаі, ўстановы і культуру.

Новаму гаспадарству найбольш пагражалі крыжакі. Яны карысталі з кожнага прыпадку, каб рабіць паходы на Літву і Беларусь. Мендаўг, добра ведаючы, што барацьба з немцамі яшчэ немагчыма, стрымаваў іх, пасылаючы ім падарункі. Каб лепш забясьпечыць сваё гаспадарства ад нападаў крыжакоў, ён навет прыняў у 1250-м годзе хрысьціянства. Разумеецца, гэтае хрышчэньне мела толькі палітычную мэту і „было льстиво“, як кажа летапісец. Зрабіўшыся

афіцыяльна хрысьціянінам, Мендаўг з натуры не зьмяніўся. Ен, як і раней, прыносіў афяры сваім старым паганскім багом: як раней, выходзячы на паляваньне, баяўся, каб заяц не перабег яму дарогі. Выявілася ўсё такі, што гэтае „льстивое“ хрышчэньне не забясьпечыла Літвы ад нападаў немцаў. Тады Мендаўг зрокся хрысьціянства, стаў на чале абуранага народу і так разьбіў немцаў, што яны доўгі час устрымліваліся ад паходаў на літоўска-беларускія землі.

Асобныя князі былі здаволены самаўладзтвам Мендаўга. Яны апіраліся на мясцовыя сэпаратыўныя жаданьні. Ня маючы моцы адкрыта змагацца з Мендаўгам, яны ўчынілі згавор. Грошы адчынілі ім дзьверы да спальнага пакою гаспадара. Напаўшы на сьпячага князя, яны забілі яго разам з двума малалетнымі сынамі. Так скончылася першая проба будоўлі літоўска-беларускага гаспадарства. Забіўшы Мендаўга, згаворшчыкі пачалі дзяліць уладу паміж сабою. Кожны з іх, тым ня менш, добра разумеў, што грунтоўным напрамкам палітычнага жыцьця Літвы і Русі ёсьць злучэньне ўсіх земляў. Кожны з іх хоча ўзяць выкананьне гэтай мэты на свае плечы. Пачынаецца барацьба за вярхоўную ўладу паміж тымі, хто ня мог цярпець цяжару вярхоўнай улады Мендаўга.

Спачатку ўладу адтрымаў некі князь Таўцівіл. Праз некі час мы бачым на чале маладога гаспадарства жмудзкага князя Страйната. Ен доўга ня змог утрымаць уладу ў сваіх руках, і яго пасад займае хітры і дыплёматычны старэйшы сын Мендаўга Вайшэлак.

Яшчэ калі быў жывы Мендаўг, Вайшэлак кіраваў, як намесьнік бацькі ў Навагрудзкім князьстве і ў Чорнай Русі, каторая групавалася вокала Навагрудка. Ен быў падобен да свайго бацькі Мендаўга па той мэце, якую ставіў перад сабою: ён, як і яго бацька, быў прыхільнік аднаўладзтва.

Летапісец так малюе Вайшэлка ў той час, як ён быў князем-намесьнікам Навагрудзкім: „Вайшэлак кожны дзень забіваў па тры, ці па чатыры чалавекі. Як у які-колечы дзень яму ня было здарэньня забіць каго-небудзь, то ён рабіўся вельмі сумным і засмучаным, а калі ён каго забіваў, то быў надта рад“. Як прычытаеш гэтую летапісную зьвестку, то здаецца, што Вайшэлак быў якім-сь лютым, дзікім зьверам, каторы карміўся чалавечым мясам, чаго сапраўды быць не магло. Усё-ж такі гэтае паданьне дае ад'знаку таго, што тварылася ў тыя часы. Трэба думаць, што былі нейкія грунтоўныя прычыны, кторыя прымушалі Вайшэлка, як і Мендаўга, праліваць кроў і рабіць забойствы. Ен быў надта разумны і хітры для таго, каб бяз прычыны і бяз мэты займацца людзкім збойствам. Справа ў тым, што Вайшэлак падтрымліваў бацькаўскую ідэю аднаўладзтва. Пэўна, што трэба

было дапамагчы свайму айцу зламаць ворагаў аднаўладзтва, якіх, як мы ведаэм, было ня мала. Калі мы зьвернем увагу на ўсё гэтае, то зразумеем, што Вайшэлак рабіў забойствы не дзеля свайго капрызу, а дзеля палітычнай мэты. Некалькі пазьней, калі была спрэчка паміж Галіцкім князем Данілай Раманавічам і Мендаўгам, літоўскі князь, жадаючы згоды, паслаў дзеля гэтай справы ў Галіччыну Вайшэлка. Вайшэлку ўдалося дабіцца згоды. Потым ён застаўся жыць у м. Холме ў Галіччыне, мабыць дзеля таго, каб падтрымаць згоду. Гэтая дыплёматычная місія яму ўдалася. Згода была ўзмоцнена выданьнем замуж сястры Вайшэлка за сына Данілы Шварна. Князяваньне над Чорнай Русьсю, а так сама жыцьцё ў Галіцкай Русі зрабілі з Вайшэлка прыхільніка рускай нацыі, культуры і праваслаўнай веры. Раней паданьне не шкадавала чорнай фарбы, калі давала малюнак паганскага жыцьця Вайшэлка. Цяпер яно, так сама, не шкадуе ружовай хварбы, малюючы Вайшэлка ў хрысьціянсьцьве. Паданьне кажа, што, жывучы ў Галіччыне, Вайшэлак пазнаёміўся з адным ігумэнам Грыгорам, такім сьвятым чалавекам, якога, водлуг паданьня, „ня было раней і ня будзе пазьней". Гэты сьвяты ігумэн меў такі ўплыў на літоўскага сярдзітага князя, што ён зрабіўся сьвятым чалавекам. Вайшэлка стала грызьці сумленьне за ўсе тыя збойствы, каторыя ён утвараў раней, як быў у паганскім стане. Ен прыняў хрысьціянства. Не здаволіўшыся гэтым, ён потым зрокся мірскога грэшнага жыцьця і прыняў манашацкі пастрыг. Тры гады пражыў Вайшэлак у Галіччыне пад кіраўніцтвам ігумэна Грыгора, але яму ўсё жадалася сьвяцейшага жыцьця. Даведаўшыся, што гэтае жыцьцё можна знайсьці на Афоне, ён паехаў туды. Да Афону з некіх прычын яму не давялося дабрацца, і тады ён вярнуўся на бацькаўшчыну. Тут, недалёка каля Навагрудку, ён заснаваў манастыр, гдзе і жыў, як просты, звычайны манах. Мендаўг, каторы ў той час быў жывы, гневаўся на сына, што ён замест таго, каб дапамагаць бацьку ў палітычных справах, зачыніўся ў манастыры, але Вайшэлак быў цьвёрдым і астаўся манахам.

Так кажа летапіснае паданьне. Але далейшыя падзеі прымушаюць нас крыху іначай тлумачыць хрысьціянскі настрой Вайшэлка.

Калі Мендаўг быў забіты згаворшчыкамі, Вайшэлак уцёк да Пінску і тут жыў безбаязна, пакрыты манашацкай расай і клабуком. Але калі прышоў падхадзячы мамэнт пасьля сьмерці Таўцівіла, Вайшэлак скінуў расу, згрупаваў каля сябе беларускія, хрысьціянскія масы, забраў Навагрудак і абвясьціў сябе вялікім князем. Пачалася крывавая расправа, як з ворагамі яго бацькі, так і з яго ўласнымі ворагамі. Адных ён пазабіваў, а другія павінны былі пакі-

нуць бацькаўшчыну. Аднаўладзтва было зноў дасягнута. Мы чакаем што Вайшэлак адтрымаўшы ўладу, будзе берагчы яе і ўзмацняць. Аднак-жа гэтага ня сталася. Праз некі час Вайшэлак зноў кінуў усе справы, адзеў манашацкую расу і скончыў жыцьцё сваё ў манастыры.

А ў Ліцьве і Русі зноў пашлі спрэчкі паміж асобнымі князямі, каторыя змагаліся за вярхоўную ўладу. І так ішла справа праз увесь канец XIII сталецьця, пакуль уладу ў гаспадарсьцьве ня ўзяў у свае рукі ў 1293-м годзе Вітэн. Вітэн разам з братамі і наступнікам сваім Гэдымінам ужо надобра збудавалі моцнае і вялікае літоўска-беларускае гаспадарства.

Аснаўныя мамэнты жыцьця новага гаспадарства.

У XIV-м сталецьці і далей новае, літоўска-беларускае гаспадарства стаіць ужо на цьвёрдых нагах. З падручнікаў „агульна-рускай“ гісторыі нам добра вядомы такія імяньні, як — Вітэн (1293 — 1316), Гэдымін (1316 — 1341), Альгэрд (1345—1377) і Кэйстут (1377—1379), Ягайла і Вітаўт. Даваць падробную характарыстыку кіраваньня гэтых гаспадароў мы ня будзем. Мы толькі ад'значым аснаўныя мамэнты палітычнага жыцьця дзяржавы, якія дадуць як-бы тон і напрамак для далейшай гісторыі Літвы і Беларусі ў гэты пэрыяд.

Новая дзяржава концэнтруе ў адно літоўскую і заходнярускую зямлю. З часу Гэдыміна сталіцаю гаспадарства быў зроблен горад Вільня, пры ўпадзе Вілейкі ў Вільлю. Горад Полацак з воласьцю, ратуючыся ад немцаў, пры Вітэне (1307), паддаўся літоўскаму гаспадару. У пачатку там кіравалі намесьнікі гаспадара пры законадаўчай уладзе старажытнага веча, потым, на полацкім пасадзе, ці малодшыя браты, ці сыны гаспадара. З гэтага часу Полацак ніколі ўжо не адходзіў ад Літвы. За Полацкам прышоў чарод і да Віцебску, каторы яшчэ раней абасобіўся ад Полацку ў незалежнае княжьства. Апошні віцебскі князь, ня маючы наступнікаў па мужчынскай лініі, аддаў сваю дачку за сына Гэдымінавага—Альгэрда. Разумеецца, што Альгэрд быў у залежнасьці ад Гэдыміна. Хутка стаў залежным ад Гэдыміна і наш Менск са сваею воласьцю. У летапісе пад 1326-м годам ёсьць зьвестка, што ў Ноўгарад прыходзілі пасланцы ад Літвы. Паміж імі ад'значан і Васіль, князь Менскі. Выходзіць, што у 1326-м годзе Менскі князь ужо быў адным з падручных князёў Літоўска-Беларускага Гаспадара. Магчыма думаць, што каля гэтага часу, ці можа раней, зрабіліся залежнымі ад Літвы княжьствы Лукамскае і Друцкае. Каля гэтага-ж часу маладое гаспадарства ўлучыла ў свой

склад Турава-Пінскае Палесьсе і зямлю Берасьцейскую, каторая ў заходняй сваёй часьці мела назву Падлясьсья.

Пазьней у часы Альгэрда і Кэйстута да Літоўска-Беларускага гаспадарства прылучыліся Чарнігаўшчына і Кіеўская воласьць з Валыньню і Падоліяй. Трэба ад'значыць, што Кіеўшчына яшчэ ў пачатку XIV-га сталецьця ня была падобна на тую Кіеўшчыну, каторая ў часы, напрыклад, Уладзімера Манамаха руйнавала нашу бацькаўшчыну Полаччыну. Кіеўшчына ў гэтыя часы была зьнішчана і зруйнована дашчэнту, як хатнім бязладзьдзем, так і набегамі паўднёвых сьцепнякоў, а раней полаўцаў, а потым татараў. Кіеўскі вялікі князь зрабіўся адным з тых маленькіх, гаротных паўднёвых князькоў, каторыя ледзьве-ледзьве трымаліся, апіраючыся на нязначную жменьку рускіх насельнікаў, застаўшыхся ў сьцепе, ня гледзячы на небясьпечнасьць ад татараў. „Маці гарадоў рускіх“, паўднёвы залаты ключ ад вялікага воднага шляху з Варагаў у Грэкі, багаты, густа насялёны Кіеў быў цяпер невялікім мястэчкам бяз усякай гандлёвай вагі. Італьянскі манах Пляна-Карпіні, каторы, праяжджаючы па паўднёва-ўсходнім старонам, бачыў ў гэты час, паміж іншым, і Кіеў, налічыў ў ім ня больш, як 200 хатаў. У 1300-м годзе Кіеў перастаў быць і рэлігійна-царкоўным цэнтрам, бо мітрапаліт „усея Русі“ Максім, уцякаючы ад татарскіх пагромаў, з Кіева пераехаў на жыцьцё на паўночны ўсход, гдзе пачаў будавацца Маскоўскі цэнтр. Туды-ж, на паўночны ўсход, выйшлі і мацнейшыя князі, і насельнікі Кіеўскай воласьці, шукаючы больш бясьпечнага для свае працы месца. Разумеецца, што з жменькаю людзей Кіеўскі князь ня мог тут трымацца як самаўладны, незалежны ўласьнік і павінен быў прызнаць дзяржаўную вярхоўную ўладу магутнага суседа, вялікага князя Літоўска-Рускага, каторы меў моц абараніць поўдзень ад татараў.

Не здаволіваючыся паўднёвымі рускімі валасьцямі, Альгэрд прагнуўся зацьвярдзіць свой палітычны ўплыў і на паўночныя воласьці з такімі багатымі гандлёвымі гарадамі, як Ноўгарад і Пскоў. Тут ён быў наступнікам палітыкі Полаччыны, каторая ў папярэдні пэрыяд гісторыі Беларусі так сама змагалася за ўладу над гэтымі гарадамі і валасьцямі. Апроч таго Літоўска-Беларускае гаспадарства зварачала ўвагу і на ўсход. Яно прагнулася схіліць у свой бок, напрыклад, Цьверскае княства, падтрымліваючы яго ў барацьбе з Масквою. Але тут, на ўсходзе рос моцны супернік літоўска-беларускаму гаспадару ў асобе маскоўскага гаспадара, каторы пачаў ужо рабіць тую самую справу зьбіраньня Русі, якую рабіла і Літва.

Працуючы над зьбіраньнем Русі, Літва павінна была, так сама, як і Масква, бараніць свае гаспадарства ад тата-

раў. Яшчэ амаль што за 20 гадоў да вядомай нам Кулікоўскай бітвы, ў 1362-м годзе Літва і Беларусь, злучыўшы ўсе свае сілы, выйшла на спатканьне татараў на паўднёвую граніцу. Адбылося страшэннае збойства на Падолі. Ня гледзячы на вялікі лік і сваю храбрасьць, татары былі разьбіты і, пакінуўшы на месцы многа трупаў, здабычы і палонных, уцяклі на паўднёвы ўсход. Пад уплывам страху татары доўга сюды ня прыходзілі, і паўднёва-заходнія землі, такім спосабам, мелі цяпер магчымасьць эканамічна і культурна разьвівацца, забясьпечаныя ад страшнага ворага.

Такім спосабам з быўшых раскіданых заходня-славянскіх земляў у злучнасьці з Літвою злажылася гаспадарства. У гэтым гаспадарсьцьве на кожным кроку мы бачым працу нашых бацькоў. З гандлёвай Полаччыны прышоў сюды капітал і пачаў зноў зьбіраць для эксплёатацыі працу мазольных рук. Вяковая старажытная Літва будуе ў сябе гарады і яны пачынаюць жыць жыцьцём старых гарадоў Полаччыны і Кіеўшчыны. Некаторыя з гарадоў акружаюцца мурамі, ўзмацняюцца замчышчамі. Войскі гаспадарства добра ўзброены і добра ведаюць ваяўнічае штукарства, каторае, так сама, прыйшло сюды з Полаччыны. Жыхары маюць добрую арганізацыю. Нам, напрыклад, вядома, што яны бароняць свае гарады па правідловай чарзе, праз колькі месяцаў кожная група. Нашы продкі ня толькі служаць у войсках гаспадара, але складаюць іх значную частку. Ім, як найбольш культурнаму элемэнту, даручаецца каманда над вайскавымі часткамі і абарона ад ворагаў меж гаспадарства. Яны кіруюць ад імя гаспадара як асобнымі гарадамі, так і цэльнымі тэрыторыямі. Ім перад усімі прызнаецца права і даручаюцца такія справы, гдзе асабліва патрэбна адукацыя і лоўкасьць, напрыклад зносіны вялікага князьства з суседнімі гаспадарствамі. Адным словам, мы бачым, што нашыя продкі, як культурны элемэнт, займаюць пачэснае месца ў палітычных і грамадзянскіх справах гаспадарства. Ідзе згодны зблізак паміж двума народамі. У літоўска-беларускім гаспадарсьцьве кіруе гаспадар—ліцьвін, а пануе прасьвета і культура беларуса. Есьць нават такая думка, што гаспадары дзяржавы ня былі прыроднымі ліцьвінамі, а патомкамі тых князёў Полацкай Русі, каторыя раней, у канцы папярэдняга пэрыяду, ўцякалі ў Літву ад бязладзьдзя, якое настала ў Полаччыне. Ня ўходзячы ў разгляд правідловасьці гэтай думкі мы, ўсё-ж такі, павінны адзначыць, што самі гаспадары князьства лічылі сябе ліцьвінамі. Гэтае літоўскае самапачуццё ня было аднак-жа шовіністычным. Усе яны добра ведаюць беларускую мову, многія з іх прыймаюць ўсходнюю хрысьціянскую веру і бяруць шлюбы з рускімі княжнамі. Беларуская мова пануе ня толькі ў палацы вялікага князя, але і сярод грамадзянства. Дзяржаў-

ныя пастановы выдаюцца раней у дзьвёх мовах, а потым амаль што ня выключна ў беларускай мове. Гаспадар, лічачы сябе ліцьвіном па нацыі, прызнаваў, што ён, як галава, ёсьць прадстаўнік той і другой нацыі. У офіцыяльных граматах і ў зносінах з суседнімі народамі ён называе сябе царом Ліцьвіноў і Русінаў (rex Litwinorum Ruthenorumque). Іначай і быць не магло, бо дзьве трэйція часткі яго земляў былі беларускія.

Ня гледзячы на тое, што ў ліцьвіноў была вера паганская, а ў беларусаў усходня-хрысьціянская, абедзьве нацыі жылі ў згодзе. У дзяржаве пануе шырокая верацярпімасьць. Да якой-бы веры хто ні належаў, ён служыць аднаму богу. Гэдымін, адказваючы на адну з прапазыцыяў рымскага папы, ў сваёй грамаце так піша аб гэтым: „Я казаў, што дазволю хрысьціянам маліцца па звычаі іх веры: русінам па іх звычаі, паляком—па іх. А мы, ліцьвіны, будзем маліцца па нашым звычаі, бо ўсе мы паважаем аднаго Бога. Трэба ўсё-ж такі ад'значыць, што ліцьвіны пачалі браць у беларусаў іх культуру, мову і навет веру. Так, напрыклад, вядома, што ў канцы XIV-га сталецьця больш, як 50 літоўскіх мясцовых князёў трымаліся ўсходня-хрысьціянскай веры, бо яна мела ў сабе больш культурных элемэнтаў, як паганская вера. Аб гэтым-жа сьведчыць і польскі вядомы гісторык Ярашэвіч, каторы гаворыць, што калі-б так справы йшлі праз некаторы час, то Ліцьвіны прынялі-б беларускую мову, звычаі, законадаўства і праваслаўную веру, навет іх народнасьць зьмянілася-б на беларускую.

Такая еднасьць і згода паміж літоўскім і рускім элемэнтамі дзяржавы залежала ад таго, што літоўска-беларускае гаспадарства было збудавана больш шляхам згоды, чымся шляхам уціску і вайны. Полацкае гаспадарства ў канцы свайго істнаваньня не магло даць сваім падданым грамадзянскага спакою. Мы ведаем, што ў грамадзянсьцьве йшла клясавая барацьба паміж лепшымі і подлымі людзьмі, паміж эксплёатуючым капіталам і працавітаю беднатою. Апроч таго ня было забесьпячэнства ад міжусобных бояк паміж асобнымі валасьцямі і гарадамі гаспадарства. Усё гэта не магло даць адпору новаму концэнтрацыйнаму руху, каторы йшоў з боку Літвы і яе князя. Асобныя воласьці і гарады ахвотна прызнавалі новую ўладу. Як на выключэньне можна паказаць толькі на Смаленск з яго тэрыторыяй, каторы быў прылучан да Літвы ваяўніцкім шляхам. Але і тут яшчэ раней была партыя, каторая цягнула да Літвы і адчыніла гарадзкую браму літоўска-беларускаму войску. Жыхары бышай Полаччыны без протэсту прынялі ўладу літоўскіх князёў, каторыя прыносілі з сабою абарону ад моцных суседзяў і давалі спакой ад міжусобнай хатняй барацьбы.

Мы ведаем, што ў гісторыі полацкага пэрыяду Беларусі вялікую вагу ў дзяржаўным і грамадзянскім жыцьці краю мела веча. Новая дзяржаўная ўлада не парушыла гэтай старажытнай, агульна-рускай ідэі народапраўства. Наадварот, літоўскія вялікія князі асобнымі граматамі забясьпечвалі правы законадаўчага веча. У аснове ўсіх грамат літоўска-беларускіх гаспадароў, якія даваліся асобным гарадом і валасьцём, мы заўсёды можам знайсьці такія словы: „гаспадар старыны не парушае і навіны ня ўводзе". Кожная воласьць былай Полаччыны, ўходзячы ў склад новага гаспадарства, не адходзіла ад сваіх старых традыцыяў і зьберагала свой твар. Ня тое мы будзем бачыць на ўсходзе, гдзе ўвакол Масквы, таксама, пачалося зьбіраньне і концэнтрацыя дзяржавы—ўсходняй Русі. Масква, зьбіраючы Русь, закасуе гэтую старарускую ідэю народапраўства. Будзе расьці моцнае самаўладзтва маскоўскіх гаспадароў, каторае потым дасьць грунт для бязупыннае сваволі, напрыклад, Івана IV Грознага. Усякая асобная воласьць, каторая ўваходзіць у склад Маскоўскага гаспадарства, павінна будзе страціць свой асабісты твар. Будзе скасована індывідуальнасьць тэрыторыяльная.

Не касуючы правоў веча і старарускай ідэі народапраўства, новая дзяржаўная літоўска-беларуская ўлада будзе прагнуцца скасаваць уладу асобных мясцовых князёў. Праўда, мясцовыя князі не зганяюцца з сваіх пасадаў, але яны павінны прызнаць, як-бы, васальную залежнасьць ад вялікага князя і гаспадара Літвы і Беларусі. Толькі ў тых валасьцёх, гдзе пасады аставаліся, па якіх-небудзь прычынах, пустымі гаспадар садзіў, як князёў-намесьнікаў, сваіх родзічаў, або сваякоў.

Адносіны гаспадарства да нямецкіх ордэнаў

Важнейшаю з надворных справаў Літоўска-Беларускага гаспадарства было змаганьне з нямецкімі ордэнамі, аб якіх мы казалі вышэй. З IX-га, а асабліва з X-га, сталецьця пачынаецца вялікі рух гэрманскага пляменьня на ўсход, drang nach Osten. Гэты рух на ўсход найперш прыціснуў заходніх, балтыцкіх славянаў, каторыя раней жылі аж да самага Рэйну. Сталецьце за сталецьцем ішоў гэты націск немцаў і славяны адыйшлі аж за Эльбу (Лабу). На поўначы Заходняй Эўропы, па беретах Балтыцкага мора, нямецкі націск быў мацнейшы. Немцы ўсе свае сілы сконцэнтравалі ў гэтым кірунку. Усё гэта зразумела само сабой, калі мы будзем мець на ўвазе каштоўнасьць і ў тыя, і ў нашыя часы марскога берагу. Пад Балтыцкім морам немцы асабліва напіралі на насельнікаў—тубыльцаў і ідучы па беразе на ўсход, спаткаліся, як мы ведаем, з палякамі

і ліцьвінамі. Ліцьвіны пачалі бараніцца ад гэтага ўціску, і, каб абарона была мацнейшай, пачалі арганізавацца. Так збудавалася дзяржава. Новай дзяржаве прышлося стрымліваць нямецкі націск. Пачалася цяжкая барацьба, каторая цягнулася праз сталецьці. Ужо Мендаўгу трэба было бараніцца і ён бараніўся, як мог, гдзе мечам, гдзе хітрасьцю. Тое самае рабіў і Гэдымін. Часта, ня маючы магчымасьці адтрымаць верх над немцамі сілаю меча, ён зьвяртаўся і да другіх спосабаў. Так, напрыклад, адзін раз ён прасіў у рымскага папы заступніцтва ад мечаносцаў. Папа, скарыстэўшы гэтае здарэньне, прапанаваў Гэдыміну прыняць хрысьціянства па заходнім абрадзе. Гэдымін, па пробе Мендаўга, ўжо даведаўся, што каталіцтва ня можа абараніць Літву і Беларусь ад крыжацкага ўціску. Каталіцтва, якраз, было тэю сьцежкаю, па каторай ішлі палітычныя жаданьні немцаў. Гэдымін рэзка адхіліў прапазыцыю папы. Як кажа паданьне, ён адказаў пасланцом папы так: „Калі я меў замер калі-небудзь хрысьціцца, то няхай мяне сам чорт хрысьціць. Пэўна, я казаў, як і напісана ў грамаце, што буду паважаць папу, як бацьку; але я гэта сказаў затым, што папа старэйшы за мяне. Усіх старых я паважаю, як бацькоў, таварышаў люблю, як братоў, а малодшых за мяне, люблю, як сыноў“. Барацьба з крыжакамі пры Гэдыміне йшла з пераменным шчасьцем. Некалькі разоў ліцьвіном удавалася адтрымываць над імі верх, але, наагул кажучы, Літва і Беларусь былі слабейшыя. У барацьбе з крыжакамі загінуў і сам Гэдымін. Пад 1341-м годам у адным з рускіх летапісаў гаворыцца, што Гэдымін загінуў пры аблозе аднае нямецкае крэпасьці, паранены крыжакамі.

У часы Альгэрда і Кэйстута амаль што ня ўвесь цяжар барацьбы з немцамі ляжаў на Кэйстуце, каторы быў кіраўнікам заходняй палавіны гаспадарства. Барацьба йшла без перарыву. Немцы, замест вялікіх паходаў, робяць паходы дробныя, але затое частыя. Такія паходы яны завуць рэйзамі. Кожны дзень, кожную гадзіну павінны ліцьвіны чакаць неспадзяванага ворага. Якія-небудзь 100 ці 200 крыжакоў, а часам і менш, добра ўзброеныя на добрых конях урываюцца раптам у, сумежныя з ордэнскімі, літоўскія землі, паляць гарады і вёскі, хаты і гумны, б'юць жыхароў альбо бяруць у палон. Разам з людзьмі гоняць яны ў свае межы быдла і цягнуць маемасьць. Часам, у адзін год было па некалькі такіх рэйзаў. За 30 гадоў князяваньня Альгэрда, згодна нямецкім летапісам, лічыцца каля соткі такіх паходаў.

Каб спыніць ворага і ня даць яму магчымасьці ўвайсьці на сваю тэрыторыю, і немцы і Літва на межах муруюць моцныя замкі. Наймацнейшым з літоўскіх замкаў таго часу быў замак у Коўне. Многа разоў падступаліся

немцы да замку, многа разоў прагнуліся ўзяць яго, але замак, вымураваны з каменьняў і цэглы чужаземнымі і мясцовымі майстрамі, стаяў нярухомы і бараніў межы Літвы. Кожны раз выпускаў ён з-за сваіх муроў узброеныя сілы ліцьвіноў на помсту немцам за іх рэйзы на Літву. Толькі, сабраўшы ўсе свае сілы і запрасіўшы на дапамогу чужаземных рыцараў, забралі, ўрэшце, немцы гэты грозны замак, ці, лепш кажучы, яго руіны, бо ліцьвіны толькі тады пакінулі яго, калі ён быў зусім зруйнованы. Але прайшоў год, прайшоў другі, і ліцьвіны зноў, недалёка ад руін, збудавалі новы замак, ня менш моцны, як стары.

Не заўсёды йшла так барацьба. У часы хатніх спрэчак Літоўска-Беларускае гаспадарства само ўмешвала крыжакоў у свае хатнія справы. Так рабілі, напрыклад, і Ягайла, і Кэйстут, каторыя зьвярталіся да крыжакоў у барацьбе за велікакняжацкі пасад. Крыжакі ахвотна ўмешваліся ў жыцьцё Літвы, добра разумеючы, што гэтым яны аслабляюць моц шкадлівага для іх гаспадарства-суседа. Але спрэчкі праходзілі, Літва і Беларусь зноў браліся за зброю проці свайго ворага. Змаганьне з немцамі было аднэй з прычын злучэньня Літоўска-Беларускага гаспадарства з каралеўствам Польскім у 1386-м годзе. І трэба ад'значыць, што гэтае злучэньне было надта шкадлівым для ордэнаў. У 1410-м годзе Вітаўт разам з Ягайлам даў рашучую бітву немцам пад Танэнбэргам, ці Грунвальдам у Прусіі. Войска рыцараў складалася з 80 тысячаў, войска саюзьнікаў з 150 тысячаў. У бойцы былі і беларускія войскі. Апроч Вітаўта, Ягайлы і магістра Тэўтонскага ордэну тут быў вядомы чэскі рыцар Жыжка, будучы нацыянальны дзеяч чэскі часу гусіцкіх войнаў. Бітва пачалася зраньня 15-га чэрвеня. Літоўска-Беларускія войскі змагаліся на правым флянзе. Доўга ня мог выявіцца выхад бойкі. Толькі падвечар, дзякуючы націску беларускіх смаленскіх палкоў, немцы пачалі кідаць поле бойкі. Страты немцаў былі вялікія: быў забіты магістар ордэну, рыцараў было забіта каля 30 тысячаў. Радасьць ад пабеды была вялікая. З гэтай бітвы пачынаецца пералом у змаганьні Літоўска-Беларускага гаспадарства з немцамі. Сілы немцаў слабеюць. У 1466-м годзе навет канчаецца незалежнае істнаваньне Тэўтонскага ордэну; вялікі магістар ордэну з гэтага часу павінен прызнаць сябе васалам польскага караля і літоўска-беларускага гаспадара Казімера IV.

Унія Літоўска-Беларускага гаспадарства з Польшчай 1386-га году.

Пасьля сьмерці Альгэрда (1377) ў Літоўска-Беларускім гаспададарсьцьве пачынаецца смутак. Пасад Альгэрда займае старэйшы яго сын ад другой жонкі, Ульляны Цьверскай, Ягайла. Ягайлам нездаволены яго старшыя браты, сыны першай жонкі Альгэрда, Марылі Віцебскай, і зьвярнуліся да Масквы, гдзе ў гэты час быў вялікім князем Дзьмітры Данскі. Што датычыць да Кэйстута, малодшага брата Альгэрда, то ён, шануючы ідэю еднасьці гаспадарства і ня хочучы парушаць тэстамэнту памёршага брата Альгэрда, ня выходзіў з паслушэнства свайму пляменьніку Ягайле. Каб падтрымаць яго аўторытэт і даць другім князём прыклад паслухмянства вялікаму князю, ён у палажаны час езьдзіў да Ягайлы ў Вільню на пасяджэньне княжацкай рады, як езьдзіў і раней да свайго старэйшага брата Альгэрда. Аднак-жа гэтыя добрыя адносіны паміж Ягайлам і Кэйстутам хутка перарваліся. Ягайла надта баяўся аўторытэту і популярнасьці Кэйстута. Ен два разы зьвяртаўся да крыжакоў, каб з іх дапамогаю перамагчы і зрабіць безбаронным Кэйстута. Ня гледзячы на дапамогу крыжакоў, Ягайла быў разьбіты і пашоў на вераломную хітрасьць. Ен запрасіў Кэйстута з сынам яго Вітаўтам у свой абоз, быццам для таго, каб абгаварыць з імі ўмовы далейшых адносін. Як толькі яны зьявіліся туды, іх схапілі, закавалі ў ланцугі, завезьлі ў Крэва (Ашмянскі павет у Віленшчыне) і пасадзілі ў замчышчы ў турму. Сюды Ягайла падаслаў забойцаў, каторыя задушылі старога, слаўнага Кэйстута, а жонку яго Біруту ўтапілі. Вітаўту пашанцавала ўцячы з турмы ў жаноцкай вопратцы, каторую даставіла яму яго жонка Ганна. Такі спосабам, мы бачым, што Ягайла меў многа ворагаў сярод сваіх родных і стрэчных братоў, і яму трэба было шукаць апоры для свае ўлады дзесь за межамі гаспадарства.

У гэты самы час і ў Польшчы былі непаразуменьні ў справе дзяржаўнай улады. У 1382-м годзе памёр польскі кароль Людзьвік Вэнгерскі. Пасьля яго асталіся тры дачкі: Кацярына, Марыя і Ядзьвіга. Фамілія караля хацела пасадзіць на пасад сярэднюю дачку Марыю, каторая была жонкаю караля Вэнгерскага. Зьвязак Польшчы з Вэнгрыяй не падабаўся паном, дзякуючы таму, што нябожчык кароль, апіраючыся на Вэнгрыю, трымаў сябе даволі незалежна ад паноў. Два гады цягнулася бескаралеўе. Толькі ў 1384 годзе паміж фаміліяю караля і панамі зрабілася згода. Каралева паслала на польскі пасад малодшую дачку Ядзьвігу, 13-цёх гадоў. Было зразумела, што Ядзьвіга не магла

сама кіраваць гаспадарствам, тым больш, што Польшчы, як і Ліцьве, цяжка прыходзілася ад крыжакоў. Трэба было знайсьці, такога чалавека для Ядзьвігі, каторы быў-бы ня столькі прыемным для яе, колькі карысным для Польшчы. Ягайла, Літоўска-Беларускі гаспадар, здаваўся паном падхадзячым для гэтай мэты: перш за ўсё, Ліцьве пагражаў той самы вораг, што і Польшчы, апроч таго, хатнія спрэчкі ў Ліцьве за ўладу рабілі Ягайлу больш згаворным з польскімі панамі. Апроч палітычных думак, польскія паны трымаліся і сваіх клясавых інтарэсаў. Яны былі перакананы ў тым, што Ягайла, ў падзяку ім за сваё абраньне, пашырыць іх правы і прывілеі. Духавенства, так сама, спадзявалася, што шлюб Ядзьвігі з Ягайлам пашырыць і рэлігійна-палітычны ўплыў на Літву. І тыя і другія не абмыліліся.

Ягайла ў 1385-м годзе адтрымаў з Польшчы прапазыцыю аб шлюбе з Ядзьвігаю і злучэньні з Польшчаю. З якою ахвотаю ён адгукнуўся на гэтую прапазыцыю відаць з тых абавязкаў, якія налажыў ён на сябе і на сваё гаспадарства. На радах польскіх паслоў у Крэве ён абавязаўся прыняць каталіцкую веру са сваімі братамі, сваякамі, народам літоўскім знатным і простым, даваць грошы свайго гаспадарства на патрэбы Польшчы, дапамагчы Польшчы адтрымаць паўднёвыя, аднятыя тэрыторыі, заплаціць адступнага 200.000 флёрынаў быўшаму жаніху Ядзьвігі, прынцу Вільгэльму Аўстрыйскаму і на вечны час прылучыць Літоўска-Беларускае гаспадарства да кароны Польскай. Польшча за ўсё гэта абяцала Ліцьве і Беларусі дапамогу ў барацьбе з крыжакамі.

На зьезьдзе ў Ваўкавыску былі ухвалены такія ўмовы злучэньня Польшчы з Літоўска-Беларускім гаспадарствам: кароль і вялікі князь у злучаных дзяржавах павінен быць адзін; у пачатку гэтая асоба ёсьць Ягайла, потым просты патомак яго і Ядзьвігі; надворныя зносіны ў справах, датычачых абедзьвух дзяржаваў, а таксама і абарона тэрыторыі робяцца супольна. Хатняе кіраваньне ў кожным гаспадарсьцьве асобнае: і ў Літоўска-Беларускай дзяржаве, і ў Польшчы маюцца—асобныя войскі, асобны скарб і асобныя ўрады. Апроч таго, як было ўжо сказана вышэй, Ягайла меў абавязак прыняць каталіцтва і шырыць яго паміж ліцьвіноў. Беларускаму насяленьню была пакінена свабода быць усходня-хрысьціянскай веры.

Так адбылася першая вунія Літоўска-Беларускай дзяржавы з Польшчай. Гэтая вунія залежала ня толькі ад надворных прычынаў, але і ад прычынаў хатніх. Злучэньнем з Польшчай Літоўска-Беларускі ўрад жадаў ня толькі здабыць дапамогу ў барацьбе з суседзямі, але і ўзмацніць

становішча велікакняжацкай улады ў маладым гаспадарсьцьве.

Вунія 1386-га году разглядалася да нашага часу толькі, як вунія дынастычна-пэрсональная. Лічылася, што два гаспадарствы злучыліся адно з адным толькі праз асобу агульнага для абедзьвух дзяржаваў монарха і яго наступнікаў, патомкаў; што вунія не мяняла юрыдычнага грунту другіх бакоў дзяржаўнага і грамадзянскага жыцьця. Такі пагляд немагчыма прызнаць справядлівым. Патрэбна ад'значыць. што юрыдычна, па тэксьце дагавору, вунія 1386-га году была больш, чым дынастычна-пэрсональнаю. Яна была, як-бы, інкорпорацыяю дзяржавы Літоўска-Беларускай у каралеўства Польскае. Юрыдычна літоўска-беларускія землі на вечныя часы прылучаліся да кароны польскай. Па дагаворы з 1386-га году, як-бы, зусім прыпынялася незалежнае і самавітае істнаваньне вялікага княства і яно рабілася разам з Польшчаю адным палітычным, дзяржаўным арганізмам. Не дарма пасьля вуніі ўсе літоўска-беларускія князі павінны былі прыняць прысягу на вернасьць кароне польскай і літоўска-беларускія баяры-каталікі адтрымалі такія самыя правы, якія былі ў польскіх паноў.

Так стаяла справа з юрыдычнага боку. Але фактычна далёка не заўсёды бывае тое, што пішацца ў юрыдчных актах. Так было і тут. Вунія была зроблена больш на паперы, чым у жыцьці. Праўда, ўжо адчыняецца шлях для палітычнага польскага і рэлігійнага каталіцкага ўплыву, але фундамэнтальнай зьмены жыцьця адразу ня будзе. Літва і Беларусь доўга яшчэ, аж да другой палавіны XVI-га сталецьця, будуць жыць сваім асобным жыцьцём, бароняючыся ад пачаўшагася ўплыву. Напрамак жыцьця пасьля вуніі 1386-га году астаецца той самы, які быў і да гэтага году. Пэрыяд Літоўска-Беларускай дзяржавы ў гісторыі Беларусі не перарываецца.

Калі мы паглядзім на далейшае дзяржаўна-палітычнае жыцьцё Літвы і Беларусі, то пабачым, што самавітасьць Літоўска - Беларускага гаспадарства пасьля 1386-га году фактычна ня была згублена. За прыкладам ісьці далёка ня трэба, даволі пазнаёміцца па якім-колечы падручніку з кіраваньнем Вітаўта, каторы быў асобным вялікім князем Літвы і Беларусі (1392—1430), ня гледзячы на ўмову уніі. Кіраваў ён зусім незалежна ад Ягайлы, а потым (з 1431 году) ад Уладыслава III, каралёў польскіх. І толькі інтрыгі збоку Польшчы не далі яму магчымасьці каранавацца і зрабіцца Літоўска-Беларускім каралём. Нямецкі імпэратар паслаў карону Вітаўту, але гэтая карона да яго не дайшла. Летапіс так апісвае гэтую падзею: „І ляхове, ня жычыўшы кароны Литве, карону ад их (паслоў імпэратара) тую адабраўшы и разсекшы яе наполы, приложыли ко короне би-

скупа краковскага, каторая и цяпер пры замку и касьцёле сьв. Станислава ёсьць".

І ў далейшыя часы мы бачым, што Літва і Беларусь маюць часта сваіх асобных вялікіх князёў, што йдзе напроць умоў вуніі 1386-га году. Ніжэйпаданая сінхроністычная табліца дасьць патрэбныя для нас прыклады, бо нам няма часу досыць добра выявіць гэтае пытаньне.

Літва і Беларусь	Польшча
Вітаўт 1492—1430 Сьвідрыгайла 1430—1432	Ягайла-Уладыслаў II 1386—1434
Жыгімонт I 1432—1440	Уладыслаў III 1434—1444
Казімер I у Ліцьве і Беларусі 1440—1492, да 1447 асобны ад Польшчы Літ.-Бел. гаспадар.	Казімер IV у Польшчы 1447—1492
Аляксандар 1492—1506 да 1501 асобны ад Польшчы гаспадар.	Ян-Альбрэхт 1492—1501 Аляксандар 1501—1506
Жыгімонт II (у Ліцьве і Беларусі) Стары 1505—1548	Жыгімонт I (у Польшчы) Стары 1506—1548
Жыгімонт III (у Ліцьве і Беларусі) Аўгуст 1548—1572	Жыгімонт II (у Польшчы) Аўгуст 1548—1572

Як мы бачым з гэтай табліцы, толькі з цягам часу Літва і Беларусь страчаваюць сваіх асобных гаспадароў. Гэта паказвае, што вунія 1386-га году толькі адкрыла шырэй дарогу для польскага ўплыву. Затым трэба ад'значыць, што тыя асобы, якія былі літоўска-беларускімі гаспадарамі і польскімі каралямі, ў перщыя часы пасьля вуніі лічылі сябе больш літоўска-беларускімі гаспадарамі, чым польскімі каралямі. Гэты факт зразумелы, калі прыняць пад увагу становішча караля ў Польшчы, гдзе шляхта ўжо пачала забіраць караля ў свае рукі. Літоўска-Беларускі настрой такіх польскіх каралёў магчыма бачыць, напрыклад, у такім юрыдычным дакумэнце, як „Земскіе привилеи" Казімера I (у Польшчы IV), аб каторых будзе слова далей. Толькі пад канец пэрыяду, калі, пад польскім уплывам і пад уплывамі другіх прычын, ўмовы жыцьця зьмяніліся, агульныя дзяржаўцы Літвы, Беларусі і Польшчы пачалі інтарэсы Польшчы ставіць вышэй інтарэсаў Літвы і Беларусі. Такім

гаспадаром быў, напрыклад, Жыгімонт III (у Польшчы II) Аўгуст, апошні з дому Ягайлавага.

Што жыцьцё дзяржавы Літоўска-Беларускай пасьля 1386-га году ў асновах сваіх не зьмянілася фактычна, відаць яшчэ і з таго, што акты вуніі паміж дзьвюма дзяржавамі, ўсё пішуцца і пішуцца. Паўтарэньне актаў гаворыць аб тым, што яны ня маюць моцы ў жыцьці. Калі-б акт 1386-га году быў моцным рэальна, то ня прышлося-б пытаньне аб вуніі падымаць на зьездах больш, чым дзесяць разоў. Мы ведаем, што гэтае пытаньне падымалася ў сьледуючыя гады: 1401, 1413, 1447, 1451, 1453, 1501, 1563, 1564, 1566 і 1567. Як мы бачым з пераліку гадоў, пытаньне аб вуніі асабліва падкрэсьліваецца ў 60-я гады 16-га сталецьця. Насьпелі якіясь прычыны, каторыя патрабуюць пэўнай, рэальнай вуніі. Глаўнейшай з гэтых прычын быў той польскі ўплыў, якому была адчынена брама ў Літву і Беларусь актам 1386-га году. Апроч таго, на вунію з Польшчай гоніць Літву і Беларусь націск з усходу, з Масквы. Гэты націск робіцца асабліва моцным, якраз у 60-я гады 16-га сталецьця. Ратуючыся ад тэрору Івана Грознага, наша бацькаўшчына падпісала, ўрэшце, апошнюю сваю вунію з Польшчай у горадзе Любліне ў 1569 годзе. Гэтая вунія скончыла незалежнае, самавітае істнаваньне Літоўска-Беларускага гаспадарства.

Адносіны Літоўска-Беларускай дзяржавы да гаспадарства Маскоўскага.

Літоўска-Беларуская дзяржава з самага пачатку свайго істнаваньня ўзяла на сябе заданьне зьбіраньня заходняй часьці рускіх славянаў. У 13-м і ў першай палавіне 14-га сталецьця ў гэтай справе яна ня мела супернікаў. З другой палавіны 14-га сталецьця зьявіўся супернік. Гэта было нарадзіўшаеся ў пачатку 14-га сталецьця Маскоўскае гаспадарства, каторае пачало рабіць зьбіраньне ўсходняй часьці рускіх славянаў. І тая, і другая дзяржавы, пашыраючы свае тэрыторыі, ўрэшце, спаткаліся ў канцы 14-га сталецьця. З гэтага часу і пачнецца змаганьне паміж Літвой і Беларусьсю з аднаго боку і Масквою з другога боку.

Суперніцтва паміж дзяржавамі-зьбірацелямі пачалося праз жаданьне мець уплыў на Цьверскае княства. Войскі Альгэрда два разы біліся з войскамі вядомага маскоўскага вялікага князя Зьмітра Данскога. У першы раз адтрымаў верх Альгэрд, у другі раз Зьмітры Данскі. Літва і Беларусь, занятыя ў гэты час змаганьнем з нямецкімі ордэнамі,

прыпынілі, пакуль што, свой рух на ўсход. Зроблена была згода. У ад'знаку згоды Альгэрд аддаў сваю дачку замуж за стрэчнага брата Зьмітра—Уладзімера Андрэевіча.

Згода пры Вітаўце зноў прыпынілася. Паднялася спрэчка з Масквою з-за Ноўгараду і Смаленску. Толькі татары, адтрымаўшыя верх над Літвою і Беларусьсю на берагох ракі Ворсклы, не далі магчымасьці Вітаўту пашырыць свой уплыў далёка на ўсход. Усё-ж такі і Ноўгарад і Смаленск павінны былі прызнаць сваю залежнасць ад Вітаўта. У 1396-м годзе Вітаўт і Васіль І Маскоўскі, зьехаўшыся на параду ў Смаленску, ўстанавілі мяжу Літоўска-Беларускага і Маскоўскага гаспадарства па рэчцы Угры. Для ўзмацненьня згоды дачка Вітаўта, Настася, была выдадзена замуж за Васіля І. У гэты час Літоўска-Беларуская дзяржава ўключае ў свой склад вялікі абшар рускіх земляў. Налажыўшы ўсходнюю мяжу нашай дзяржавы на карту, напрыклад, Расейскай імпэрыі дарэвалюцыйнага часу, мы бачым, што ў склад падуладных Вітаўту земляў уходзяць такія губэрні: Віленская, Горадзенская, Ковенская, Сувальская, Падольская, Валынская, Менская, Магілёўская, Віцебская, Смаленская, Кіеўская, Чарнігаўская, Кацярынаслаўская, Хэрсонская, Арлоўская, часткаю Калужаская і Тульская. Літоўска-Беларуская дзяржава пашыралася далёка на ўсход, яе мяжа даходзіла да сучаснага нам горада Мажайску, за 107 вёрст ад Масквы.

Масква гэтага часу яшчэ ня мае сілы. Вырасшы з невялічкага удзельнага князьства, яна крок за крокам выбіваецца на першае месца сярод асобных удзельных князьстваў. Хоць татары разьбіты на Куліковым полі (1380 г.), але яшчэ іх улада цяжкім каменем ляжыць на маладым Маскоўскім гаспадарсьцьве. Толькі, пачынаючы з палавіны 15-га сталецьця, ўмовы жыцьця Масквы хіляцца ў лепшы бок. Ідзе хуткае разлажэньне татарскага ханства. Замест аднэй Залатой арды мы бачым некалькі ордаў, каторыя змагаюцца паміж сабою і ўзаемна аслабляюць адна другую. 1480-ы год прыносіць Маскоўскаму гаспадарству вызваленьне ад татарскай няволі. Усе дробныя удзельныя князьствы ўжо страцілі сваю незалежнасьць і ўвайшлі ў склад Маскоўскага гаспадарства. Вырасшая з невялічкага удзелу-вотчыны, Маскоўская дзяржава гэтую ідэю і арганізацыю вотчыны зьберагае і ў далейшы час. Маскоўскі дзяржавец кіруе ў сваёй вялікай дзяржаве так, як некалі яго продкі кіравалі ў сваім удзеле-вотчыне. Ен навет лічыць, што ўсе землі рускіх славянаў—ёсьць яго вотчына. „Вся Руская земля Божіею волею из старины наша вотчина“. Маскоўскі князь ужо запомніў, што з „старины“ яго вотчынаю быў невялічкі маскоўскі удзел. І, пэўна, справа тут не ў старасьветчыне, а ў моцы. Маскоўскі гаспадар мае ця-

пер вялікую моц і, апіраючыся на яе, ён лічыць сябе прадстаўнікам і ўласьнікам усяе Русі. Стары тытул вялікага князя маскоўскага яго ўжо не здаволівае і ён прымае тытул вялікага князя, гаспадара Маскоўскага і „всея Руси“. Змаганьне за „вотчыну“ цягнецца блізка 150 гадоў. Бацькаўшчына наша руйнуецца, палі зарастаюць лесам, усочваюцца крывёю.

У 1491 годзе, калі Літоўска-Беларускім гаспадаром быў абраны Аляксандар Ягайлавіч,—Іван III Маскоўскі, карыстаючыся з разладу паміж Літвою і Польшчай, пачаў вайну за сваю беларускую „вотчыну“, якой ніколі ня бачыў ні ён, ні яго бацькі. На дапамогу сабе ён паклікаў татарскага, крымскага хана Мэнглі-Гірэя, для каторага Беларусь хоць і ня была вотчынаю, але была месцам добрай пажывы. Пачаўся пагром нашае бацькаўшчыны з паўдня і ўсходу. Асабліва быў зруйнован Рагачоў: цэннасьці разграбілі, горад спалілі, жыхароў пацягнулі ў няволю ў Маскву. Літоўска-Беларускае гаспадарства павінна было прасіць згоды. Згоду зрабілі аддаўшы Яну III горад Мсьціслаў. З граматы відаць, што абодвы гаспадары абяцаліся дапамагаць і шанаваць адзін другога. Аляксандар Літоўска-Беларускі ў грамаце піша: „а хто мне вораг, то і я яму вораг. А хто будзе яму друг, то і мне друг, хто будзе яму вораг, то і мне вораг“. Каб згоду з Маскоўскім гаспадарствам зрабіць моцнаю, Аляксандар заслаў сватоў да Іванавай дачкі Галены, з каторай потым і ажаніўся. Але і гэта згоды не зрабіла моцнаю.

У адной з граматаў Аляксандар не назваў Яна III гаспадаром усяе Русі. Тады Ян III прыслаў Аляксандру „складную грамату“, абвяшчаўшую вайну. І вайна пачалася у 1500-м годзе. Каманду над літоўска-беларускім войскам меў князь Канстантын Астрожаскі. У чэрвені вынікла страшэннае збойства каля гораду Дарагабужа. Маскоўскім войскам камандаваў добры знаўца ваеннай справы Даніла Холмскі. Каля 8 тысячаў народу загінула ў бойцы, літоўска-беларускія вайскі былі разьбіты і ваявода Астрожаскі папаў у маскоўскі палон. Яшчэ 3 гады маскоўскія войскі руйнуюць Беларусь. Удзень неба чарнее дымам, а ўночы палае агнём пажараў. Ліецца чалавечая кроў, нішчыцца маемасьць. Скора маскоўскае войска пачало галадаць у краі, каторы само зьнішчыла і пачаліся перагаворы аб згодзе. У 1503-м годзе замірэньне было падпісана. Масква адтрымала Гомель і некалькі мест ў цяперашнім Рагачоўскім павеце. У час гэтага замірэньня, ў 1506-м годзе памёрлі і цесьць і зяць.

Пасьля іх гаспадаравалі — на Ліцьве і Беларусі брат Аляксандра Жыгімонт II (Стары), а ў Маскве Васіль III, сын Яна III. У 1508 годзе перабег з Літвы ў Маскву ваража настроены да Жыгімонта князь Глінскі. Ён падбіў Маскоў-

скага гаспадара на вайну з Жыгімонтам. Зноў маскоўскія войскі ўварваліся на Беларусь. Жыгімонт з вялікім, моцным войскам выйшаў ім на спатканьне і пачаў гнаць на ўсход. Васіль III павінен быў прасіць згоды. Быў падпісаны „вечны мір", па умове каторага Маскоўскі гаспадар павінен быў вызваліць князя Астрожаскага і другіх ваеннапалонных.

Вечнасьць згоды цягнулася надта нядоўга, ўсяго толькі 5 гадоў. У 1513-м годзе зноў пачалася вайна. Адбываюцца вялікія бойкі пад Смаленскам і Оршаю. Пад Оршаю гэтман Астрожаскі адтрымаў над маскоўскім войскам дзьве пабеды, ня гледзячы на тое, што яго армія была меншаю як маскоўская ў два разы. Ад Оршы ён гнаў маскоўцаў аж да Дарагабужа. 30 тысячаў трупаў беларусоў, ліцьвіноў і маскоўцаў заслалі ўсю гэтую плошчу. Змаганьне бязупынна йдзе далей. Такія гарады, як Полацак, Мсьціслаў, Магілёў, Орша, Рагачоў, Гомель, Віцебск,Смаленск і інш. руйнуюцца па некалькі разоў. Мы ўжо й ня лічым, які страшэнны лік вёсак, невялічкіх мястэчкаў было зруйнована за часы гэтага змаганьня. Усё тое, што зрабіла многавяковая народная праца, гіне. Разгараная зямля зарастае густым лесам. Жыхары бадзяюцца па лясох, хаваючыся там ад збойства і рабаваньня. Прыпыняецца народная творчасьць. Насельнікі краю, бачачы, што барацьбе няма канца-краю, кідаюць свае зруйнованыя гнёзды, кідаюць сваю родную зямлю і бягуць на Украйну. А барацьба ўсё йдзе. Войны аднаўляюцца ў 1516, 1518, 1519, 1534, 1535, і 1536-м гадох. І тая і другая старана, змучаныя змаганьнем, робяць зноў згоду, каторая цягнецца толькі 25 гадоў. Пры Яне IV Грозным, ў 1561-м годзе, зноў пачынаецца, так званая, Лівонская вайна, каторая, так сама, адбывалася на тэрыторыі Беларусі.

Дорага каштавала гаротнаму беларускаму народу імпэрыялістычная думка Маскоўскіх гаспадароў-збірацялёў аб тым, што Беларусь ёсьць іх „вотчына".

Культурная праца.

Ня гледзячы на тое, што край з году ў год руйнаваўся, што нішчылася і матар'яльная і духоўная культура, над якой працавалі нашыя бацькі, ўсё-ж такі ў гэты час мы бачым разьвітак, і дужа шырокі, беларускай культуры. Ваяўніцкі гвалт і ўціск ня можа прыпыніць моцнага культурнага руху. Культура пэрыяду Літоўска-Беларускай дзяржавы носіць яўна-выразны беларускі кірунак і робіцца ў беларускай мове. Наша мова ў гэты час ёсьць ня толькі мова ўраду, але і мова навукі і культуры. Хоць шлях для польскай культуры і мовы шырока адчынен вуніяю

1386-году, тым ня менш польскі ўплыў ня можа, пакуль што, змагацца, з самабытнаю, ўзрослаю на моцным мясцовым грунце, беларускаю культураю. Архівы берагуць да нашага часу вялікую моц памяткаў беларускай культуры гэтага пэрыяду.

З гэтых памяткаў асабліва цікавы для нас юрыдычныя дакумэнты, каторыя найбольш сьведчаць аб высокасьці культуры нашых продкаў. Мы тут назавём некаторыя з такіх дакумэнтаў.

Пры Казімеры I Ягайлавічы ў 1457 годзе была выдана грамата, вядомая пад назваю „Земскія прывілеі Казімера". Гэты акт датычыць жыцьця ўсіх земляў гаспадарства, ён напамінае нам сваім зьместам ангельскі акт 13-га сталецьця, вялікую карту вольнасьцяў. Тут забясьпечваюцца правы як асобы, так і маетнасьці князёў, баяр, служылай шляхты і, навет, мяшчан. На аснове прывілеяў, ніхто з іх ня можа быць пакараны толькі па тайным ці яўным даносе, або па падазрэньні: раней ён павінен быць пацягнены да суду. Кожны нясе адпавядальнасьць толькі за свае віны: жонка, напрыклад, не караецца за праступак свайго чалавека, бацька за праступак сына і г. д. Кожны мае права вольнага выйсьця за граніцу гаспадарства. Для служылай шляхты былі забясьпечаны правы ўладаньня і распараджэньня іх вотчыннымі маёнткамі. Сяляне, судзячы па прывілеях, ужо ня ёсьць вольны стан дзяржавы, як гэта было раней; правы над імі пана пашыраны. У зьвязку з гэтым, яны высвабаджаюцца ад беспасрэдніх фінансава-матар'яльных дзяржаўных абавязкаў, апроч рэмонту дарог і мастоў; паміж імі і дзяржавай становіцца пан. Асобныя абавязкі наложаны і на гаспадара дзяржавы; вялікі князь, напрыклад, ня мае права памяншаць межаў Літоўска-Беларускага гаспадарства. Апроч таго, цікавы яшчэ 15 артыкул прывілеяў. На грунце гэтага артыкулу забараняецца людзям чужых народнасьцяў займаць урадовыя пасады ў гаспадарсьцьве і купляць зямлю. „У тых землях нашых, таго вялікага князьства, зямель, гарадоў, мест, а з каторых кольвек урадаў і дзедзіцтв удзержаньня, або достойнасьцей, не маетсі даваті жаднаму чужаземцу, але толькі тубыльцом тых зямель маем даваті мы і потомкі нашыя". Гэтыя пункты, наложаныя на вялікага князя, маюць на ўвазе той факт, што гаспадар літоўска-беларускі ёсьць разам з тым і кароль польскі. Яны аберагаюць Літву і Беларусь ад палітычных і эканамічных жаданьняў Польшчы. Прывілеі, выдадзеныя Казімерам I, ляглі як грунт конституцыі гаспадарства. Вялікі князь Аляксандар, наступнік Казімера, ўпісаў абавязкі, наложаныя на гаспадара, ў сваю конституцыйную карту. Далейшыя гаспадары гэтыя свае абавязкі пацьвярджалі. Прыймаючы пад увагу ўвесь зьмест вышэйпадана-

га юрыдычнаяа акту, мы павінны ад'значыць, што характар улады гаспадарства літоўска-беларускага быў непадобен да характару ўлады дзяржаўца Маскоўскага гаспадарства, гдзе ў гэты час вырастала і ўзмацнялася тое самаўладзтва, якое ня прыймала на сябе а ніякіх юрыдычных абавязкаў і ня лічылася з правамі станаў.

Праз 11 гадоў (1468) Казімер Ягайлавіч выдае другі дзяржаўны акт, таксама, ў беларускай мове, вядомы пад назоваю статуту, або судзебніка. Гэты статут мае практычную мэту—даць дзяржаўным судзьдзям ,як-бы, падручнік, рукаводзтва для судатварэньня. Да гэтага часу абшырная наша бацькаўшчына ня мела аднаго агульнага кодэксу і гэта шкодзіла справе суда ў гаспадарсьцьве. Суд па асобных абласьцёх тварыўся на аснове вуснага, абычнага права, каторае складалася з мясцовых звычаяў, прыгавораў больш популярных, вядомых судзьдзяў, і далёка не заўсёды гэтыя матар'ялы былі запісаны. Адсюль вынікалі як непаразуменьні, так злаўжываньні ў судовых справах. Парадзіўшыся на сойме ў Вільні з панамі і князямі, Казімер і выдаў вышэйпаказаны кодэкс для ўсяго гаспадарства. Поўным, зусім дагаджаючым усяму складу жыцьця, гэтага кодэксу прызнаць немагчыма. Ен амаль што выключна сабраў у свой зьмест нормы угалоўнага права, ў якіх адчувалася найвастрэйшая патрэба. Найбольш апрацаваны артыкулы аб забойсьцьве і зладзействах. Хоць і мала, але ўсё-ж такі ёсьць у статуце Казімера артыкулы, датычачыя і грамадзянскага права. Так, напрыклад, тут закрануты пытаньні аб копных, межавых спрэчках паміж суседзямі, аб утрыманьні ў добрым стане шляхоў, мастоў, аб абароне лесу і г. д. Цікава ад'значыць, што ўжо ў той, далёкі ад нас, час літоўска-беларускі ўрад зразумеў усю карысьць зьездаў судных, на якіх магчыма выявіць паўней, яўней запутаныя і непаразуменныя судовыя пытаньні. Судзебнік Казімера ўспамінае аб зьездных судох. Трэба так сама ад'значыць, што кодэкс 1468-га году і ў тэрмінолёгіі і ў зьмесьце многіх артыкулаў вельмі падобен да старарускага зборніка „Рускай Праўды". Гэтыя старарускія традыцыі ў зборніку літоўска-беларускім зьберагліся навет больш, чым у зборніках Маскоўскай дзяржавы. Першы пасьля Рускай Праўды зборнік у Маскве зьявіўся пры Яне III, калі з ростам гаспадарства, зложанага з розных земляў, вырасла патрэба і ў аднастайных законах. Ян III даручыў працу над кодэксам дзяку Гусеву. Калі кодыфікацыя была зроблена, Ян з баярскаю Думаю разгледзілі працу і зацьвердзілі яе ў 1497 годзе. Гэта нам дакладна даводзе, што першы зборнік у Літоўска-Беларускім гаспадарсьцьве вышаў раней, як зборнік ў Маскоўскім гаспадарсьцьве на 29 гадоў. Маскоўскае законадаўства гэтага часу падлягло ўплыву

мангольскіх нораваў, што значна зацямняе стараruскую традыцыю гуманнай Рускай Праўды. Што датычыць да поўнасьці зборнікаў, то і зборнік маскоўскі, таксама, немагчыма прызнаць вычэрпаваючым і поўным. У яго зьмест уваходзяць амаль што выключна формы судатворства і артыкулы аб судовых пошлінах.

Праз другую палавіну XV-га і першую чверць XVI-га сталецьця статут Казімера перарабляецца, дапаўняецца новымі граматамі і пастановамі, пакуль не вырастае ў абшырны, поўны кодэкс законаў Літоўска-Беларускай дзяржавы. Як такі, ён вядомы пад назваю „Статут Вялікага Князьства Літоўскага". Першы раз ён выданы ў 1529-м годзе ў часы кіраваньня Жыгімонта II Казімеравіча Старога. Тут беларускае права, як угалоўнае, так і грамадзкае знайшло сваю поўную выразнасьць. Маецца тры рэдакцыі Літоўскага статуту. Першая, самая поўная, выдана, як мы казалі, ў 1529-м годзе. Дзьве другія рэдакцыі выданы ў 1566-м і ў 1588-м гадох. Закрапіўшы ў сваім зьмесьце старажытныя рускія асновы права, статуты, аднак-жа, не маглі не ад'значыць і новых формаў жыцьця, бо і формы чалавечага жыцьця, як і факты, маюць сваю эволюцыю. Першы статут, як зьявіўшыся найраней, дае нам права ў найменш закранутым эволюцыяй выглядзе. Што датычыць другога і трэйцяга статуту, то перамены жыцьця і польскі ўплыў ужо налажылі на іх зьмест сваю пячатку. Зьберагаючы ў сваім зьмесьце старыя формы угалоўнага і грамадзянскага права, яны ад'значуюць ужо новыя формы права дзяржаўнага ад'значуюць і новы соцыяльны строй польскага пэрыяду беларускай гісторыі, ўвесь прасякнуты панскімі, шляхоцкімі паглядамі і тэндэнцыямі.

Ня гледзячы на тое, што трэйцяя рэдакцыя статуту была выдана пасьля Люблінскай уніі, калі Літва і Беларусь страцілі сваю палітычную і культурную незалежнасьць, Літоўскі статут ува ўсіх трох рэдакцыях надрукованы ў беларускай мове, каторая была ў той час ня „мужыцкай" мовай нашага часу, а мовай культурнай і дзяржаўнай. Што гэта так, магчыма відзець з ніжэйпаданага выпісу з статуту: „Пісар земскі маеть поруску, літерамі і словы рускімі, ўсе лісты, выпісы і позвы пісаті, а не іншым языком і словы".

Аб высокасьці культуры Літоўска-Беларускай дзяржавы сьведчыць вялікі разьвітак беларускага друку. Мы ведаем, што калі Заходняя Эўропа перажыла малакультурныя часы сярэдніх вякоў і пачала сваю новую гістарычную працу, то першай справай прачнуўшайся культуры было адкрыцьце друку, а друк адкрыў для культуры шлях у шырокія колы грамадзянства. У 1445-м годзе Ян Гутэнбэрг у Нюрэнбэргу надрукаваў нямецкую Біблію. Толькі праз 28 гадоў зьявілася ў Кракаве (1483 г.) першая друкованая

беларуская кніга Цьветная Трыодь, а праз 8 гадоў яшчэ (1492) таксама ў Кракаве, другая кніга Актоіх. Друкованая беларуская біблія зьявілася ў 1517-м годзе. Раней за яе вышлі з друку толькі нямецкая біблія (1445 г.) і чэская біблія (1488 г.) Што датычыць да Масквы, то там першая друкованая руская кніга, Апостал, зьявілася толькі ў 1573-м годзе, на 90 гадоў пазьней за першую друкованую беларускую кнігу. Вельмі рана зьяўляюцца і беларускія друкарні. У Кракаве беларуская друкарня пачала працаваць у 1483-м годзе, польская на 22 гады пазьней, у 1505-м годзе; у Вільні беларуская друкарня істнуе з 1525-га году, а польская з 1576-га году, на 51 год пазьней. У Маскве друкарня пачала працаваць з 1563-га году, на 80 гадоў пазьней за беларускую друкарню. Да усіх гэтых цыфраў нам ня трэба нічога дадаваць, бо яны гавораць самі за сябе.

Беларуская друкарская справа зьвязана з імем першага беларускага друкара Францішка-Юрыя Скарыны. Ен быў родам, як сам казаў „з слаўнага горада Полацку“ з багатай гандлярскай фаміліі. У 1506-м годзе ён скончыў кракаўскі унівэрсытэт па філёзофскім факультэце. Не здаволіўшыся гэтай адукацыяй, Скарына паехаў у Заходнюю Эўропу, гдзе, таксама, скончыў адзін з унівэрсытэтаў, але ўжо па мэдыцынскім факультэце, адтрымаўшы ступень доктара. На нейкі час ён затрымаўся ў Празе і тут пачаў сваю чыннасьць па перакладу на беларускую мову і па выданьню кнігаў. Каля 1525-га году доктар Скарына перабраўся ў Вільню, гдзе займаўся тою самаю працаю. Скарына ўжо у той час зразумеў, што лацінская мова, а, таксама, і старацаркоўна-славянская мова ня могуць здаволіць шырокіх колаў грамадзянства. Адчувалася ўжо патрэба ў кнігах, якія былі-б напісаны ў простай, штодзеннай размоўнай мове. Вось Скарына і прыняўся за пераклад кнігаў сьвятога пісаньня і кнігаў набажэнства на сучасную яму беларускую мову, каб гэтыя кнігі былі даступны ня толькі вучоным, але і простым людзям. Свае выданьні ён афяраваў „людзям простым паспалітым“. Скарынаю былі ператлумачаны і выданы: біблія, канонік і псалтыр. Апроч каштоўнасьці працы Скарыны з пагляду культуры трэба ад'значыць каштоўнасьць гэтай працы і збоку характва. Усе кнігі выданы вельмі пекна. Шрыфт яго выданьняў непадобен на другія шрыфты яго часу. Яўна, што шрыфт быў зроблены па малюнку самога Скарыны, які даглядаў ня толькі за тым, каб літара была лёгка чытана, але і за тым, каб яна здаволіла чытача і збоку характва. Вялікія літары ў кнігах Скарыны ўсе прыгожыя, ўсе штучна ўбраны. Тут ёсьць і галінкі і лісьцьця, і кветкі, і зьвяры. Есьць тут і гэрб роду друкара: сонца і поўмаладзік, злучаныя разам. На бібліі намалёван і патрэт Скарыны. Друкар сядзіць за сталом

і піша; з левага боку ад яго згруджаны фоліянты і кнігі; над галавою намалёваны фамільныя гэрбы тых мэцэнатаў, якія рабілі матар'яльную і моральную дапамогу яго працы; з правага боку на зямлі стаіць плецены кошык, падобны да якога і цяпер магчыма спаткаць у вёсцы нашай бацькаўшчыны.

Пісьменства ў беларускай мове асабліва пашыралася з палавіны XV сталецьця. Праўда, вышэйшыя станы гаспадарства ўжо пачалі вучыцца лацінскай і польскай моваў, але сярэднія станы (сярэдняя і дробная шляхта, мяшчане) і ніжэйшы стан пішуць, чытаюць і гавораць выключна толькі ў роднай мове. У грамадзянсьцьве істнуе вялікае запатрабаваньне на беларускую кнігу. Каб здаволіць гэтую кніжную патрэбу, істнуе шмат друкарняў. Друкарні раскідаліся па ўсёй Беларусі, па вялікіх і малых гарадох. Мы можам назваць друкарні ў такіх мясцох, як Вільня, Полацак, Менск, Магілеў, Несьвіж, Любча, Заслаў, Слуцак, Пінск, Заблудава, Супрасьль, Еўе і г. д. Кніжная праца ідзе жвавым крокам.

У пачатку XVI-га сталецьця на Захадзе паўстаў рэформацыйны рух. Хутка ён перакінуўся і на Беларусь. На Беларусі пачалі пашырацца лютаранства, кальвінізм, антытрынітарства, арыянства, соціянізм і другія рэлігійныя пагляды рэформацыі. Рух рэформацыі абудзіў і тут, як на захадзе культурна-нацыянальныя пытаньні. Яны падняліся як у нас, так і ў Польшчы. У Польшчы зьявіўся гурток так званых, рэформістых, каторыя, паміж іншым, паднялі пытаньне аб нацыянальнай цэркві з набажэнствам у польскай мове. З такіх рэформістых мы павінны назваць, напр., Маджаеўскага і Асалінскага. У Беларусі ідэі рэформізму праводзілі ў жыцьцё Сымон Будны і Васіль Цяпінскі. Цяпінскі пераклумачыў на беларускую мову Эвангэльле. У прадмове да свайго Эвангэльля ён бядуе аб тым, што некаторыя з беларусаў „у польскія школы, або ў іншыя сябе і дзеці свае без встыду заправуюць“. Трэба ўсё-ж такі ад'значыць, што і ў Польшчы, і ў Беларусі рэформацыя не зрабілася нацыянальнай справай, як напрыклад, у немцаў, швайцарцаў і другіх народаў. У нас ня было сваіх Лютараў і Кальвінаў. Ня спусьцілася рэформацыя ў Беларусі ў народныя нізы, не абурыла соцыяльных пытаньняў і не дала, як у Нямеччыне, абаронца мужычых правоў Тамаша Мюнцара. Рэформацыя стала, як-бы, рэлігійнай фрондай. Знатныя фаміліі прыймалі лютаранства і кальвінізм, як нешта новае, цікавае. Асабліва пашырыўся кальвінізм. Такія, напрыклад, беларускія арыстократычныя фаміліі, як Радзівілы, Зяновічы, Валовічы, Кішкі, Глябовічы, Слушкі і інш., сталі хутка кальвіністымі. За імі цягнуліся і дробныя людзі. Але ўсё гэта ня было грунтоўнай, важкай спра-

вай. Як толькі настала потым рэакцыя і пачаўся моцны польска-каталіцкі ўплыў, усе яны зрабіліся шчырымі палякамі і пакорнымі сынамі каталіцкага касьцёлу.

Соцыяльны склад грамадзянства.

Грамадзяне Полаччыны складалі, наагул, два соцыяльныя клясы. З аднаго боку стаялі лепшыя людзі, прадстаўнікі гандлёвага, прамысловага і зямельнага капіталу. З другога боку стаялі меншыя людзі, прадстаўнікі працы. Гэтыя два клясы ня былі яшчэ яўна ад'значанымі станамі і злучаліся паміж сабою прамежнымі групамі, але, ўсё-ж такі ў аснове кожнага з гэтых двох станаў быў, як-бы, нейкі асяродак. Уласныя князі са сваімі дружынамі стаялі асобна ад гэтых клясаў і, гледзячы па ўмовах жыцьця, станавіліся на старану ці таго, ці другога клясу. Пэўна, Беларусь не магла застанавіцца на гэтых формах соцыяльнага жыцьця. Ідзе новая формацыя станаў пад уплывам эканамічна-палітычнага разьвітку гаспадарства і пад уплывам, праўда, пакуль што невялікім, Польшчы.

Тыя войны, якія гаспадарству трэба было вясьці раней з Немцамі, потым з Маскоўскім гаспадарствам, павялічылі лік і важкасьць князя і яго дружыны. Дружыньнікі за сваю вайсковую службу адтрымліваюць, як пэнсію, зямлю і робяцца такім спосабам, земляўласьнікамі. Гэты факт зблізкае іх з лепшымі людзьмі Полаччыны. Баяры, служылы элемэнт людзей лепшых, таксама, пачынаюць гуртавацца з быўшымі дружыньнікамі. Будуецца агульны служылы стан, каторы потым убярэ ў свой склад амаль што ня ўсіх лепшых людзей. Сюды не ўвайшлі прадстаўнікі чыста гандлёвага капіталу, каторыя зляжылі асобны кляс. У служылы стан увайшла, ў пачатку пэрыяду, частка меншых людзей. Гэта былі тыя вясковыя земляробы, каторыя нясьлі вайсковую службу ці ў князя, ці ў баяраў. Склаўся, такім спосабам, вялікі служылы стан земляўласьнікаў, прадстаўнікі каторага ў першай палавіне пэрыяду называліся баярамі і зямянамі. У Полацкай Русі назву баярына мелі толькі вярхі вышэйшага клясу, але з цягам часу гэты тытул панізіўся і пад баярынам сталі разумець дробнага служылага чалавека. У другой палавіне пэрыяду для служылага стану адтрымаў пашырэньне тэрмін „шляхецтва, шляхта", прышоўшы на Беларусь з Польшчы. Шляхта паступова адтрымавала ўсё большыя і большыя правы. Літоўска-Беларускія гаспадары, ўжо пачынаючы з Ягайлы, давалі шляхецтву прывілеі. Найраней, гэты кляс выдзяліў з свайго складу асобную раду паноў, сэнат, каторая мела права кантролю над гаспадаром. У палавіне XV-га сталецьця шляхта

адтрымала вызваленьне ад усялякіх дзяржаўных падаткаў, апроч тых, на якія сама яна згодзіцца. Гаспадары, калі мелі патрэбу ў грошах, павінны былі склікаць прадстаўнікоў шляхты і ад іх адтрымаць згоду на аблажэньне шляхты падаткамі. Адсюль і пачаліся зьезды, ці соймы шляхты, на каторых абгавараваліся ня толькі грашовыя пытаньні, але й палітычныя. Стан, каторы захапіў у свае рукі ўладу, прагнуўся, як мага, адгарадзіць сябе ад другіх станаў. Польскі ўплыў яшчэ больш узмацняў шляхту. Фэодалізм, прышоўшы з Захаду праз Польшчу, прынёс ім правы заходняга рыцарства. Гэтыя „вольныя, добрыя, хрысьціянскія правы, як у каруне польскай“ нясуць злую няволю другім станам гаспадарства, асабліва сялянам.

Горад Полацкай Русі быў цэнтрам, да яго цягнула вёска. Веча гораду мела ўплыў на жыцьцё прылягаючай да яго тэрыторыі. Калі пачалі гуртавацца станы Літоўска-Беларускага гаспадарства, частка лепшых людзей гораду ўвайшла ў склад шляхоцкага стану. У мяшчанскім стане засталіся гандляры, прыказчыкі, рамесьнікі і земляробы гарадзкога раёну. Вёска аддзялілася ад гораду, а горад ад вёскі. Горад заняўся будоўляй не агульна валаснога жыцьця, а свайго мясцовага. Усё гэта зрабілася, дзякуючы пашырэньню ў Беларусі нямецкага, Майдэборскага права, каторае прышло сюды праз Польшчу. Вечы, асабліва ў першыя часы, яшчэ зьбіраюцца, але яны гавораць не да воласьці, а толькі да места. Толькі на поўдні гаспадарства доўга трымаецца старажытны звычай. Тут веча зьбірае на свае сходы ня толькі жыхароў гораду, але і жыхароў воласьці, вясковае сялянства. Тут доўга яшчэ захоўваецца мяшчана-сялянскае самакіраваньне: старшыні, абраныя вечам, зьбіраюць дань, раскладаюць паміж жыхарамі абавязковыя работы, чыняць суд па ўсіх справах. Але і на поўдні, з цягам часу, ў гарадох пачынаюць уводзіцца новыя парадкі і звычаі, згрунтаваныя на нормах Майдэборскага права. Сутнасьць яго была гэткая. Гаспадар выдаваў гораду грамату, каторая забясьпечвалася за мяшчанскаю абшчынаю правы суда над жыхарамі места, вольнасьць гандлю і гандлёвых збораў і г. д. За адтрыманыя правы горад павінен быў плаціць гаспадару ўмоўленыя налогі. Літоўска-Беларускім гаспадаром, каторыя часта мелі брак у грошах, было карысна выдаваць такія граматы. З другога боку, адтрымаваць правы было карысна і для гарадоў. Яны, дзякуючы граматам, вызваляліся ад, часта нежаданага, ўплыву на жыцьцё гораду ўрадовых прадстаўнікоў і іх уціску. Часта, на падставе грамат, гораду давалася ня толькі права суда, але і права самакіраваньня. Горад адгароджваўся ад вёскі, мяшчане выдзяляліся ад служылай шляхты і ад сялянства, гуртуючыся ў асобную соцыяльную клясу, у асоб-

ны стан. Гандляры разьбіваліся на гілды, ці на сотні, рамесьнікі на цэхі і горад пачынаў жыць, добра вядомым нам, жыцьцём заходняга гораду. Не дарма гэтае права называлася нямецкім.

Вольнае вясковае сялянства Полацкай Русі, таксама, ў гэты пэрыяд павінна было пераяжыць некаторыя перамены. Яшчэ і раней адчувала яно на сабе цяжкую руку капіталістага-земляўласьніка, нападаючы ў эканамічную ад яго залежнасьць. Гэтая залежнасьць, з цягам часу, мацнела і вольны селянін траціў сваю волю. Потым, калі фармаваўся служылы стан, гаспадары давалі прадстаўніком яго, замест пэнсіі, зямлю, каторая была выраблена і заселена сялянамі. Селянін, у такім выпадку, ўжо ня быў юрыдычным, а толькі фактычным уласьнікам свайго кавалачка зямлі, бо права юрыдычнай уласнасьці адходзіла да служылага чалавека. На гэтага юрыдычнага гаспадара селянін ужо павінен быў рабіць асобныя аплаты і выпаўняць павіннасьці. Яны ня былі цяжкімі ў старажытныя часы. Юрыдычны ўласьнік баяўся, што вольны селянін пяройдзе на зямлю другога ўласьніка, ці на незанятую зусім, ратуючыся ад цяжкасьці жыцьця. З першай палавіны XV-га сталецьця ўжо пачынаецца ўціск над вольным селянінам. Служылы кляс і праўдамі і няпраўдамі пачынае змагацца з правам селяніна на вольны выхад. Гэтае змаганьне прывяло да таго, што лік вольных сялян усё зьмяншаецца; селянін усё мацней і мацней прывязваецца да зямлі, на якой працуе. Прывязаўшы селяніна да зямлі, служылы шляхціц ужо не баіцца, што ад цяжкасьці павіннасьцяў ён пераменіць месца працы. А гэтая сьмеласьць разьвязвае шляхціцу рукі і ўзмацняе яго клясавы апэтыт на працу паднявольнага селяніна. Адным словам, у гэты пэрыяд гісторыі Беларусі закладаецца грунт для будучай мужыцкай няволі і прыгону. Косьці служылага шляхціца ўсё бялеюць і бялеюць, а мужычая косьць пачынае чарнець, каб даць у будучы пэрыяд прадстаўнікоў дзьвюх пародаў людзей: белай і чорнай косьці.

Трэйці пэрыяд гісторыі Беларусі. (XVI—XVIII в.).

Люблінская вунія 1569 году.

Ня гледзячы на вунію 1386-га году Літва і Беларусь ня зьліліся з Польшчай за час прошлага пэрыяду. Абедзьве дзяржавы захоўвалі свой палітычны і культурны твар.

Не дарма вуніі і пасьля 1386-га году некалькі разоў стваралоцца юрыдычна. Гэты факт юрыдычных паўтарэньняў сьведчыць аб тым, што кожны з юрыдычных актаў ня меў жыцьцёвай, фактычнай моцы. Але, з другога боку, гэты факт сьведчыць і аб тым, што былі некія ўмовы ў жыцьці рабедзьвюх дзяржаваў, каторыя прымушалі тварыць многа разоў юрыдычныя вуніі. За час супольнага юрыдычнага жыцьця ў Ліцьве і Беларусі ствараліся такія дзяржаўныя, соцыяльныя і культурныя зьявы, каторыя збліжалі гаспадарства з Польшчай. Гэтыя зьявы залежалі, як ад паступовага руху ў жыцьці самога гаспадарства, так і ад польскага ўплыву. Гарады адтрымалі Майдэборскае права; шляхта пачала займаць такое становішча, пры каторым згінула ўлада каралі і правы другіх станаў гаспадарства; ў вышэйшыя стаіны сачылася польская культура і выціскала культуру беларускую і г. д. Усё гэта павінна было ўзмацняць і гатаваць глебу для фактычнай рэальнай вуніі. Да гэтага-ж вялі і чыста надворныя, часам прыпадковыя, падзеі ў абодвух гаспадарствах.

Мы ведаем, што пачынаючы з канца 14-га веку, на Літву і Беларусь ідзе націск з усходу, збоку Маскоўскага гаспадарства. Гэты націск пустошыць і руйнуе, асабліва, беларускія землі. У другой палавіне 16 сталецьця (1558—1582) з перарывамі і пераменным шчасьцем цягнулася, так званая, Лівонская вайна, пачатая Іванам Грозным. Лівонія, разьбітая маскоўскімі войскамі, аддалася пад абарону Літвы, і Ян напусьціў свае войскі на Літоўска-Беларускае гаспадарства. Маскоўская армія, больш як у 250 тысячаў, ў 1563 годзе аблажыла і ўзяла горад Полацак. Шмат народу загінула, вялікая моц золата, серабра і дарагіх рэчаў была забрана ў Маскву. Шукаючы ратунку ад Масквы, Літва і Беларусь павінны былі думаць аб апоры ў Польшчы.

Польскім каралём і Літоўска - Беларускім гаспадаром быў у гэты час Жыгімонт III (II) Аўгуст. Ен быў ужо немалады і не спадзяваўся на патомства. Канчалася, такім спосабам, лінія Ягялонаў, якая была сувязьзю паміж гаспадарствамі. Польскія палітыкі баяліся, што, па сьмерці апошняга Ягялона, Літва і Беларусь могуць абраць свайго асобнага гаспадара. Трэба было зрабіць сувязь паміж гаспадарствамі да скону караля. Жыгімонт, таксама, згадзіўся з гэтым. Пачаліся перагаворы.

Прадстаўнікі Літоўска-Беларускага гаспадарства і Польшчы мелі не аднолькавыя думкі аб злучэньні дзяржаваў. Літва і Беларусь хацелі зрабіць вунію, не касуючы незалежнасьці і самабытнасьці свайго гаспадарства. Па іх плянату ў кожнай старане павінен быць свой асобны сойм; не-каторыя з літоўска-беларускіх прадстаўнікоў згаджаліся і на агульны для абедзьвюх дзяржаваў сойм, але ён павінен

зьбірацца чаргова: адзін раз ў Ліцьве і Беларусі, другі раз у Польшчы. Кароль павінен выбірацца і абвяшчацца тою і другою дзяржавамі асобна. Пасады ў кожнай дзяржаве даюцца толькі „тубыльцам“, ураджэнцам яе. Палякі стаялі за пяршынство Польшчы і за скасаваньне незалежнасьці Літвы і Беларусі: сойм павінен быць адзін, зьбірацца ён павінен у Польшчы і г. д. У сваіх прапазыцыях беларусы грунтаваліся на тых прывілеях, якія даваліся для Літоўска-Беларускай дзяржавы гаспадарамі: Казімерам IV, Аляксандрам, Жыгімонтамі, сутнасьць якіх была ў захаваньні правоў Літоўска-Беларускай дзяржавы. Палякі грунтаваліся, таксама, на асабістых граматах гэтых самых гаспадароў, як каралёў Польшчы, пры чым бралі такія граматы, якія паніжалі правы Літвы і Беларусі. Пры гэтым яны падкрэсьлівалі, што ў Польшчы былі каралі, а ў Ліцьве і Беларусі вялікія князі, каторыя былі па тытуле ніжэй за каралёў. Перагаворы ня прыводзілі да згоды. Ужо й тады некаторыя з вяльможаў прыкмецілі, што беларусы, ліцьвіны і палякі ніколі дабром ня згодзяцца, што згадзіць усіх іх немагчыма так, як немагчыма перакванаць гэбрэя на аснове новага тэстамэнту.

Для канечнага выяўленьня пытаньня быў назначаны сойм у Любліне на 23-е сьнежня 1568 году. Літоўска-Беларускія паслы зьбіраліся памалу. Больш-менш, значная большасьць іх сабраліся толькі к 10-му студзеня 1569 году. Ніводная з старон не хацела паступіцца сваімі думкамі. Бачачы, што ня можна дайсьці да ладу, Літоўска-Беларускія дэпутаты разьехаліся па хатах. Тады Палякі, апіраючыся на тым, што паўднёва-рускія землі: Падлесьсе, Валынь, Падолія некалі былі далучаны да Літоўска-Беларускага гаспадарства продкамі Ягялонаў, прасілі апошняга Ягялона дараваць гэтыя землі Польшчы. Жыгімонт так і зрабіў. Даведаўшыся аб гэтым, паслы Літвы і Беларусі зноў зьявіліся ў Люблін. Яны протэставалі проці таго, што было зроблена, кажучы, што Польшча ня мае права прылучаць да свае тэрыторыі землі, каторыя адвеку належалі да Літвы і Беларусі. Палякі не адступаліся ад зробленай імі крыўды. Яны бачылі, што Літва і Беларусь знаходзяцца ў такіх цяжкіх варунках, што ў іх няма магчымасьці аружжам бараніць свае правы; што Літва і Беларусь павінны будуць згадзіцца і на такую несправядлівую і крыўдную вунію. Справа ў тым, што Літоўска-Беларускаму гаспадарству на ўсходзе пагражала Масква, на поўдні пагражалі Татары і Туркі. Апроч таго, і Польшча стала-б ворагам, калі-б з ёю ня была зроблена вунія.

Бачачы, што ніякага ратунку няма, літоўска-беларускія паслы: Хадкевіч, Радзівіл і іншыя малілі палякоў і свайго апошняга вялікага князя з роду Ягелавага, каб яны не рабілі крыўды іх гаспадарству, не паніжалі яго і не

адрэзвалі ад яго векавечных яго земляў. Яны кінуліся на калені з плачам перад Жыгімонтам, просячы яго ня губіць гаспадарства, не аддаваць яго ў польскую няволю. Але і кароль і палякі ня выказалі спагады. Жыгімонт прыказаў ім нрыняць вунію і прысягнуць Польшчы. Гэтая прысяга на вунію і адбылася 1-га ліпня 1569 году.

На грунце умоваў Люблінскай вуніі, Літва і Беларусь злучаюцца з Польшчай увадно цела, ў адзін дзяржаўны арганізм. Новая непадзельная дзяржава адтрымоўвае назву Рэч Паспалітая, іначай кажучы—Рэспубліка. Два злучаныя гаспадарствы маюць аднаго гаспадара, каторы носіць тытул „кароль польскі і вялікі князь літоўскі і рускі". Кароль займае пасад не па спадчыне, а па абраньні. Выбіраюць гаспадара народы абедзьвюх дзяржаваў разам, для якой мэты зьбіраецца сойм у Варшаве. Каранацыя гаспадара адбываецца ў Кракаве. Літва і Беларусь ня маюць права абраць для сябе асобнага вялікага князя. Сойм у тым і другім гаспадарсьцьве адзін: ён складаецца з дэпутатаў, абраных на мясцовых сойміках. Калі ў Літоўска-Беларускім гаспадарсьцьве ёсьць якія-колечы пастановы, нязгодныя з умовамі вуніі, то яны касуюцца. Грашавыя знакі ў абедзьвюх дзяржавах агульныя. Паміж Польшчай, з аднаго боку, і Літвой і Беларусьсю, з другога боку, мяжы няма. Тавары перавозяцца з аднэй стараны ў другую вольна, бяз усякіх гандлёвых пошлінаў і налогаў. Падданыя абодвух гаспадарстваў маюць права купляць і ўладаць нярухомай маетнасьцю і ў той і ў другой старане. Валынь. Падолія і Падлясьсе былі аддзелены ад Літвы і Беларусі і прылучаны да Польшчы, як землі кароны. Ня гледзячы на вунію, кожная з дзяржаваў захоўвала свае асобныя войскі, законы і некаторыя з важнейшых дзяржаўных пасадаў. Трэба, таксама, ад'значыць, што грошы і ў кароне і ў вялікім князьстве былі асобныя ў 16-м і, навет, у першай палавіне 17-га сталецьця.

Вунія 1569 году шырока адчыніла браму для польскага ўплыву. Праўда, гэты ўплыў істнаваў і раней, але ён ня мог быць моцным. Цяпер для гэтага ўплыву ня было а ніякіх перашкодаў. Польшча скарыстала цяжкае становішча вялікага князьства, скасавала яго самабытны палітычны твар і прагнулася скасаваць твар культурны і нацыянальны. Гэта было грунтоўным недахватам вуніі, каторы налажыў сваю пячатку на далейшае сумеснае істнаваньне кароны і князьства. Вунія была эгоістычнай збоку Польшчы. З далейшай гісторыі мы ведаем, што, пры націску Масквы і Татараў, князьства, навет, не адтрымала ад Польшчы той дапамогі, якую Польшча абяцалася даць. Беларусь, апроч таго, ўвайшла ў дзяржаўны арганізм такога гаспадарства, якое ўжо пачало хварэць і палітычна і соцы-

яльна. Разумеецца, гэтая хвароба перадалася і Беларусі. З культурнага боку Беларусь таксама прайграла, бо польскі культурны ўплыў адарваў ад народу вышэйшыя станы, каторыя, апалячыўшыся, сталі чужымі для свайго народу.

Берасьцейская царкоўная вунія 1596 г.

Дзяржаўная Люблінская вунія забясьпечвала для Польшчы палітыка - соцыяльны і часткаю культурны ўплыў на Беларусь. Але быў яшчэ адзін факт у жыцьці злучаных дзяржаваў, які ставіў перашкоды для скасаваньня асобнага твару вялікага княства: ў Польшчы панавала заходняе хрысьціянства, каталіцтва, на Беларусі — ўсходняе, праваслаўная вера. Гэты факт, апроч таго, блізіў Беларусь да Масквы, з чым Польшча не магла згадзіцца. Разумеецца, што за вуніяй дзяржаўнай павінна было падняцца пытаньне і аб царкоўнай вуніі. Гэтае пытаньне паднялося-б раней 1596 году, каб ня было некай прычыны, якая адлажыла яго амаль што не на 30 гадоў. Такой прычынаю быў рэформацыйны рух, падняты ў Польшчы і пагражаўшы як каталіцкай, так і праваслаўнай веры. Былі такія часы, калі можна было думаць, што рэформацыя, пашырыўшыся ў абедзьвюх дзяржавах, скасуе рэлігійную праціўнасьць паміж імі.

Рэформацыйны рух прышоў у Літоўска - Беларускую і Польскую дзяржавы зараз-жа пасьля пачатку яго ў Нямеччыне, ў першай чверці 16-га сталецьця. Зьявіўся ён у палацы караля і вялікага князя Жыгімонта Старога. Тут яго стаў пашыраць духоўнік жонкі караля, Боны, Францішак Ліппамані. З палацу караля і вялікага князя рэформацыя выйшла на вуліцу. Гаспадары Жыгімонт і Жыгімонт-Аўгуст не рабілі ніякіх перашкод для рэформацыйнага руху. Шмат духоўных асобаў кідалі свой сан і станавіліся на чале новага вучэньня. Сярод вышэйшых станаў больш пашыраўся кальвінізм, а лютаранства зацікаўлівала мяшчанскі кляс. У палавіне 16-га сталецьця ў землях гаспадарства рэформацыя мела такі ўплыў, што сучасьнікі, гаворачы аб шляхце, лічылі яе цалкам протэстанцкай. І тут была некая праўда. Вядома, напрыклад, што ў Навагрудзкім ваяводзтве з 600 фаміліяў праваслаўных шляхціцаў асталося ў старой сваёй веры ўсяго толькі шаснаццаць. Беларусь стала месцам разьвіцьця рэформацыйнай навукі і прасьветы. У Несьвіжы працавала добра арганізованая друкарня Мікалая Радзівіла Чорнага, вялікага маршалка Літоўска - Беларускага гаспадарства. Тут-жа зьбіраліся выдатнейшыя прапаведнікі і вучыцелі кальвінізму. Прыняў кальвінскую веру і сам Радзівіл, за ім пацягнулася і акалічная, залежачая ад яго высокай пасады і вялікай маетнасьці, шляхта. У Польшчу,

Літву і Беларусь уцякалі людзі вольнага настрою рэлігійнай думкі, каторых гналі ў другіх краёх. У 1555-м годзе з Італіі ўцёк у Кракаў Лелій Соцін, каторы не прызнаваў тройчасьці бажаства. Яго рэлігійныя пагляды, вядомыя пад назваю соцініянства, антытрынітарства і унітарызму, з Кракава хутка сталі пераходзіць і на Беларусь. У 1554-м годзе павінен быў пакінуць сваю бацькаўшчыну, Маскву, Феадос Касы са сваімі аднадумцамі. Ен, як і Соцін, але зусім незалежна ад яго, таксама, вучыў аб адзіным, нятройчым бажасьцьве. У пачатку ён працуе ў Віцебшчыне, потым пераяжджае ў Вільню. Усе сучасьнікі гавораць, што гэта быў чалавек вялікай энэргіі і розуму і быў надта добры прапагандысты свае рэлігійнае навукі. Заслаўе, Менскага павету і Любча, Навагрудзкага павету, ў сваіх друкарнях працавалі над выданьнем кніжак антытрынітарскага, унітарскага напрамку.

Трэба зазначыць, што рэформацыйны рух у Польшчы, Ліцьве і Беларусі, ня меў, ўсё-ж такі, пад сабою моцнага грунту. Ен меў у сабе такія недахваты, каторыя рабілі яму вялікую шкоду. Найперш, ён не даваў адзінай рэлігійнай тэорыі: ён распадаўся на шмат самых розных, непадобных адна да аднае, сэктаў. Такіх сэктаў можна было ў той час налічыць больш, як 70. І кожная з гэтых сэктаў лічыла праўдзівай толькі адну сябе і змагалася з іншымі сэктамі. А гэта было, якраз, у той час, калі заняпаўшае каталіцтва зноў паднялося, арганізавала і лічыла свае сілы на Трыдэнцкім саборы; калі яно высунула такіх моцных практычных працаўнікоў на карысьць папства і цэрквы, як езуіты. Апроч таго, рэформацыйны рух, як у Польшчы, так і ў Белбрусі, ня быў глыбокім рухам. Ен ня спусьціўся ў народныя нізы, не абурыў іх розуму і пачуцьця, не падняў там палітычных і соцыяльных пытаньняў. Ен лёгка закрануў розум, і толькі розум шляхоцкага і мяшчанскага станаў. Мужык таго часу ўжо нізка спусьціўся ўніз па соцыяльных сходах і ня цікавіў ня толькі паноў-протэстантаў, але і, навет, тых рэформацыйных дзеячоў, якія тут працавалі. Беларусь і Польшча, як мы казалі вышэй, не адтрымала свайго Тамаша Мюнцара, каторы рэформацыю ў Нямеччыне зрабіў мужыцкай справай. Усе гэтыя недахваты загубілі ў нас такі цікавы, паступовы рух, як рэформацыя і адкрылі дарогу для працы езуітаў і для клерыкальнага настрою грамадзянства ў Польшчы.

Мы ня будзем тут даваць гісторыю і рабіць характарыстыку ордэну езуітаў. Усё гэта добра вядома з агульнай, заходняй гісторыі. Мы толькі ад'значым, што езуіты, як арганізацыя, ёсьць тыповая партыя нашага часу. Яна мела сваю праграму максімум (Божую славу на зямлі), сваю пра-

граму мінімум (пашырэньне каталіцтва і ўлады папы); мела практычную, а не ідэялістычную мораль і этыку, чыста вайсковую дысцыпліну і добра пастаўленую консьпірацыю. Усе гэтыя факты рабілі ордэн моцнай сілай, каторая, гдзе-б яна ні зьявілася, пачынала хутка і энэргічна сваю больш палітыка-грамадзянскую, чым чыста рэлігійную працу. Так было і на Беларусі, і ў Польшчы.

Вызваў езуітаў з Захаду для змаганьня з рэформацыяй віленскі каталіцкі біскуп Валярыян Пратасэвіч. Езуітаў ня трэба было доўга клікаць на працу. У 1569-м годзе, якраз, у час Люблінскай вуніі, пяць чалавек езуітаў ужо пачалі сваю працу ў Вільні. Усё гэта былі людзі разумныя, вучоныя, добрыя прамоўцы, энэргічныя і стройна арганізованыя. Найраней трэба было ім захапіць у свае рукі палітыку. Для гэтай мэты яны ўвайшлі ў палацы заможнага панства, як духоўнікі, як дарадчыкі, як дамовыя настаўнікі. Узяўшы ў рукі сумленьне магнатаў і робячы ўплыў на іх розум, яны адтрымалі магчымасьць мець уплыў і на кірунак палітыкі. Апроч таго, ўзяўшы ў рукі магнатаў і панства, езуіты адтрымалі магчымасьць здабыць і матар'яльную, эканамічную забясьпеку на сваю працу. Забясьпечыўшы свой палітычны ўплыў і эканамічнае становішча, ордэн прыняўся за народныя масы. Сярод народнай масы найлепшы матар'ял для ўплыву складае моладзь. З яе пачынае сваю працу партыя, з яе павінны былі пачаць сваю працу і езуіты. Хутка ў Вільні езуіты заснавалі сваю школу, так званы, колегіум. Закранутае рэформацыйным рухам грамадзянства спачатку ня пушчала сваіх дзяцей у каталіцкі колегіум, але езуіты ня спынялі працы, хоць ува ўсёй школе ў іх было толькі 15 вучняў. Адукацыйная справа, добра наладжаная, настаўнікі, адпавядаючыя свайму стану, добрыя адносіны да вучняў—ўсё гэта гаварыла само за сябе. Слава школы пачала расьці, пачаў расьці і лік вучняў. Цяпер езуіты сьмела маглі адчыняць свае школы і ў другіх мясцох. Праз некі час мы бачым езуіцкія колегіумы ў такіх гарадох, як Полацак, Смаленск, Несьвіж, Мсьціслаў, Віцебск, Менск, Орша, Магілёў і г. д. Школа зрабіла сваю справу добра. Дзеці шчырых працаўнікоў рэформацыі і праваслаўя сталі шчырымі каталікамі. Прыкладаў ёсьць шмат. Чатыры сыны Мікалая Радзівіла Чорнага пад уплывам езуіцкай адукацыі прынялі каталіцтва. Адзін з іх прыняў, навет, сан і зрабіўся, пасьля сьмерці Валярыяна Пратасэвіча, віленскім біскупам. Другі сын, Мікалай, празваны Сіротка, затраціў 5000 чырвонцаў на тое, каб знайсьці кнігі бібліі, каторую выдаў яго бацька, і спаліць іх рукою ката. Тое самае было і ў фаміліі вядомага абаронцы і заступніка праваслаўнай веры, Канстантына князя Астрожаскага. Яго сыны перайшлі ў каталіцтва, а ўнучка, для

пашырэньня каталіцтва, ўжо крыўдзіла тых, каму дапамагаў і за каго заступаўся яе дзед.

Робячы ўплыў на моладзь, езуіты не забыліся і пра шырокія масы грамадзянства. Там яны працавалі праз школу, тут праз цэркву. Ужо ў 1572 годзе езуіты адтрымалі для свайго набажэнства касьцёл сьв. Яна ў Вільні. Шмат грошай затрацілі яны, каб гэты касьцёл рабіў уражаньне на масы. Быў пастаўлены выдатны арган, заведзена выдатная музыка і сьпевы. Народ вялікаю грамадаю павaліў да новага касьцёлу і даў слухачоў для езуіцкіх казаньняў. Хутка касьцёламі і кляштарамі пакрылася ня толькі Польшча, але і Беларусь. Абноўленае і ўзмоцненае езуітамі каталіцтва пачало выціскаць лютаранства, кальвінізм, унітарства і др. вучэньні рэформацыі. Вышэйшыя станы беларускага грамадзянства, зацягнутыя раней ў рэформацыйны рух, цяпер пераходзілі ў каталіцтва. У пачатку 17-га сталецьця протэстанства і кальвінізм асталіся сярод мяшчан, але і тут былі частыя адходы ў каталіцтва. Вядома, што, напрыклад, у Вільні праз 5 гадоў ад прыезду езуітаў навярнуліся ў каталіцтва каля 6 тысячаў жыхароў места.

Такім чынам, каталіцтва заняло месца рэформацыі сярод беларускіх магнатаў, шляхты і часткі мяшчан. Стаўшы каталікамі, яны рабіліся палякамі, бо згінула тая, важная для таго часу розьніца, якая была паміж імі і польскай шляхтай і магнацтвам. Для іх ужо непатрэбна была рэлігійная вунія, бо яны палітычна, соцыяльна і рэлігійна былі ужо адным народам з палякамі.

Але, апроч магнатаў і шляхты, жыў яшчэ на Беларусі і просты народ, каторы ў час рэформацыі астаўся някранутым яе ўплывам. Ен трымаўся праваслаўнай веры. Цяпер трэба было зьвярнуць увагу і на яго. Падыйсьці да яго проста было трудна, бо ён, як народ цёмны, ня цікавіўся запутанымі догматычнымі тэорыямі і трымаўся свае веры толькі затым, што яна прышла да яго розуму і пачуцьця па традыцыі ад яго дзядоў і бацькоў. Трэба было падыйсьці да яго абходным шляхам. Як такі шлях, езуіты і прапанавалі царкоўную вунію, каторая прывяла-б селяніна да каталіцтва паступова, не нарушаючы яго традыцыяў. Трэба прызнацца, што шлях быў прыдуманы разумны. І па гэтым шляху можна было-б цьвёрда і пэўна прыйсьці да мэты, калі-б каталіцкі ўрад Польшчы быў такі добры палітык, як езуіты.

Думка аб вуніі ня была выдумана езуітамі. Яна існавала даўно сярод разумнейшых людзей, і яе прабавалі рэалізаваць яшчэ ў 1439-м годзе ў Флёрэнцыі. Людзі рэлігійнага настрою хварэлі сэрцам, бачачы разьдзел хрысьціянства і спадзяваліся, што вунія скасуе гэты разьдзел і парушыць загародку паміж цэрквамі. І на Беларусі думка

аб вуніі вынікала ў лепшых людзей, каторыя думалі, што яна збудуе нацыянальную царкву і прынясе згоду, што злучэньне каталіцкай і праваслаўнай веры ня будзе мостам для пераходу з аднэй веры ў другую, а пэўным праўдзівым злучэньнем. Вядома, што такі шчыры праваслаўны і шчыры беларус, як князь К. Астрожаскі, адзін час падтрымліваў ідэю вуніі. Ен стаў проці вуніі толькі тады, калі пабачыў, якая вунія прапануецца.

З працаўнікоў езуітаў у справе вуніі мы павінны адʻзначыць вядомага ў свой час тэолёга і прамоўцу, рэктара Віленскай езуіцкай акадэміі, Пятра Скаргу. Ен напісаў твор пад назваю: „Аб еднасьці царквы Божай і аб грэчаскім ад сей еднасьці адступленьні“. У гэтым творы ён апісуе такія недахваты ў царкоўным праваслаўным жыцьці Беларусі таго часу. Праваслаўныя сьвяшчэньнікі маюць жанок і семʻі; дзякуючы гэтаму, яны больш клапоцяцца аб сваіх уласных справах, чымся аб справах царквы. Яны агрубелі і зрабіліся, як „хлопы“. Набажэнства ў праваслаўнай царкве адпраўляецца ў мове славянскай, дзеля чаго сьвяшчэньнікі ня ведаюць грэчаскай і лацінскай моваў, без каторых ня можна знаць навукі, бо навука выкладаецца толькі ў гэтых мовах. У жыцьцё праваслаўнай царквы на Беларусі ўмешваюцца сьвецкія асобы, ў рукі каторых папалі, навет, і епіскапы. Каб зьніштожыць усе гэтыя недахваты, трэба зрабіць вунію праваслаўнай і каталіцкай цэркваў. Пры гэтым, праваслаўная царква можа пакінуць усходні абрад, яна павінна толькі прызнаць галавою ўсяе царквы Хрыстовага намесьніка ў Рыме, папу, і прыняць вучэньне каталіцкае царквы.

Мы ня будзем рабіць разбору ўсяго зьместу твору Скаргі. Усе гэтыя тэолёгічныя размовы былі толькі размовамі, пад каторымі крылася палітычная мэта. Мы прыпынімся толькі над некаторымі фактамі жыцьця праваслаўнай царквы ў Беларусі, каторыя закрануты Пятром Скаргаю.

Справа ў тым, што праваслаўная царква ў Беларусі, была ў тыя часы ў цяжкім становішчы. Ей былі нанесены тры ўдары: адзін рэформацыяй, другі адроджаным каталіцтвам, трэці—палітычным польскім уплывам. Найраней за ўсё, рэформацыя ўзяла ў царквы лепшыя сілы на сваю творчасьць; адроджанае і зʻарганізованае каталіцтва рабіла тое самае. Люблінская вунія, якая прынесла польскі дзяржаўны і соцыяльна-культурны ўплыў, ставіла праваслаўную царкву ў паніжанае палажэньне, бо дзяржаўнай вераю Польшчы было каталіцтва. У той час, напрыклад, як каталіцкія біскупы мелі месца ў Сэнаце, праваслаўныя епіскапы іх ня мелі. Старажытнае ў Беларусі права патронату сьвецкіх асоб і установаў над царквою ў даны мамэнт было, таксама, шкадлівым для становішча царквы. Калі раней літоўска-бе-

ларускі вялікі князь, магнат, шляхціц, ці гарадзкая абшчына былі патронамі, апякунамі, абаронцамі цэркваў ці царкоўных установаў, то гэта давала царкве абарону і эканамічную моц. Патроны клапаціліся аб тым, каб цэрквы мелі добрых сьвяшчэньнікаў, былі забясьпечаны і г. д. Але гэты мядаль меў і адваротны бок. Патрон меў права ўмяшацца ў жыцьцё цэрквы. Часта рэформацыя рабіла патрона протэстантам, польска-каталіцкі ўплыў — паляком і каталіком. Разумеецца, такі патрон ня мог мець а ніякай пашаны да свае установы, а часьцей ён толькі шкодзіў ёй. На чале праваслаўных епархіяў, манастыроў, цэркваў такі патрон ставіў асоб, карысных і прыемных яму людзей, каторыя бачылі ў сваіх пасадах ня духоўны абавязак, а „духоўны хлеб". Бывалі і такія здарэньні, што патроны давалі манашацкую пасаду асобе жанатай і сьвецкай; гэтая асоба лічылася „нарэчэнным" епіскапам ці ігумэнам і кіравала паствaю цераз вікарыя, астаючыся ў мірскім стане. Пэўна, што патрэбаваць ад такіх асоб духоўнай асьветы і набожнага жыцьця ня было магчыма. Усе памяткі таго часу сьведчаць аб недастойным і непадобным жыцьці духавенства вышэйшага і ніжэйшага, чорнага і белага. Адзін сучасны твор так малюе гэты недахват царкоўнага жыцьця таго часу: „Аще-ли кто вопрошает их (духоўных асоб) о книгах, то отвещают глаголюще: убози есьмы, не имамы чим книг стяжати. Ходят-же не яко убози, но ризы носяще светлы и блещащеся, расширяюще воскрылья, шеи-же яго у тельцов, на заколеніе упитанных; ученик много, паче-же поваров множество, а другая-же студ и глаголати".

Калі паднялося пытаньне аб вуніі, то такое становішча праваслаўнай цэрквы давало, як-бы, грунт для вуніі. Вунія абяцала даць вышэйшаму духавенству сэнатарскія крэслы, апроч таго, яна патрабавала скасаваньня кантролю сьвецкіх установаў і асобаў над цэрквaю. І тым і другім вунія прыцягвала да сябе прадстаўнікоў вышэйшага духавенства цэрквы. У 1591-м годзе некаторыя з праваслаўных епіскапаў падалі каралю Жыгімонту заяву аб прызнаньні імі главенства папы над праваслаўнымі пад умовaю, каб былі ў праваслаўнай царкве пакінуты ўсходнія абрады. Галоўнымі дзеячамі гэтай справы былі — Луцкі епіскап Кірыла Цярлецкі і Уладзімерскі епіскап Іпат Пацей. Кіеўскі мітрапаліт Міхал Рагаза, таксама, згаджаўся на вунію. Трэба было правесьці гэтую справу праз Рым. Улетку 1595 году К. Цярлецкі і І. Пацей, падпісаўшы разам з другімі епіскапамі акт аб вуніі, паехалі з гэтым актам, як прадстаўнікі, да Рыму. Рымскі папа, Клімэнт VIII, з радасьцю прыняў пасланцоў і даў сваё багаслаўленьне і згоду. На славу падзеі быў выбіты асобны мядаль з надпісам — „на злучэньне рускіх" (Ruthenis Receptis). Жыгімонт III, з свайго боку, вы-

даў дэкрэт аб злучэньні цэркваў. Даведаўшыся, што шмат праваслаўных надта абураны справай, зробленай без агульнай згоды Цярлецкім і Пацеем, кароль узяў пад сваю абарону як іх, так і другіх епіскапаў, каторыя падпісалі акт вуніі. Не хапала толькі сабornага зацьвярджэньня. Спагадчыкі вуніі думалі абыйсьціся і без сабору, але праціўнікі вуніі, жадаючыя зруйнаваць акт вуніі, зроблены без агульнай пастановы, трэбавалі, каб быў скліканы сабор.

Сабор быў скліканы ў Беларусі ў кастрычніку 1596 году. На сабор зьявіліся прадстаўнікі двох усходніх патрыярхаў, цараградзкага і александрыйскага. Як і трэба было спадзявацца, адразу вынік разлад паміж двома напрамкамі. Фактычна адбыліся два саборы. Адзін сабор складалі абаронцы вуніі пад старшынством львоўскага лацінскага арцыбіскупа, Суліко́ўскага. Другі сабор складалі праваслаўныя, нязгодныя з вуніяй, пад старшынством львоўскага ўсходняга епіскапа, Гедэона Балабана, з прысутнасьцю прадстаўнікоў ад усходніх патрыярхаў. Вуніяцкі сабор зрабіў пасяджэньне ў берасьцейскай саборнай цэркве, а праваслаўны ў прыватным будынку, бо Пацей, епіскап Уладзімерскі, да епархіі якога належала Бярэсьце, аддаў прыказ зачыніць для праціўнікаў вуніі ўсе цэрквы гораду. Прадстаўнікі сабораў некалькі раз заклікалі на свае пасяджэньні сваіх супернікаў, але нічога з гэтага ня вышла. Кожны з сабораў засядаў асобна і застаўся пры сваёй уласнай думцы аб вуніі. Вуніяты абвесьцілі анатэму і лішылі сану епіскапаў, што не згаджаліся на вунію, а праваслаўныя зрабілі тое самае ў адносінах да сваіх супернікаў. Нягледзячы на такі канец сабору, польскі ўрад і рымскі папа пачалі афіцыяльна лічыць вунію адбытым фактам. На праваслаўную веру ўрад глядзеў, як на сэкту, „схізму“. У праваслаўных пачалі адбіраць цэрквы і манастыры, забралі Зофійскую саборную цэркву ў Кіеве. Па гарадох было забаронена адпраўляць праваслаўнае набажэнства.

Праваслаўныя ўтрымалі за сабою Кіева-Пячэрскі манастыр і мітрапалічую катэдру ў Кіеве. У далейшыя часы з ліку кіеўскіх мітрапалітаў сваею чыннасьцю праславіўся энэргічны і з вялікаю эрудыцыяю чалавек, Пятро Магіла. Яшчэ ў бытнасьць сваю архімандрытам Кіеўскай лаўры ён заснаваў пры ёй раней духоўную школу, каторую потым перарабіў у вышэўшую школу, акадэмію. Сюды ён выпісаў з усходу добрых профэсароў і зьбіраў вакол акадэміі і ў акадэмію моладзь, каторая шукала прасьветы. Гэтая школа доўга была цэнтрам прасьветы, як для заходніх рускіх, так і для Масквы.

Акт Берасьцейскай царкоўнай вуніі маець ня столькі царкоўнае, сколькі палітычнае і нацыянальнае значэньне. Гэтая вунія ёсьць працяг вуніі Люблінскай. Справа была

ня толькі ў тым, што праваслаўны кідаў веру бацькоў сваіх і рабіўся каталікам ці вуніятам, а ў тым, што ён прымаў культурны і нацыянальны ўплыў Польшчы, пераставаў быць беларусам. Беларускі шляхціц-каталік, праз нейкі час, рабіўся ўжо польскім шляхціцам і парываў зьвязак з роднай нацыяй. Ен лічыў ужо сябе чалавекам нацыі з вышэйшай культурай і з пагардай глядзеў на мужыка, каторы трымаўся „схізматычнай" веры. Зьявіліся на Беларусі дзьве веры: адна—каталіцка-вуніяцкая, панская, другая—праваслаўная, мужыцкая. Трэба ўсё-ж такі ад'значыць, што вуніяты ня доўга панавалі, бо сама па сабе вунія ня была патрэбна ні езуітам, ні Польшчы. Калі выявілася, што вунія, як мост, не пераводзіць пад польска-каталіцкі ўплыў шырокіх масаў, яе перасталі лічыць патрэбнаю і прывілегіраванаю.

Вунія, такім спосабам, прынесла на Беларусь разлад і барацьбу. Яна, як і Люблінская вунія, касавала незалежнасьць Беларусі і павінна была вызваць у Беларусі проці сябе протэст. Гэтым протэстам, барацьбою за палітычную, нацыянальна-культурную і рэлігійную волю запоўнена гісторыя трэйцяга пэрыяду. Польшча, каторая выклікала гэтую барацьбу, будзе сурова пакарана гісторыяй у канцы гэтага пэрыяду.

Палітычна-соцыяльны лад Польшчы.

Вуніі 1569 і 1596-га гадоў інкорпаравалі Беларусь у Польскую дзяржаву. Беларусь перастала істнаваць, як незалежная дзяржава. Разумеецца, што польскі ўплыў, пасьля вуніяў, мог вольна пашырацца на нашай бацькаўшчыне. Дзякуючы гэтаму, нам трэба пазнаёміцца з тым, што было ў Польшчы, каторая рабіла гэты ўплыў, якім палітычна-соцыяльным зьместам было запоўнена яе жыцьцё. Гэты зьмест жыцьця будзе зьместам жыцьця і Беларусі, каторая разам з Польшчай злажыла дзяржаву „Рэч Паспалітую".

Законадаўчую ўладу ў гаспадарсьцьве меў Вальны Сойм, каторы складаўся з сэнату (рады) і пасольскай дэпутацкай ізбы. Сэнат быў вышэйшаю палатаю сойму. Сюды ўходзілі асобы, займаўшыя вышэйшыя пасады, як цэнтровыя, так і провінцыяльныя. Лік сэнатараў даходзіў да 150 пэрсон: ён памяншаўся з памяншэньнем тэрыторыі дзяржавы і павялічваўся з яе пашырэньнем. Першае месца тут займае арцыбіскуп Гнезьненскі, прымас польскай каталіцкай цэркві. За ім ішлі біскупы, потым каштэляны, ваяводы і г. д. Старэйшыя сэнатары засядалі ў крэслах, малодшыя на лавах. Раней сэнат быў проста радаю пры каралі і толькі потым увайшоў у склад Сойму. І потым Сойм выбіраў 28 сэнатараў для каралеўскай рады на 2 гады,

Яны дзяліліся на 4 групы, па 7 сэнатараў у кожнай. Асобная група была пры каралі шэсьць месяцаў. Ніжэйшаю палатаю Сойму была пасольская ізба. Сюды ўходзілі дэпутаты-паслы ад асобых паветаў гаспадарства і гарадоў. Пасольская ізба была галоўнаю часьцю Сойму. Паслы выбіраліся на павятовых сойміках, каторыя зьбіраліся за шэсьць тдняў да Вальнага Сойму. Выборчая акруга давала ад 1 да 8 паслоў у залежнасьці ад абшару тэрыторыі. Пасьля сойму паслы склікалі па паветах, так званыя рэляцыйныя соймікі, на каторых яны апавядалі чыннасьць Вальнага Сойму і давалі справаздачу перад сваімі выбірацелямі. Лік дэпутатаў Пасольскай Ізбы ў 16-м і 17 сталецьцях даходзіў да 200 пэрсон. Прадстаўніцтва ад гарадоў у пазьнейшыя часы мы ўжо ня бачым.

Вальны сойм склікаецца каралём праз кожныя 2 гады. Два разы яго засяданьні робяцца ў Польшчы, ў Варшаве, і адзін раз на Беларусі, ў Горадне. Звычайна Сойм склікаецца ўвосень пасьля сьв. Марціна, калі ўжо скончаны пільнейшыя вяскова-гаспадарскія работы. Працяг звычайнага Сойму шэсьць тыдняў. Пачынаецца Сойм урачыстым набажэнствам, пасьля якога йдзе абраньне маршалка Сойму. Калі Сойм адбываецца ў Польшчы, маршалкам абіраецца паляк, калі на Беларусі — беларус. Абраны маршалак абвяшчае аб пачатку працы Сойму. Найраней за ўсё йдзе праверка мандатаў, пасьля чаго Сэнат з Ізбаю робяць злучаныя пасяджэньні, на каторых урад дае адказ за сваю былую выканаўчую працу і ўносіць прапазыцыі аб далейшай. Выслухаўшы гэта, абедзьве палаты Сойму расходзяцца і працуюць кожная асобна. За тыдзень да канца Сойму зноў пачынаюцца сумесныя пасяджэньні Ізбы і Сэнату. Яны знаёмяць адно аднаго з сваімі пастановамі. Пастановы сходныя і зацьверджаныя каралём адтрымліваюць моц закону. З гісторыі Польшчы мы бачым, што Сойм, звычайна цікавіцца толькі тымі пытаньнямі, каторыя беспасрэдна, ці пасрэдна датычаць шляхоцтва, з прадстаўнікоў якога выключна складаецца Сойм. Пытаньні агульна-дзяржаўныя мала цікавяць, а то і зусім ня цікавяць паслоў і сэнатараў. Тут кароль польскі і яго ўрад могуць працаваць бескантрольна. Усе справы як у сойміках, так і ў Вальным Сойме павінны былі выяўляцца, як пастановы, аднагалосна. Трэба ад'значыць, што ў старажытныя часы гэтая аднагалоснасьць часта дасягалася даволі лёгка. Але з працягам часу прынцып аднагалоснасьці ўсё больш і больш перашкаджаў справядлівай і нормальнай працы Сойму. Даволі было аднаму паслу не згадзіцца з пастановай большасьці і паставіць свае „veto“ „не дазваляю“, як гэта пастанова прыпынялася. Лепшыя людзі Польшчы яшчэ у пачатку 16-га сталецьця прабавалі змагацца з гэтым шкадлівым для гаспадарства прынцыпам, але ня здолелі дабіцца свае мэты. Шляхта ба-

чыла ў скасаваньні аднагалоснасьці і вольнага „veto“ касаваньне сваіх правоў.

На чале выканаўчае ўлады стаіць кароль, з канца 16-га сталецьця — выбарны. Ні кароль, пры сваім жыцьці, ні Сойм, пры жыцьці караля, ня можа намеціць яму наступніка. Гэтым забясьпечваецца поўная свабода шляхты пры абраньні караля. Сыстэматычна, пасьля сканаваньня кожнага караля, пачыналася выборчае бязладзьдзе, каторае цягнулася ад некалькіх месяцаў да некалькіх гадоў. На часы бескаралеўя існавала асобная пасада інтэрэкса, каторую, звычайна займаў польскі прымас, арцыбіскуп Гнезьненскі. Абірае караля, так званы, элекцыйны „выбарчы“ сойм разам з ўсей шляхтай; абраньне караля, таксама павінна, адбыцца аднагалосна. Правы польскага караля зусім нязначныя, яны больш падобны на абавязкі. Кароль мае права склікаць Сойм і назначыць тэрмін для яго пасяджэньня. Ад імя караля творыцца ў гаспадарсьцьве суд. Кароль назначае на вышэйшыя ўрадовыя пасады; але пасады даюцца пажыцьцёва і адабраць іх можна толькі за вялікія праступкі. Кароль стаіць на чале шляхоцкага апалчэньня, што фактычна потым перайшло да кароннага гэтмана. Кароль вядзе зносіны з чужаземнымі дзяржавамі, за што ён адпавядальны перад Соймам. Кожнаму каралю перад абраньнем ставіліся ўмовы, каторыя ён падпісаваў. Калі кароль парушаў якія-колечы з гэтых умоваў, шляхта мела юрыдычнае права адмовіць яму ў паслушэнсьцьве і парушыць прысягу. Навет такія факты ў прыватным жыцьці караля, як яго жаніцьба, развод, замежная вандроўка і г. д., былі падлеглы кантролю Сойму.

Прыняўшы пад увагу ўсё вышэйсказанае, мы бачым, што Польшча, ня гледзячы на існаваньне каралеўскае ўлады, была хутчэй рэспублікаю, чым каралеўствам. Так глядзела на лад Польшчы і дзяржаўнае права, каторае дало ёй назву Рэч-Паспалітая, што ў тлумачэньні і значыць—„рэспубліка“. Далей мы бачым, што ўся ўлада ў гэтай рэспубліцы належала да Вальнага Сойму і Соймікаў, каторыя складаліся з панства, шляхецтва. Ніжэйшыя станы палітычных правоў ня мелі. Дзякуючы гэтаму, Польская рэспубліка была панскай, шляхоцкай рэспублікай, бяз усякіх ад'знакаў дэмакратызму.

Вышэйшым станам у гэтай рэспубліцы, разумеецца, была шляхта. Параўнаваўшы з другімі дзяржавамі, лік шляхты ў Польшчы быў вялікі. Магнаты, таксама, ўходзілі ў гэты кляс і ня мелі ніякай юрыдычнай перавагі над звычайнымі шляхціцамі: яны і шляхта лічаць сябе братамі. Зьвязак з зямлёю шляхты ў Польшчы не абавязковы: было шмат і такіх шляхціцаў, каторыя ня мелі зямлі. Яны служылі ў палацах багатых і заможных магнатаў, складаючы

іх сьвіту. Што датычыць да тытулаў князя, графа і інш., то іх насілі толькі тыя фаміліі, каторыя мелі гэтыя тытулы ў часы Люблінскай вуніі. Пазьней гэтыя тытулы нікому, апроч чужаземцаў, не даваліся. Кляс шляхты з вялікаю стараннасьцю захоўваў чыстату свае белае косьці і панскае крыві. Калі вынікала пытаньне аб нерадавітасьці якога-колечы шляхціца, то ён павінен быў абяліць сябе шасьцьма сьведкамі: двума па бацьку, двума па яго матцы і двума па сваёй матцы. Гэты спосаб абяленьня к пачатку 16-га сталецьця ўжо зьнікае: шляхоцкія фаміліі ўжо абмежавалі сябе і зацьвярдзілі сваю шляхоцкую вартасьць. Высокімі мурамі адгарадзіўся гэты кляс ад другіх клясаў і зрабіўся кастаю. Шляхоцтва адтрымліваецца толькі ад бацькоў. Праўда, можна адтрымаць шляхоцтва праз пасынаўленьне, але толькі тады, калі на гэтае пасынаўленьне згаджаецца ўвесь род пасынаўляючага і Сойм. Шляхоцкую вартасьць можа даравацъ і кароль. Дараваньне шляхоцтва каралём, таксама, носіць кірунак пасынаўленьня. Кароль пасыноўленай асобе дае і гэрб. Дараваньне шляхоцтва каралём з палавіны 17-га сталецьця ўжо не сустракаецца: шляхта забясьпечыла сябе і з гэтага боку. Згубіць шляхоцтва можна па суду і за няпрыстойныя для шляхціца пастуцкі. Такімі паступкамі лічыліся—напрыклад, заняцьце гандлем і прыняцьце ў род простага чалавека.

Адтрымаваць свае правы шляхта пачала яшчэ з канца 14-га сталецьця. З разьвітку шляхоцкіх прывілеяў мы бачым, што для адтрыманьня іх шляхта карыстала з двух фактаў жыцьця Польшчы: з свайго права выбіраць караля і зацьвярджаць налогі. Выбіраючы караля і зацьвярджаючы ў Сойме налогі шляхта ніколі не забывала сваіх клясавых інтарэсаў. Правы яе былі вялікія.

Шляхта, найраней за ўсё, кіруючы стан. Шляхціцы і толькі шляхціцы даюць паслоў на сойм і на соймікі. Шляхта выбірае караля пагалоўна (viritim); кожны шляхціц можа спадзявацца быць выбраным за караля. Вышэйшыя ўрадовыя пасады займаюць толькі шляхціцы. Так сама, стаяла справа і з духоўнымі пасадамі: пасаду прэлата, напрыклад, мог заняць толькі шляхціц. Рымскі папа асобнаю булаю забясьпечыў за шляхтаю гэтае права. Толькі шляхціц мае і грамадзянскія правы: свабоду сходаў, свабоду слова, незачэпнасьць асобы, памяшканьня і маентнасьці. Толькі шляхціц можа мець земскі маёнтак з прыпісанымі да яго сялянамі. Што датычыць мяшчан, дык яны могуць уладаць зямлёю толькі ў межах мястовых. Усе землі шляхты вольны ад дзяржаўных налогаў і павіннасьцяў. Наагул, усе фінансавыя абавязкі шляхты ў адносінах да гаспадарства былі толькі дабравольныя і залежалі ад згоды самой шляхты. І трэба зазначыць, што шляхта на ўсім працягу гісторыі

Польшчы добра паказала гэтую сваю „добрую волю“ ў абавязках да дзяржавы, каторая ня бачыла, праўду кажучы, шляхоцкіх ахвяр. Праўда, на шляхце даволі доўга ляжаў абавязак „паспалітага рушэньня“, пагалоўнай службы ў апалчэньні, але і гэтыя апалчэньні склікаліся зусім ня часта. Апроч таго, гэты абавязак даваў шляхце права быць аружным станам і даваў магчымасьць зьбірацца з аружжам у руках ня толькі на абарону дзяржавы, але і на абарону сваіх шляхоцкіх правоў.

Былі ў шляхты і ўсялякія дробныя правы. Шляхціц быў зусім вольны ад прымежных, мытных падаткаў. Толькі шляхта мела права курыць сьпірт і адчыняць шынкі, мець млыны, кузьні і г. д. Адным словам, шляхоцкаму стану жылося ў Польшчы вельмі добра. Затое надта нядобра жылося селяніну.

У 14-м і 15-м сталецьцях становішча хлопаў у Польшчы было яшчэ, больш-менш, выносным. Часам пападаліся каралі дамократычнага напрамку (напр., кароль хлопаў, Казімер Вялікі), каторыя разумелі ўсю важнасьць дабрабыту хлопаў для гаспадарства. Але, з цягам часу, шляхта стала ўсемагучым клясам, з каторым кароль не адважваўся змагацца. Апроч таго, вынікли і некаторыя эканамічныя прычыны, што дрэнна направілі мужычую справу.

У канцы 15-га сталецьця выявілася нязгоднасьць для абароны гаспадарства паспалітага шляхецкага рушэньня. Каралі часта павінны былі карыстацца нанятымі войскамі, каторыя складаліся з шляхціцаў і няшляхціцаў, палякоў і непалякоў. Ваяўніцкая чыннасьць шляхоцкага рыцара паменшылася і ён адтрымаў магчымасьць сесьці на зямлю і заняцца вясковай гаспадаркай. Каля гэтага-ж часу былі прылучаны да Польшчы і землі пры ўтоку Віслы. Цяпер стала магчыма вывозіць заграніцу вясковa-гаспадарскія прадукты, што давала немалы даход. Разумеецца, шляхта надта зацікавілася зямлёю. Але адна зямля, калі над ёю не працаваць, ёсьць няжывы капітал і не дае ні хлеба, ні даходаў. Шляхціц таго часу ведаў гэта так-жа добра, як і шляхціц нашага часу. Ведаў ён яшчэ, што працаваць над зямлёю вельмі цяжка і што куды прыямней, калі земляробам будзе мужык, а наглядчыкам над ім будзе ён—шляхціц. Мужыкі раней мелі права пераходу з мьсца на месца. Ад пана шляхціца, вельмі разумнага ў абшары сваіх інтарэсаў, мужык мог выйсьці ці на вольную зямлю, ці на зямлю другога пана, які лічыўся часам з інтарэсамі мужыка. Пэўна, што першаю мэтай шляхоцкай палітыкі стала мэта—моцна прывязаць „хлопа“ да зямлі, каб ен ня меў магчымасьці ад яе адарвацца. Зрабіць гэтае было лёгка, бо законадаўчым органам быў шляхоцкі сойм. Спачатку пераходы абмяжоўваюцца, а потым і зусім забараняюцца.

Тагды хлопы пачынаюць бяз усякага закону, проста, памужыцку ўцякаць. Сойм, з свайго боку, пачынае змаганьне з уцёкамі мужыкоў. За ўцёкі назначаюцца штрафы. Гэтыя штрафы ўсё растуць, бо мужыкі ўсё ўцякаюць: у канцы 16-га сталецьця за пабег мужык плаціў штрафу 10 грывень, у 30-я гады 17 сталецьця ўжо—500 грывень. За палавіну сталецьця штраф быў Соймам павялічаны ў 50 разоў. Потым Сойм пастараўся адабраць у хлопа магчымасьць змагацца з шляхціцам у судзе. Было ухвалена, што мужык можа выступаць у судзе, як жалабнік, толькі ў прысутнасьці пана. Разумеецца, што ў цяжбе процi пана мужык ніколі ня мог стаць у судзе, бо пану ня было ніякага сэнсу быць прысутным у судзе. Праз нейкі час Сойм ухваліў пастанову аб тым, што мужыку зусім забараняецца скардзіцца ў судзе на шляхціца. Існці далей шляхоцкаму соймаваму законадаўству ўжо ня было куды. Адабраўшы законнымі пастановамі ў мужыка ўсякую магчымасьць абараняцца, шляхта пачала эксплёатацыю сялянства. Мужык стаў бясславесным. Мужык плаціць вялікі чынш за тую зямлю, каторую пан пакінуў яму для яго ўласнай гаспадаркі. Мужык, апроч таго, павінен працаваць над панскаю зямлёю і для гэтай мэты адбываць паншчыну. Некаторыя паны пакідалі мужыку для яго ўласнай працы толькі сьвята. У часе паншчыны мужык павінен быў спаўняць усялякія натуральныя павіннасьці: ён дастаўляе ў панскі двор хлеб, куры, грыбы, ягады, лыка і г. д., ён нясе са сваім убогім канём фурманковую павіннасьць, ён правіць дарогі і масты, ён саджае дрэва пры дарогах. З году на год расьце мужыцкае малазямельле. У некаторых мужыкоў ужо зусім няма зямлі, навет гародняй,—становішча такіх (як іх тады звалі)—халупнікаў—яшчэ горшае. Адным словам дрэнна жылося рэспубліканцу-мужыку ў польскай рэспубліцы.

Становішча мяшчан было лепшае. З 14-га сталецьця мяшчане былі пад асабістай абаронай караля і вядомага нам Майдэборскага права. Гэтая абарона давала гарадом некую незалежнасьць і самакіраваньне. Па местах пачалася, навет, дэмократызацыя жыцьця. Упоруч з старымі органамі самакіраваньня, як напрыклад, мястовая рада, вынікаюць новыя органы, як напрыклад, камісіі 20-цёх і 30-ёх і г. д. Гэтыя новыя органы вынiклі на грунце барацьбы прадстаўнікоў капіталу і працы. Нізы места, часта незадаволеныя кіраваньнем рады, бурмістра, патрабуюць прызнаньня кантролю з свайго боку. Буржуазія, патрыцыят места, павінен ісьці на згоду з паспольствам, з простым людам. Ось і ўтвараюцца гэтыя камісіі, палавіна каторых складаецца з патрыцыяў, багатых купцоў, цэхавых май-

строў, і з паспольства—дробных гандляроў, прыказчыкаў і падмайстроў.

Гэтая дэмократызацыя павінна была прыпыніцца, бо ўсё жыцьцё навакола гарадоў ішло ў бок арыстократызацыі. Шляхта, каторая рабілася ўсемагутнаю ў гаспадарсьцьве, не магла пакінуць без свайго ўплыву мястовага жыцьця. Ужо з палавіны 15-га сталецьця пачынае яна касаваць незалежнасьць і самакіраваньне гарадоў. Пачынаюць гінуць з складу Сойму паслы ад гарадоў, мяшчане, каторыя маглі-б бараніць тых людзей, што іх паслалі ў Сойм, як сваіх прадстаўнікоў. З іх ухіленьнем гарады губляюць абарону сваіх інтарэсаў у законадаўчай дзяржаўнай установе. Кароль, які лічыўся абаронцам мяшчан, усё больш і больш пападае ў рукі шляты і робіцца абаронцам не мяшчанскіх, а шляхоцкіх інтарэсаў.

Найраней за ўсё, шляхціцы, меўшыя у гарадох зямлю, дабіліся права, так званай, юрыдыкі. Сутнасьць гэтай юрыдыкі была ў тым, што на зямлю шляхціца ў горадзе не пашыралася ўлада мястовага самакіраваньня. Шляхціц на сваёй зямлі ў месьце мог рабіць, што ён хацеў. Разумеецца, гэты факт рабіў дэзорганізацыю палітычна-грамадзянскага жыцьця места. Апроч таго, права юрыдыкі мела і эканамічныя насьледкі. Шляхціц, меўшы юрыдыку, быў вольны ад усялякіх мястовых налогаў, якое-б ён рамеснае прадпрыёмства не заводзіў на сваёй зямлі. А гэта рабіла ўбытак рамесьнікам гораду.

Затым, шляхціцы пачалі ўмешвацца ў мястовыя справы, карыстаючы з таго, што яны былі земляўласьнікамі ў месьце. Апроч таго, ў жыцьцё гораду ўмешваліся органы дзяржаўнае ўлады, напрыклад, павятовыя старасты, каторыя лічылі горад толькі адною з частак іх павету. Соймы, з свайго боку, ухвалялі такія пастановы, каторыя нішчылі горад, руйнуючы яго эканамічныя інтарэсы. Купцом, напрыклад, было забаронена беспасрэдна мець зносіны з замежнымі старонамі. Часта шляхта дабівалася таксіроўкі тавараў, каб гандляры нэ маглі ставіць на тавары вольныя цэны. З тавараў не таксіраваўся толькі хлеб, затым, што гэта быў тавар, які дастаўляла на рынак шляхта. Каб шляхціц не зьмяшаўся з мешчанінам, яму забаронена было гандляваць. З другога боку, гандляром было забаронена купляць нярухомую маетнасьць, каб яны не зрабіліся земляўласьнікамі. Такім спосабам, між гэтымі двума клясамі ўтваралася прорва.

Такі быў палітычна-соцыяльны стан Рэчы Паспалітай Польскай у тыя часы, калі яна ўзяла Беларусь пад свой уплыў. Само сабой разумеецца, што Беларусь павінна была прымаць і ў сваё жыцьцё асаблівасьці жыцьця Поль-

шчы, бо яна інкорпаравалася ў дзяржаўны арганізм Рэчы Паспалітай.

Становішча Беларусі пасьля вуніі з Польшчай.

Вунія паміж Польшчай і Літоўска-Беларускім гаспадарствам, якая адбылася ў 1569-м годзе, ня была вуніяю роўнага з роўным. Польшча скарыстала цяжкія ўмовы жыцьця Беларусі і належыла сваю руку на нашу бацькаўшчыну. Ужо самая назва новага, створанага вуніяю, гаспадарства „Рэч Паспалітая Польская“—сьведчыць аб гэтым. Палітычная незалежнасьць Літвы і Беларусі згублена. Адабраны ад вялікага князьства і сілком прылучаны да кароны такія багатыя, каштоўныя землі, як Падолія, Валынь, Кіеўшчына і Падлясьсе. Крыльля ў Літоўска-Беларускай дзяржавы адцяты. Нанесена крыўда палітычна мысьлячым людзям і патрыётам Беларусі. І доўга ня могуць лепшыя людзі Беларусі згадзіцца і забыць гэтую крыўду. Цікава ў гэтым сэнсе ад'значыць адзін твор, пашыраны па Беларусі і вядомы пад назваю: „Прамова Івана Мялешкі, каштэляна Смаленскага, прамоўленая ў Варшаўскім Сойме ў прысутнасьці караля Жыгімонта III у 1589-м годзе“. Судзячы па зьместу гэтага твору, а таксама апіраючыся на пагляды вучоных спэцыялістых, мы павінны прызнаць, што гэта ёсьць хутчэй палітычны памфлет, палітычная і бытавая сатыра, чым соймавая прамова. Аўтор протэстуе проці польскага ўціску, як культурнага, так і палітычнага. Ен раўнуе старажытныя часы з сучаснымі яму, старых людзей—са сваімі сучасьнікамі і кажа, што раней было лепш. Раней гаспадары Літвы і Беларусі клапаціліся аб сваёй зямельцы, зьбіраліся тэрыторыі і каштоўнасьці, сваю бацькаўшчыну мілавалі: іх памяць салодкая. Апошняга Літоўска-Беларускага гаспадара, Жыгімонта II Аўгуста, каторы аддаў у няволю гаспадарства і падарыў Ляхам Падлясьсе і Валынь, аўтор ня можа навет лічыць за чалавека. Вось адпаведны вынятак з гэтага, напісанага ў беларускай мове, твору:

„Прышло мне з Вамі (паслам Сойму) радзіці, а я на гэтакіх зьездах ніколі ня бываў і з каралём, Яго Міласьцю, ніколі не засядаў; толькі за пакойнікаў князёў нашых, каторыя каралявалі і што ваяводамі бывалі. Сэнтэнцый гэтых ня бывала, папросту правым сэрцам гаварылі. Палітыкі ня знаді, а ў рот праўдаю, як сольлю ў вочы, кідавалі. Скора-ж каралі больш немцаў, чым нас, улюбілі, зараз, што старыя нашыя сабралі, то ўсё немцам раздалі. Нашыя

гаспадары, апроч Жыгімонта Аўгуста караля (таго нечага і ў людзі лічыць), бо той Падлесьсе вынішчыў, Ляхам менючыся. Але Жыгімонта Першага салодкая памяць яго, бо той немцаў, як сабак, ня любіў. А Літву і Русь нашу любіцельна мілаваў, і гаразда лепш нашыя за яго мяваліся".

У тым, што Беларусь падпадала пад польскі ўціск, вінаваты ня столькі каралі сколькі іх дарадчыкі, каторыя падаліся польскаму ўплыву і інтарэсы Польшчы ставілі вышэй інтарэсаў Беларусі. „Ня вельмі вінаваты кароль, больш яго дарадчыкі, што пры ім сядзяць і круцяць. Многа тут гэтакіх ёсьць, што хоць і наша костка, аднак-жа сабачым мясам абрасла і ваняець".

Як відаць з „прамовы" Мялешкі, беларуская палітычная думка не магла доўга згадзіцца са згубаю незалежнасьці і протэставала, як мага, проці той крыўды, якая была зроблена Люблінскай вуніяй. Зьмест твору Мялешкі быў блізкі да настрою грамадзянства канца XVI-га і пачатку XVII-га сталецьця. Яго добра чыталі і пашыралі. Ен бойка хадзіў з рук у рукі і быў вельмі папулярны ў тыя часы.

Разам з уціскам палітычным Польшча прынесла на Беларусь і соцыяльны ўціск. Ужо і ў папярэдні пэрыяд гісторыі Беларусі становішча ніжэйшага стану, сялянства было благім. Цяпер мужыку стала яшчэ горш. На Беларусь прышла рэспубліка паноў, якіх нішто не магло ўстрымаць. Уся ўлада была ў іх руках. Яны мелі ў сваіх руках Сойм, соймік, караля, цэнтровую і мясцовую адміністрацыю і ўзброеную сілу. Іх „злота вольнасьць" была цяжкай няволяй для гаротнага, простага народу, каторы павінен быў карміць гэты кіруючы кляс белай косьці, цераз што сам быў у дрэнным эканамічным стане. Поўная залежнасьць ад пана і беднасьць прыгняталі яго. Да гэтага трэба дадаць што, апроч пана, мужык павінен быў мучыцца і здавальняць загады адміністрацыі, якая складалася з дробнай шляхты і, навет, простых людзей, каторыя былі прыбліжаны да асобы пана. Гэтыя падпанкі былі ня менш шкадлівыя для мужыка, чымся пан. Не дарма і да нашага часу мужык кажа, што лепш мець справу з панам, чымся з падпанкам.

Залежнасьць мужыка ад пана выяўлялася ня толькі ў тым, што ён быў моцна прыкуты да панскай зямлі і апутаны эканамічна. Пан, апроч таго, захапіў у свае рукі і суд над сваім падданым. Стварылася гэта не адразу. Раней, асобнымі соймавымі пастановамі, ставіліся ўсякія перашкоды да таго, каб мужык мог стаяць у судзе, як, роўны з усімі, грамадзянін гаспадарства. Паном даваліся правы судзіць мужыкоў па асабістых справах, фамільных і эканамічна-грамадзянскіх. Але ўжо ў 1573-м годзе быў выданы закон, каторы даваў пану права судзіць і накладаць

кару на сваіх падданых ува ўсіх здарэньнях, водлуг свайго ўласнага пагляду. Гэты неясна формуляваны закон разглядаўся панамі так, што ён даваў ім права накладаць на мужыкоў вышэйшыя кары, а ў тым ліку і кару сьмерці.

Адным словам, тая соцыяльная крыўда, якая ў гэты час была ў шляхоцкай Польшчы, стала панаваць і ў Беларусі. Мужык ня мог звайсьці а ніякай абароны ад пана. Змагацца з панам актыўна ён таксама яшчэ ня мог. І, ось, ён стаў шукаць способаў пасыўнага протэсту. Адным з-такіх способаў было ўцяканьне са свае бацькаўшчыны да казакоў на Украіну.

Пасьля-рэлігійнай вуніі 1596-га году каталіцтва на Беларусі было абвешчана дзяржаўнай верай, як у Польшчы. Каталіцтва давала правы для заняцьця вышэйшых урадовых пасадаў у Ліцьве і Беларусі. Рэформацыйны рух сярод паноў зьнік. Яго замяніла каталіцтва, каторае было для беларускай шляхты тым шляхам, каторы правадзіў да вышэйшых пасадаў і да злучэньня з польскаю шляхтаю. Калі адбылася царкоўная вунія, то ўсім стала ясна, што яна мела не рэлігійны, а палітычны напрамак; што яна, таксама, была шляхам для пашырэньня каталіцтва і польскага ўплыву. Рэлігійнае пытаньне зьлілося з пытаньнем палітычным і нацыянальным, каталіцтва з польскасьцю. І да нашага часу астаўся гэты шкадлівы перажытак, калі мы і цяпер зьмешваем два разуменьні: паляк і каталік, (а рускі—праваслаўны). Лепшыя людзі Польшчы разумелі ўсю шкадлівасьць, такога злучэньня пытаньняў рэлігійна-царкоўных з пытаньнямі палітыка-нацыянальнымі. Такім быў, напрыклад, ксёндз Калінка. У прадмове да жыцьця сьв. Езафата ён піша: „І да цяперашніх часоў сярод каталіцкага духавенства рэдка спаткаеш чалавека, што шанаваў-бы абрад і нацыянальнасьць таго народу, сярод каторага працуе. Ім здаецца, што зрабіць чалавека італьянцам, або французам, (а ў нас паляком), гэта найлепшы способ навярнуць яго. Гэта фальшывы пагляд. Усе народы створаны Богам, мілы Богу, ды ўсе яны, ня трацячы свайго нацыянальнага пачуцьця, могуць прылучыцца да ўсясьветнай цэрквы. Хто аб гэтым забывае, той сабе і справе веры шкодзіць, бо сее паміж усходнімі народамі думку, быццам каталіцтва—гэта толькі способ да дэнацыяналізацыі іх“.

Пасьля утварэньня вуніі, ў народзе пачало расьці абурэньне, якога ня мог ня бачыць урад. Пры каранацыі Уладыслава IV (1632 г.) Сойм павінен быў выдаць, так званыя, артыкулы для замірэньня народу, на аснове каторых прызнавалася легальнаю праваслаўная вера і праваслаўная іерархія. Але гэтае легальнае становішча іноверцаў—дысыдэнтаў, ня было пэўным. Чым далей, тым усё больш і больш губіцца палітычны розум Сойму. Усё часьцей

і часьцей выдаюцца пастановы, якія не карысны ні каталіцкай веры, ні гаспадарству.

У 1732-м годзе была выдана, напрыклад, такая пастанова: Людзям другіх вераў — праваслаўным і протэстантам—адбіраецца права быць абранымі ў паслы на соймы, трыбуналы і ва ўсякія асобныя камісіі, што утвараюцца для якіх-колечы справаў. Правы іх раўнуюцца з правамі гэбрэяў. Сойм 1764-га году ухваліў пастанову караць сьмерцю тых, каторыя пяройдуць з каталіцтва ў другую веру. У 1766-м годзе сойм ухваліў, як закон, такую прапазыцыю кракаўскага біскупа Солтыка: „Абвяшчаць ворагам гаспадарства кожнага, хто асьмеліцца сказаць на Сойме прамову на карысьць іноверцаў“.

Гонячыся за тымі благамі, якія суліла каталіцтва, і баючыся тых збыткаваньняў, якія былі зьвязаны з праваслаўем, праваслаўная шляхта пераходзіць у польска-каталіцкі лягэр, кідаючы сваю родную веру і беларускую нацыянальнасьць. Яна (шляхта) становіцца чужою для роднага краю, памірае для нацыянальнай справы. На варце праваслаўнай веры і беларускай нацыі асталіся толькі „худыя і няслаўныя сяляне“.

Разам з палітычным і рэлігійным уплывам польскасьці, а таксама, і асобна ад яго йшоў уплыў і культурна-нацыянальны. Беларуская шляхта, адтрымаўшы палітычныя правы і веру Польшчы, пачала адтрымаваць польскі склад жыцьця. Польскія звычаі і мова сталі яе ідэалам. Езуіты дзеля рэлігійных мэтаў закладалі польскія школы і друкавалі кнігі ў польскай мове. Пашыралася польская адукацыя і польская кніга. Разумеецца, гэтая польская „паліроўка“ пашыралася толькі сярод тых грамадзянскіх станаў каторыя адтрымлівалі шляхоцкія „вольныя“ правы, каторыя вучыліся ў школах і чыталі кнігі, г. зн., сярод вышэйшых станаў Беларусі. Усё менш і менш аставалася беларускіх паноў, якія хавалі беларускія звычаі, культуру і мову. З цягам часу, Беларусь амаль што ня ўсіх сваіх паноў аддала Польшчы. Але доўга яшчэ ўрадовую, дзяржаўную мовую на Ліцьве і Беларусі была беларуская мова. Урэшце, было скасована і гэта. Сойм у 1697-м годзе выдаў такую пастанову: „pisarz powinien nie porusku, a popolsku pisać“. З гэтага часу ўсе законы і ўрадовыя пастановы робяцца папольску. Беларускую культуру, звычаі і мову сталі захоўваць толькі людзі, каторым было не да „бляску“, не да „паліроўкі“, людзі сялянскага, мужычага стану. Але гдзе-ж было паднявольнаму зьберагчы і захаваць старую і вялікую беларускую культуру. У сваёй вясковай, курнай і ўбогай хаце захаваў ён толькі мову бацькоў сваіх. І стала з таго часу беларуская мова мужыцкай, хамскай, хлопскай мовай.

Такім спосабам, Польшча з соцыяльнага боку прынесла нам уплыў панскі, з рэлігійнага боку — каталіцкі. Культурны і рэлігійны ўплыў пашоў толькі на вышэйшыя грамадзянскія клясы. Ніжэйшы кляс адтрымаў ад Польшчы прыгон і няволю, астаўшыся пры сваёй беларускай мове і нацыянальнасьці. Забіты і загнаны, пастаўлены ў стан „быдла", ён забыў, навет, якую мову і якую нацыянальнасьць ён захаваў. У яго цёмным розуме ўсё перапуталася і зьлілося. Пан, каталік і паляк — з аднаго боку; мужык, і „тутэйшы"—з другога боку, сталі для яго розуму сынонімамі. І да нашага часу астаўся гэты гістарычны пэражытак, калі наш селянін лічыць, што пан, каталік і паляк— гэта ёсьць словы, каторыя азначаюць адну і тую катэгорыю.

Трэба ад'значыць, што Беларусь, як мага, праз увесь пэрыяд баранілася ад польскага культурна-нацыянальнага, рэлігійнага і соцыяльнага ўплыву. Гэтую барацьбу за нацыянальную культуру, веру і мужыцкую волю ўзялі на сябе брацтвы і вольнае казацтва. Брацтвы ўзялі на сябе абарону нацыянальна-культурную, а казацтва нацыянальна-соцыяльную.

Брацтвы на Беларусі.

Брацтвы ў сваім далёкім мінулым даходзяць аж да паганскіх часаў, яны маюць свой корань у старажытных звычаях рускіх славянаў. Яшчэ ў часы паганства, ў нашых прародзічаў быў звычай сьвяткаваць свае сьвяты грамадою. На сьвяты сьпяваліся сьпевы-малітвы, сьпевы-падзякі, вадзіліся хараводы, рабіліся ігрышчы. Гэтыя ігрышчы зьбіралі да сябе жыхароў ня толькі аднае сялібы. Часта, як кажа і летапісец, ігрышчы бывалі „межю селы". Разумеецца, што гэтае сьвяткаваньне грамадою магло істнаваць толькі тады, калі істнавала нейкая арганізацыя, якая давала магчымасьць сьвяткаваць разам.

Калі прышло хрысьціянства, то яно на Беларусі, як мы казалі, не руйнавала паганства, а згодна ўжывалася з ім. Да нашага продка прышлі новыя багі: Хрыстос, Ляш, „Улас", Мікалай, Ян і г. д. Хутка гэтыя багі пачалі зьлівацца з старымі багамі. Сьвяты на пачэсту старых багоў сталі зьлівацца з новымі хрысьціянскімі сьвятамі. Сьвята нараджэньня Хрыста зьлілося са сьвятам Сонца-Купалы, сьвята Яна—з сьвятам Сонца-Купалы, сьвята Ляша--з сьвятам Пяруна і г. д. Усе гэтыя сьвяты адбываліся пры грамадзе, як і раней. Як і раней, сьвяты павінны былі арганізавацца асобнымі таварыствамі. Гэтыя гурткі-таварыствы пачалі гуртавацца вокала парафіяльнай цэрквы і палажылі пачатак брацтвам. Брацтвы пачалі клапаціцца аб тым, каб у выдат-

нейшыя царкоўныя сьвяты з вялікаю пыхаю адбываліся набажэнства і каб усе сябры брацтва у гэтыя дні былі на сьвяце. Рабіўся агульны сход усіх братчыкаў, пасьля сходу варылася братчына, г. зн. мёд, якім і частаваліся як братчыкі, так і заваныя на сьвята госьці. Восак, які заставаўся ад мёду, звычайна ці ахвяраваўся на царкву, ці йшоў на утварэньне брацкіх царкоўных сьвечак. Па гарадох у брацтвы, часам, злучаліся цэхавыя, профэсыянальныя арганізацыі, каторыя мелі ня толькі рэлігійна-царкоўныя мэты, але і мэты свае профэсіі.

Такія тыпы арганізацыяў былі і ў заходняй Эўропе. Усім нам вядомае масонства выйшла з такога профэсыянальна-царкоўнага таварыства.

Брацтвы пры цэрквах захаваліся на Беларусі па вёсках і да нашага часу. Іх арганізацыя і мэты добра вядомы ўсім, хто ня згубіў зьвязку з сучаснай нам вёскай. Братчыкі плацяць у касу таварыства грошы, ці даюць ахвяры, як напрыклад, восак, лён, палатно і г. д. У час набажэнства братчыкі трымаюць у руках брацкія сьвечкі; ў асобныя дні брацтва закупляе мшу, пасьля каторай робіцца брацкі абед. Калі хто з братчыкаў памірае, ўсе сябры брацтва павінны быць на хаўтурох. Адным словам, брацтвы, істнуючыя і да нашага часу, маюць мэты, падобныя на мэты старажытных брацтваў.

З канца XVI-га сталецьця, асабліва ў XVII-м сталецьці, брацтвы пачынаюць адраджацца і браць на сябе вялікія заданьні. Найраней, пачынае шырокую працу Львоўскае брацтва. За ім выступае на шлях шырокай грамадзянскай працы Віленскае брацтва. У XVII-м сталецьці вядомы брацтвы ў Магілёве, Оршы, Мсьціславе, Слуцку, Менску, Полацку, Віцебску, Шклове, Крычаве і г. д. Найбольш працуюць брацтвы па гарадох—як цэнтрах культуры. Майдэборскае права, істнуючае па гарадох Беларусі, дае магчымасьць для бязупыннай арганізацыі брацтваў.

Калі пачаўся на Беларусі рэформацыйны рух, то брацтвам прышлося, дзеля абароны праваслаўнай веры, зьвярнуць вялікую ўвагу на развіцьцё навукі, якая давала-б грунт для барацьбы з рэформацыйнымі тэорыямі. За рэформацыяй прышло на Беларусь узмацаванае, адроджанае каталіцтва з езуітамі на чале. Разам з каталіцтвам прышоў і нацыянальны польскі ўплыў. Брацтвы павінны былі бараніць ужо ня толькі рэлігійныя ідэі, але і нацыянальныя.

Братчыкам мог быць усякі дарослы грамадзянін. У склад брацтваў, апроч мяшчанаў, уваходзілі і людзі другіх станаў, князі, баяры, шляхціцы і сяляне. Як сябры брацтва, ўсе яны лічыліся братамі і былі роўнымі. На брацкім сходзе і за брацкім сталом радавіты шляхціц ня меў а ніякіх прывілеяў перад бедным селянінам, ці рамесьнікам.

Усё гэта зьбліжала людзей і давала магчымасьць апекі заможных братчыкаў над братчыкамі з простага люду. Брацтвы маглі скарыстаць з тых правоў, якія давала дзяржава шляхціцам. Братчык-шляхціц у Сойме і на сойміках быў абаронцам нацыянальна-культурных інтарэсаў брацтва.

Мы ўжо казалі раней аб тым становішчы, ў якім было праваслаўнае духавенства ў 16-м сталецьці. З усіх бакоў — як збоку саміх праваслаўных, так і збоку протэстантаў, мы маем весткі аб адсутнасьці адукацыі і, навет, аб безграматнасьці духавенства. Васіль Цяпінскі, вядомы нам перакладчык Эвангэльля на беларускую мову, гаворыць, што праваслаўныя сьвяшчэньнікі яго часу не адтрымліваюць а ніякай адукацыі і, навет, не разумеюць славянскай мовы, на якой напісаны сьвятыя кнігі і на якой адпраўляецца набажэнства. Брацтвам і прышлося, перш за ўсё, зьвярнуць сваю ўвагу на гэты недахват жыцьця. Трэба было даць прасьвету цёмным пастырам чалавечых душ. Для гэтай мэты трэба было стварыць школы і друкаваць кнігі. Брацтвы і асобныя братчыкі заснавалі на Беларусі шмат школаў і друкарняў, каторыя працавалі ў проціўвагу каталіцка-польскім школам і друкарні езуітаў. Асабліва многа зрабіў у гэтым напрамку князь Канстантын Астрожаскі. Яго багацтвы далі яму магчымасьць заснаваць для Беларусі вышэйшую духоўную школу ў г. Астрозе. Там-жа, пры духоўнай акадэміі, ён заснаваў каштоўную вялікую кнігарню і добра абстаўленую друкарню. Цяжка было набраць профэсароў для беларускай вышэйшай школы. У беларускім грамадзянсьцьве ня можна было знайсьці патрэбны лік вучоных людзей. Езуітаў, таксама, ня можна было запрашаць на профэсарскія катэдры, каб ня ўпусьціць каталіцка-польскага ўплыву. Не шкадуючы вялікіх коштаў, Астрожаскі выпісваў выдатных вучоных з Грэцыі і з Нямеччыны, і навука з акадэміі расходзілася ня толькі па Беларусі, але прасочвалася ў Маскоўскае гаспадарства, зьявіліся школы і друкарні па другіх гарадох Беларусі. Асобныя братчыкі і брацтвы, ідучы за Астрожаскім, таксама не шкадавалі коштаў на пашырэньне прасьветы.

Мы вышэй казалі аб тым, што ў Беларусі адтрымаў пашырэньне звычай патронату заможных асоб і устаноў над цэрквамі і манастырамі. Часта патронат быў у руках такіх асоб і ўстаноў, каторыя карысталі з гэтага патронату для сваіх уласных, эгоістычных мэтаў. Разумееца, такі патронат быў шкадлівы для інтарэсаў цэрквы. Ось, брацтвы і пачалі клапаціцца аб тым, каб патронат быў у іх руках, бо, маючы патронат над манастырамі і цэрквамі, брацтвы маглі рабіць вялікі ўплыў на жыцьцё цэрквы. Патронат брацтваў і асобных братчыкаў у 17-м сталецьці датычыў шмат якіх цэркваў. Вядома, напрыклад, што адзін

толькі князь Астрожаскі быў патронам больш як 600 цэркваў. Калі царква ці манастыр ня мела такога заможнага патрона, як князь Астрожаскі, то апеку над ёю бралі ўсе парафіяне, каторыя для гэтай мэты і складалі брацтва. Лік брацтваў пашыраўся. Амаль што большая палавіна насяленьня нашай бацькаўшчыны злучылася ў Брацтвы. Паміж асобнымі брацтвамі йшлі жывыя зносіны, багацейшыя арганізацыі рабілі матар'яльную дапамогу бяднейшым. Каб мець большую моц, брацтвы прагнуліся адтрымаць ад патрыярхаў, так званую, стаўропігіяльнасьць. Сутнасьць стаўропігіяльнасьці была ў тым, што установы, маючыя яе, былі непадлеглымі ў адносінах да ўлады епіскапаў. Гэтая непадлегласьць давала права вольнай крытыкі епіскапаў, а ў некаторых выпадках—навет, права ўмешвацца ў чыннасьць епіскапаў. Выдатнейшыя брацтвы, як напрыклад, Львоўскае і Віленскае, стаўропігію адтрымалі.

У XVII-м сталецьці чыннасьць брацтваў дайшла да вышэйшай ступені свайго разьвіцьця. Гэта былі моцныя і вельмі багатыя арганізацыі. Багацьці іх складаліся, як з грошай, так і наагул, з рухомай і нярухомай маетнасьці. Бяднейшыя сябры брацтваў укладалі ў касу магчымыя невялікія ахвяры, затое багатыя сябры на патрэбы брацтваў апісвалі вялікія сумы грошай, вялікія каштоўныя будынкі і шмат зямлі. Лік брацтваў з году ў год павялічваўся і яны пакрылі нашу бацькаўшчыну, як-бы сеткаю. Пытаньні, якія ставіліся на агульных сходах брацтваў датычалі ня толькі жыцьця арганізацыі. Часта тут падымаліся пытаньні агульна-дзяржаўныя і агульна-грамадзянскія. Грунтоўнейшым з гэтых пытаньняў было пытаньне аб абароне веры і культуры Беларусі. Брацтвы таго часу групавалі вокала гэтага пытаньня энэргічных, разумнейшых і вучонейшых людзей. Яны станавіліся на чале брацтваў і працавалі словам, пяром і друкарскім станком. Жыва йшла культурна-нацыянальная праца і абарона. З гарадоў яна пашыраецца і на вёскі, адбіваючыся і на вясковым сьвядомым элемэнце насяленьня.

Але барацьба была няроўная. З заходу йшоў ня толькі культурны, але і палітыка-соцыяльны ўплыў. Да Польшчы пачынае цягнуць вышэйшы стан беларускага грамадзянства, вабячыся „вольнымі хрысьціянскімі правамі каруны Польскай".Часта мы можам спаткацца з такімі здарэньнямі, што сыны і ўнукі шчырых братчыкаў ўжо пераходзяць у той лягэр, з якім змагаліся іх бацькі і дзяды (Астрожаскія, Хадкевічы і др.). З цягам часу, ўсё больш і больш культурных сілаў адрываецца ад той глебы, ад таго грунту, на якім яны працавалі раней. Інтэлігэнт Беларусі кідае свой працоўны народ і йдзе ў польскі бок. На варце Беларусі асталіся „худыя і няслаўныя".

Казацтва на Беларусі.

Брацтвы рабілі ў Беларусі культурна-нацыянальную працу. У склад брацтваў уваходзіла больш сьвядомая інтэлігэнтная частка грамадзянства. Але, апроч інтэлігэнцыі, істнавала на Беларусі шматмільённая маса простага, працоўнага люду, якая гаравала куды больш інтэлігэнцыі, бо яна зносіла ня толькі палітычны, нацыянальны і рэлігійны ўціск, але яшчэ і социяльна-эканамічны ўціск. Апалячаны і акаталічаны шляхціц быў для гэтай працоўнай мужычай масы панам і прыгонщчыкам. Ня маючы сілы змагацца з панам, мужык уцякаў ад яго туды, гдзе аблогам ляжалі вольныя землі, куды панская дзяржава яшчэ не працягнула сваіх рук,—на поўдзень, у шырокія дняпроўскія сьцяпы. Там толькі станавіўся ён вольным чалавекам, казаком. З цягам часу, ўсё больш народу шукала ратунку ад уціску на поўдні, і к пачатку XVII-га сталецьця паўднёвыя сьцяпы на сваім абшары сабралі вялікую грамаду казацкага люду. Казацтва, якое злажылася на паўднёвай украіне Рэчы Паспалітай адтрымала назву украінскага.

Апроч казацтва украінскага, мы ведаем яшчэ казацтва данское, каторае злажылася на паўднёвым краі Маскоўскай дзяржавы. Яно, таксама, злажылася з паднявольнага люду, які ўцякаў ад соцыяльнай няволі маскоўскага царства, каб зрабіцца вольным чалавекам. Калі казак данскі абураўся проці свайго гаспадарства з прычын палітыка-соцыяльных, то казак украінскі, сабраўшы ў свой склад беглых мужыкоў з Беларусі, абураўся з прычын ня толькі палітыка-соцыяльных, але і з прычын рэлігійных і нацыянальных. Яма паміж заходнім казаком і гаспадарствам была куды глыбей, чымся яма паміж гаспадарствам і ўсходнім казаком. Ось чаму казацкі протэст на захадзе быў такім моцным, бязупынным і крывавым.

Казацкія паўстаньні проці соцыяльна-эканамічнага, нацыянальнага і рэлігійнага польскага ўціску пачаліся яшчэ з канца XVI-га сталецьця. Лепшыя польскія каралі разумелі, якую небясьпеку нясуць гаспадарству гэтыя казацкія паўстаньні. Уладыслаў IV (1632—1648), які, больш-менш, шырока глядзеў на дзяржаўныя справы, хацеў палепшыць долю працоўнага люду і некаталікоў у Польшчы і абараніць казакоў ад панскіх пажаданьняў, але нічога ня мог зрабіць у гэтым напрамку, бо яму не даваў волі Сойм. Каралі ў Польшчы, ў гэты час, ня мелі самі ніякай свабоды і былі шляхоцкімі нявольнікамі. Яны мелі ўладу толькі на тое, каб даваць шляхце ўсё новыя і новыя прывілеі. Калі-ж шляхта бачыла, што кароль дзеля дзяржаўных інтарэсаў прыслухоўваецца да голасу працоўнага народу, то яна

ўстрымавала чыннасьць караля, баючыся за свае інтарэсы. Так было і са Уладыславам.

Есьць паданьне, што аднаго разу казакі прыслалі да Уладыслава сваіх паслоў, каб паскардзіцца на тыя крыўды, якія над імі ўчыняюцца. Кароль, выслухаўшы казацкіх паслоў і, ня маючы рады абараніць іх парушаныя інтарэсы, быццам сказаў ім: „Вы маеце шаблі, самі абараняйце правы свае“. Разумеецца, казакі ведалі гэта і без караля, але словы караля толькі падкрэсьлілі для іх немагчымасьць згоднага сужыцьця Польшчы з вольным казацтвам. Цікава яшчэ зьвярнуць увагу на адно здарэньне. Заходняе казацтва, бяручыся за шаблю, казала, што яно хоча ратаваць сябе і караля з панскай „Ляскай няволі“. Такія самыя думкі былі і ў усходняга маскоўскага казацтва. Вядома, што такія прадстаўнікі ўсходняга казацтва, як Разін і Пугачоў, лічылі сваім ворагам не цара, а баяр і дваранаў, ад улады каторых яны хацелі вызваліць і сябе і цара. Гэты настрой, як заходняга, так і ўсходняга казацтва, паказвае нам, што абураны мужык, стаўшы вольным казаком, змагаўся больш на соцыяльна-эканамічным, чымся на палітычным грунце.

Казацкія паўстаньні на Украіне пачаліся яшчэ з канца XVI-га сталецьця. На чале казакоў сталі атаманы—Касінскі, Лабада і Наліўайка. З мечам і агнём урываюцца казакі ў польскія землі, ў сябе на Украіне зьнішчажаюць шляхту, вызваляюць з прыгону мужыкоў і робяць іх вольнымі казакамі. Польскі ўрад ня мог спыніць гэтага паўстаньня. Казакі абралі сабе гэтмана Пётру Сагайдачнага, каторы стаў дзяржаўцам усей Украіны. Усё гэта, разумееца, не спадабалася палякам і, пры першым здарэньні, яны зноў пачалі рабаціць казакоў. Казакі на гэта зноў адказалі паўстаньнямі ў пачатку XVII-га сталецьця. На чале казакоў сталі атаманы: Тарас, Паўлюк і Астраніца. Многа год Польшча і Украіна паліліся агнём і заліваліся крывёю. Урэшце, перамаглі палякі. Паўлюк і Астраніца папаліся ў польскі палон. Адтрымаўшы верх, польскі ўрад стаў рабіць на Украіне свае парадкі. Казакоў пакінулі толькі 6 тысячаў, адабралі ад іх самакіраваньне, начальнікамі над імі паставілі польскіх паноў. Рэшту казакоў зрабілі зноў мужыкамі. Усё гэтае адбылося ў 1638-м годзе.

Толькі 10 гадоў трывалі казакі гэтую няволю. У 1648-м годзе яны зноў падняліся, як адзін чалавек, пад кіраўніцтвам вядомага атамана Багдана Хмяльніцкага. Пад яго сьцяг сабраліся і мужыкі, ўцёкшыя ад прыгону з усей Украіны і Беларусі. З вялікаю ўзброенаю сілаю йшоў Хмяльніцкі на помсту ў Польшчу, маючы на мэце выбіць з панскай няволі просты народ. Насустрэчу яму былі высланы польскія войскі, каторыя ён разьбіў—першы раз пры Жоўтых водах, другі раз пад Корсунем. Пад Корсунем казакі ўзялі

ў палон польскіх гэтманаў Каліноўскага і Патоцкага. Гэтыя пабеды Хмяльніцкага адгукнуліся на Беларусі мужыцкім паўстаньнем: мужыкі пачалі паліць панскія двары, біць паноў і зьневажаць ксяндзоў. Каб перамагчы Хмяльніцкага, ў Польшчы было склікана „паспалітае рушэньне". Сабралася 40 тысячаў шляхты; за імі йшло каля дзьвёхсот тысячаў слуг з лёгкім аружжам і цягнуліся панскія вазы і карэты. Рушэньне дайшло да Пілавіц і адсюль уцякло, навет, ня біўшыся з казакамі. Першымі ўначы пабеглі начальнікі, за імі пасьпяшаліся і звычайныя шляхцічы, пакінуўшы свой абоз казаком. Дайшло да таго, што Польшча павінна была прасіць згоды. Згода была зроблена на такіх умовах: 40 тысячаў казакоў павінна трымаць Польшча сваім коштам; на Украіну ня могуць быць уведзены польскія войскі; праваслаўная вера мае правы пяршынства і „візувіты" ня могуць жыць на тэрыторыі Украіны; ўрады аддаюцца толькі праваслаўным; Кіеўскі праваслаўны мітрапаліт мае месца ў польскім Сэнаце і г. д. Гэтая згода не здаволіла ні польскі ўрад, ні просты народ. Мужыкі перасталі падтрымліваць Хмяльніцкага, бо сіла шляхты на Украіне і няволя прыгону ня была скасована.

Хутка зноў пачынаецца змаганьне Хмяльніцкага з палякамі. Яно цягнецца чатыры гады і канчаецца тым, што Украіна, шукаючы ратунку ад Польшчы, паддаецца пад апеку маскоўскага гаспадара, Аляксея Міхайлавіча (1654 г.). Польшча, такім спосабам, сваею палітыкаю адкінула ад сябе такую багатую тэрыторыю, як Украіна.

Казацкія паўстаньні на Украіне маюць адносіны ня толькі да гісторыі Украіны, Польшчы і Масквы, але і да гісторыі Беларусі, бо ў складзе казацтва быў значны процэнт казакоў, каторых выгадавала беларуская вёска і выгнала з роднай хаты няволя на Беларусі. Апроч таго, казацкі рух на Украіне заўсёды даваў одгук і на Беларусі. Трэба ад'значыць, што паўстаньні на Беларусі ня мелі той моцы, як на Украіне, бо на Беларусі шмат было шляхоцка-польскага элемэнту; тут увесь час было згуртавана шмат польскага войска на выпадак вайны з Масквою; для падгатоўкі паўстаньня тут ня было шырокага паўднёвага сьцепу, гдзе казак меў ваяўніцкую практыку, змагаючыся з татарынам, і гдзе ён мог, хаваючыся ад панскага ўраду, згуртавацца ў моцную ўзброеную сілу.

Першае казацкае паўстаньне на Беларусі стаіць у зьвязку з паўстаньнем Хмяльніцкага. Весткі аб разгроме шляхоцкага войска пры Жоўтых Водах і Корсуні дайшлі да цёмных вясковых куткоў Беларусі. Усе, хто ня мог зносіць социяльнага, рэлігійнага і нацыянальнага ўціску, пачалі гуртавацца. На чале першых паўстанцкіх групаў стаў Антон Нябаба. Да яго, ў хуткім часе, сталі падходзіць дру-

гія паўстанцкія групы. З атаманаў гэтых групаў магчыма назваць Галавацкага, Няпаліча і Хвэська. Згуртавалася ўзброеная сіла каля 30 тысячаў чалавек. Усё Папрыпяцьце запалілася вялікім полымем паўстаньня... Беларускае сялянства падтрымлівала казакоў харчамі і грамадамі прылучалася да паўстанцаў. Спачувала руху і мяшчанства. Такія гарады, як Старадуб, Гомель Лоеў, Брагін і Пінск адчынілі казацкаму войску свае брамы. Асабліва многа крыві пралілося ў Пінску, гдзе паўстанцы выразалі ўсіх палякоў, не шкадуючы, навет старых, малых і жанок. Вялікія спусташэньні і забойствы былі зроблены над Магілёвам, Мсьціслаўлем і па другіх гарадох.

Як толькі даведаліся ў Польшчы аб казацкім паўстаньні на Беларусі, то ўрад даручыў змаганьне з паўстаўшымі гэтману Янушу Радзівілу. На Беларусь былі прысланы вялікія ўзброеныя сілы. Пашло крывавае змаганьне і расправа з мужыкамі. Балоты і лясы Беларусі доўга баранілі казацкі рух. Наймацней трымаліся казакі ў Пінску. Сюды былі зграмаджаны ўрадовыя войскі, горад быў абложан навокал так, што немагчыма было ні з яго выйсьці, ні ў яго ўвайсьці. Доўга трымаліся паўстанцы, ведаючы што літасьці над імі ня будзе. Урэшце, Пінск быў такі ўзяты пры ступам, зруйнованы і заліты крывёю абаронцаў. Казацкае паўстаньне было задушана, але не надоўга. Праз некалькі месяцаў дайшлі да беларускага мужыка чуткі аб тым, што Хмяльніцкі разьбіў польскае шляхецкае войска пад Пілавіцамі. Зноў заварушыўся працоўны люд. Па вёсках хадзілі нейкія невядомыя людзі, каторыя гаварылі, што іх паслаў сюды сам бацька-атаман Хмяльніцкі. Гаварылі яны, што польская шляхта хоча забіць караля, каторы стаіць на баку мужыкоў; што забіўшы караля, шляхта пачне рэзаць мужыкоў; што казакі паднялі паўстаньне на абарону правоў караля і мужыкоў. Пачалі зьяўляцца сьляпыя старцы лірнікі, каторыя, сьпяваючы аб цяжкой гаротнай долі селяніна, клікалі яго на змаганьне за волю і веру. Мужыкі радзіліся, гурталіся, бралі ў рукі сякеры і косы і йшлі ў лясы і балоты, каб адтуль рабіць напады на сваіх ворагаў. Зноў Беларусь запалілася полымем паўстаньня. Казацкія сілы расьлі. Паўстаньне шырылася нятолькі па вёсках. У рукі казакоў папалі гарады Слуцак, Быхаў, Чарнабыль, Магілёў, Рэчыца, Мазыр, Бабруйск і др. Януш Радзівіл, сабраўшы войска, пачаў барацьбу з казацтвам і паўстаўшымі мужыкамі. Лічбеная перавага была за паўстанцамі, затое ў іх ня было добрай арганізацыі. Асобныя групы біліся кожнае за сябе, ня ведаючы часам, што блізка ёсьць другія групы паўстанцаў. Хоць і з вялікаю патугаю, але Радзівіл справіўся з паўстаньнем. У яго рукі папалі ўсе гарады. Найбольш бараніліся Рэчыца і Мазыр. На

чале паўстанцаў Мазыра стаяў казацкі палкоўнік, Міхаленка. Некаторыя гарады хоць і здаліся паляком, але праз некі час зноў падымаліся на барацьбу. Так, напрыклад, падняўся Бабруйск. Мяшчане Бабруйску, бачачы, што для іх няма ўжо ратунку, вырашылі здацца на міласьць палякоў. Тады правадыры паўстаньня, на чале каторых стаяў атаман Паддубіч, ведаючы якія мукі іх чакаюць, заперліся ў сваіх хатах і самі сябе падпалілі.

Доўга ня мог Радзівіл зусім спыніць паўстаньня. Сярод балот і лясоў доўга істнавалі вялікія групы паўстанцаў. Іх падтрымлівалі мужыкі, прысылаў ім дапамогу з Украіны і Хмяльніцкі. Часта гэтыя групы даходзілі да некалькіх тысячаў людзей. Седзячы ў балотах, казакі рабілі напады на рэгулярнае польскае войска і рабілі вялікія збойствы па маёнтках акалічнай шляхты. Але йшоў час, лік казакоў зьмяншаўся, панская сіла павялічылася, і рух казацкі на Беларусі спыніўся. Мужык, падняўшы раней сваю галаву, пачаўшы барацьбу за лепшую долю, зноў упрогся у сваё ярмо.

К пачатку 18-га сталецьця Беларусь ужо не протэстуе. Вышэйшыя станы зрабіліся палякамі, ніжэйшыя станы, астаўшыся беларусамі, жывучы ў зьдзеку і ў паднявольнай працы, ведалі толькі адно, што яны тутэйшыя „хлопы", што „хлопскую" маюць яны мову і нацыю; што жывуць яны гаротным, цяжкім жыцьцём.

Агульны палітычны агляд.

Люблінская вунія 1569 году далучыла Беларусь, як мы ведаем, у склад Рэчы Паспалітай Польскай. З гэтага часу Беларусь жыве з ёю адным палітычным жыцьцём.

Праз тры гады пасьля вуніі сканаў апошні кароль з дому Ягайлавага, апошні насьледны кароль, Жыгімонт II Аўгуст (1572 г.). Пачалася эпоха выбарных каралёў з частымі бескаралеўямі, ад скону аднаго караля да абраньня яго наступніка. На першы пачатак бескаралеўе цягнулася больш году. Шляхта разьбілася на некалькі партыяў; кожная партыя ставіла свайго кандыдата. Найбольш вядомымі з кандыдатаў былі — Фёдар, царэвіч Маскоўскі, сын Івана Грознага; Эрнэст, прынц Аўстрыйскі; Гэнрых Анжуйскі, прынц Францускі. Партыя Фёдара складалася з ліцьвіноў і беларусаў, на чале яе стаў менскі каштэлян Глебавіч. Перагаворы з Грозным аб Фёдару не далі нічога. Палякі патрэбавалі, каб Фёдар зрабіўся каталікам і каб да Рэчы Паспалітай былі далучаны Смаленск і Полацак. Грозны сьмеяўся з гэтага, гаворачы, што Фёдар «не красная девица», што пасагу за ім не належыць; лепш няхай палякі

дадуць яму Кіеў. Проці гэтай кандыдатуры былі уцекачы з Масквы—Курбскі, Цяцерын, Сарыгозін і др. Яны ведалі слабавольны характар Фёдара, дзякуючы чаму кіраваў-бы ня ён, а яго бацька Грозны, ад тэрору якога яны ўцяклі. Пасьля доўгіх размоваў быў абраны за караля Гэнрых Француcкі (1573—4). Прыехаўшы ў Варшаву і пабачыўшы, як добра каралявацць у Рэчы Паспалітай, Гэнрых праз 6 месяцаў уцёк з Польшчы на сваю бацькаўшчыну. Там ён заняў каралеўскі пасад пасьля скананьня свайго брата, Кароля IX.

Пасьля бескаралеўя каралём быў абраны Сядміградзкі ваявода Стэфан Баторы (1576—1586). Гэта быў выдатны палітычны дзеяч і вельмі здольны ваяка. З вялікаю карысьцю для Рэчы Паспалітай ён ваяваў з Масквою. (Праця Лівонскай вайны (1579—1582). Уся вайна адбылася на тэрыторыі Беларусі. Найраней войскі былі пакірованы на Полацак, каторы ў папярэднія часы адышоў да Маскоўскага гаспадарства. Войскі аблажылі Полацак. Вясьці аблогу было вельмі цяжка: горад меў вельмі моцныя муры і замчышчы, апроч таго, была вельмі мокрая восень, каторая перашкаджала акопным работам і падвозу харчоў для арміі. Аблога зацягнулася. Ведаючы аб вялікіх багацьцях гораду, вэнгры, каторыя былі ў войску Баторага, пастанавілі першымі ўварвацца ў Полацак, каб добра паграбаваць горад. Ня гледзячы на храбрую абарону, ім, урэшце, ўдалося дабіцца свае мэты, і Полацак быў узяты. Баторы, паважаючы храбрасьць абароны, абяцаў тым, хто мае намер вярнуцца ў Маскоўшчыну, даць вольны выезд, а тым, хто захоча астацца—даць права вольнага жыцьця ў Полацку. Калі маскоўскія войскі безаружныя выходзілі з гораду, сам кароль даглядаў за тым, каб яго абяцаньне ня было парушана і каб ніхто не зрабіў выходзячым якой-колечы крыўды.

Пасьля выйсьця маскоўскіх войскаў пачаўся грабеж гораду. Найбольш грабавалі Вэнгры. У часе грабяжу загінула ад пажару вялікая і каштоўная полацкая кнігарня. Сярод рукапісаў кнігарні загінулі такія каштоўныя рукапісы, як, напрыклад, пераклад сьв. Пісаньня, напісаны рукою славянскіх апосталаў, братоў Кірыла і Мяфода, і летапіс Крывіцка-Полацкай зямлі. Да гэтага трэба дадаць, што яшчэ раней, калі Полацак папаў у рукі Грознага, шмат каштоўнасьцяў было вывезена ў Маскву.

Праз нейкі час войскі Баторага ўзялі крэпасьці — Сокал і Сушу, пабудованыя Іванам Грозным, і гарады Вяліж, Усьвят і Вялікія Лукі. У 1582-м годзе Баторы аблажыў Пскоў, каторага ён не здалеў ужо ўзяць. Абедзьве дзяржавы былі вельмі аслаблены вайною і пачаліся перагаворы аб згодзе. Згода была падпісана у 1582-м годзе. Маскоў-

скае гаспадарства павінна было прызнаць перамогу Рэчы Паспалітай і аддало ёй Лівонію, Полацак і Вяліж.

Што датычыць да Беларусі, то для яе гэтая вайна карыснай не магла быць, бо руйнаваліся яе каштоўнасьці, што добра відаць хоць-бы з разгрому Полацку. Яшчэ від-ней гэта стане, калі мы дадамо, што згодна з весткамі су-часьнікаў, увесь край, больш чым на 50 вёрст вакол По-лацку, зрабіўся за часы Лівонскай вайны лясною пушчаю. Зьніклі вёскі, зьніклі нівы, зьнік і чалавек, працаваўшы тут. А чалавек гэты—быў беларускі селянін. Зноў пры-шлося працоўнаму люду нашай бацькаўшчыны будаваць жыцьцё, каторае было зруйнована крываваю барацьбою моц-ных суседзяў.

Пасьля Стэфана Баторага на пасад Рэчы Паспалітай быў абраны Жыгімонт III Аўгуст (1587—1632) з швэдзкай каралеўскай фаміліі Ваза. Гэта быў выхаванец езуітаў, вельмі добры каталік і надта няздольны кароль. Ен даваў напрамак сваёй чыннасьці не паводлуг палітычных, дзяр-жаўных мэтаў, а паводлуг свайго рэлігійнага настрою. Гі-сторыя адчыніла яму вялікія магчымасьці для ўплыву на жыцьцё Маскоўскага гаспадарства, але, дзякуючы сваёй ня-кемнасьці палітычнай, ён гэтых магчымасьцяў не скарыстаў, як трэба. Масква, якраз, перажывала смутныя часы, вялі-кую разруху. На маскоўскі пасад быў абраны сын Жыгі-монта, Уладыслаў. У лепшых людзей Рэчы Паспалітай, напрыклад, у вядомага гэмана Жалкеўскага, вынік цікавы плян будоўлі вялікага славянскага гаспадарства, ў склад каторага увайшла-б і Масква, і на чале каторага стала-б Польшча. Жыгімонт сапсаваў усё сваею каталіцкаю палі-тыкаю. Ен больш цікавіўся пашырэньнем каталіцтва, чымся пашырэньнем дзяржавы.

Зноў на тэрыторыі Беларусі йшла вайна. З восені 1609-га году да восені 1611-га году, Жыгімонт з вялікім войскам сядзеў пад Смаленскам, пакуль, урэшце, ня ўзяў яго. Гэтае войска карміласяя, разумеецца, тым, што можна было ўзяць з Беларусі. Праз Беларусь праходзілі войскі, каторыя йшлі ў Маскву і вярталіся потым адтуль у Поль-шчу. Гэтыя войскі, таксама, карміліся з Беларусі. Шмат народу было забрана з нашай бацькаўшчыны, як у рэгу-лярную армію, так і ў тыя вайсковыя групы, каторыя з усіх канцоў цягнуліся праз Беларусь, каб лавіць рыбу ў кала-мутнай вадзе Маскоўшчыны. Мала хто з іх вярнуўся да роднай хаты. Толькі ў 1618-м годзе ў невялічкай вёсцы Дзяўліне (каля Масквы і Тройца-Сергіеўскай лаўры) адбы-лося часовае замірэньне паміж Масквою і Польшчаю. Па гэтым замірэньні Смаленск увайшоў у тэрыторыю Рэчы Паспалітай.

Але барацьба ня скончылася. Справа ў тым, што Уладыслаў, абраны раней на Маскоўскі пасад, не хацеў адрачыся ад сваіх правоў на Маскоўскае гаспадарства. З гэтым ня мог згадзіцца Міхаіл Раманаў, абраны на Маскоўскі пасад у 1613-м годзе. Калі каралём Польшчы зрабіўся вышэйназваны Уладыслаў (Уладыслаў IV, 1632—1648), змаганьне пашло зноў і зноў гэтае змаганьне адбывалася на тэрыторыі Беларусі.

Моцнае Маскоўскае войска, лікам у 32 тысячы людзей, пачало руйнаваць Беларусь і аблажыла Смаленск. На дапамогу Смаленску з Польшчы прышоў Уладыслаў, каторы прымусіў масквічоў здацца. Вайна цягнулася і далей, але ўжо бяз усякай карысьці для Уладыслава. Пасьля двух гадоў (1632—1634) вайны, пачаліся перагаворы аб згодзе. Паслы Масквы і Рэчы Паспалітай зьехаліся на памежнай рэчцы Палянаўцы і падпісалі „вечную згоду“. Смаленск і другія гарады, згубленыя Масквою за часы смуты, асталіся за Рэчаю Паспалітаю. Уладыслаў, з свайго боку, адмовіўся ад правоў на Маскоўскі пасад. Здаволілася Польшча, здаволілася і Масква, аб Беларусі ніхто не паклапаціўся.

Казацкі рух на Украіне кончыўся тым, што Украіна, шукаючы лепшай долі, паддалася пад „цара ўсходняга, праваслаўнага“. Дзеля гэтага ў часы кіраваньня польскага караля, Яна Казімера (1648—1668) і маскоўскага гаспадара, Аляксея Міхайлавіча, (1645—1676) зноў пачаліся войны паміж Польшчаю і Масквою, а руйнавалася, паводлуг звычаю, Беларусь. Руйнаваньне Беларусі йшло 13 гадоў, з 1654-га да 1667-га году.

У Беларусь увайшло маскоўскае войска амаль што ня ў 200 тысячаў людзей. Яно разьбілася на чатыры часьці. Першая армія, на чале каторай стаяў сам цар, пашла на Смаленск і аблажыла горад. Другая армія праз усю цяперашнюю Віцебшчыну пашла на Полацак, трэйцяя — на Магілёў, чацьвёртая—на поўдзень ад Магілёва. Застагнала, задымілася ад пажараў Беларусь, пакрылася крывёю чалавечаю. Уся праца спынілася, што было здабыта працаю руйнавалася. Найраней здаўся Смаленск, ваявода каторага, Піліп Абуховіч, быў падкуплены маскоўскім золатам. Цяпер былі насьцеж адчынены маскоўскаму войску вароты на ўсю Беларусь, яно пашло ўперад, здабываючы ўсё новыя мясцовасьці і гарады. Прайшло некалькі месяцаў, і ў руках маскоўскага гаспадара апынуліся гарады—Магілёў, Віцебск, Менск, Горадзен, Коўна, Вільня і Трокі. У Троках быў забраны сілаю вядомы троцкі замак, каторага дагэтуль ніхто, навет і немцы ў свой час, сілаю ня мог здабыць. І да нашага часу руіны гэтага замчышча сьведчаць аб працы маскоўскіх гармат. Усяго было ўзята Аляксеем Міхайлавічам больш як 200 гарадоў, мястэчкаў і замкаў. Пасьля

таго, як былі здабыты абедзьве сталіцы Літоўска-Беларускага гаспадарства — Вільня і Трокі — маскоўскі гаспадар пачаў тытулаваць сябе „ўсея Вялікія, Малыя і Белыя Русі Самадзержцам".

У гэты самы час на Рэч Паспалітую з поўначы напалі Швэды, а з паўдня—украінскія казакі. Гарады адзін за адным пераходзілі ў іх рукі. Польшча зусім гінула. Вырataвалася гаспадарства толькі дзякуючы таму, што пачалася барацьба паміж Швэдамі і Маскоўскім царом, каторы зрабіў замірэньне з Палякамі і пачаў вайну з Швэдамі. А Рэч Паспалітая ў гэты час крыху паднялася на ногі і справы яе пашлі лепш. Калі зноў, пасьля замірэньня, Масква пачала вайну з Рэчаю Паспалітаю то ўжо яна ня мела вялікай для сябе карысьці. Барацьба йшла з пераменным шчасьцем каля дзесяцёх гадоў. Урэшце, змучаныя гаспадарствы павінны былі ў 1667-м годзе зрабіць у Андрусаве (недалёка ад Смаленску) замірэньне на $13^1/_2$ годзе.

Умовы замірэньня былі такія: Маскоўскі гаспадар адмовіўся ад Літвы і Беларусі, здабытых яго войскамі, але затрымаў за сабою Смаленск, з акалічнымі землямі, адабранымі ў Масквы ў смутныя часы. Да Масквы яшчэ адыйшла Леваберагавая Украіна і на правым беразе Дняпра—Кіеў. Кіеў быў адступлен Маскве на два гады, але астаўся за ёю назаўсёды. Адзін з артыкулаў замірэньня даваў Маскоўскаму гаспадару права заступніцтва за праваслаўных жыхароў Польшчы.

У часы кіраваньня каралёў: Міхала Вішнявецкага (1669—1673) і Яна Сабескага (1674—1696) барацьбы паміж Рэчаю Паспалітаю і Масквою ня было. Рэчы Паспалітай прышлося змагацца з Туркамі. Каб адтрымаць дапамогу Масквы ў гэтым змаганьні, Ян Сабескі ў 1686-м г. згадзіўся падпісаць „вечную згоду" з Масквою на ўмовах Андрусаўскага замірэньня. Маскоўскі ўрад ужо адкрыта абвясьціў сябе патронам праваслаўных у Рэчы Паспалітай. У грамаце згоды абгаворана недатычнасьць праваслаўных епархіяў і пасьвядчэньне епіскапаў кіеўскім мітрапалітам, каторы залежаў ад Масквы. Гэтыя артыкулы давалі маскоўскаму ўраду права ўмешвацца ў хатнія справы Рэчы Паспалітай.

У часы кіраваньня караля, Аўгуста II (1697 — 1733), сучасьніка Пятра Вялікага, на абшарах Беларусі, Украіны і Велікарусі адбывалася добра вядомая ўсім Паўночная вайна. І тут паплацілася Беларусь за чужыя інтарэсы. Пётра, каб лепш падгатавацца да вайны ў сваіх межах, паслаў свае войскі на Беларусь, каб яны тут затрымлівалі швэдаў. З 1701-га году аж да 1709-га году Кароль XII „увяз в Польше" і на Беларусі. Зноў руйнаваліся гарады і вёскі, зноў Беларусь была тэрыторыяй вайны. Расея карыстае з слабасьці Рэчы Паспалітай і ўмешваецца, на грунце папя-

рэдніх трактатаў, ў хатняе жыцьцё аслабеўшага суседа. Вядома, што па затрэбаваньні Пятра, Аўгуст II ў 1720-м годзе выдаў грамату, каторая забясьпечавала правы праваслаўнай Беларускай епархіі.

Пасьля скананьня Аўгуста II, рускія войскі прыходзілі на Беларусь і Польшчу, каб пасадзіць на каралеўскі пасад яго сына, Аўгуста III (1633—1664). Гаспадарства ў часы яго кіраваньня перажывае хатнюю анархію, будуючы сабе труну. Кароль, ня маючы моцы спыніць бязладзьдзе, жыве на сваёй бацькаўшчыне, Саксоніі, толькі часамі наяжджаючы ў Варшаву. Рэлігійны ўціск на Беларусі праваслаўных і протэстантаў прымусіў іх шукаць абароны сваіх правоў за межамі Рэчы Паспалітай. Беларускі праваслаўны архіепіскап Ягоры Коніскі, езьдзіўшы ў Расею на каранацыю Катарыны II, зьвярнуўся да яе з просьбаю аб абароне праваслаўных жыхароў Рэчы Паспалітай. Тое самае рабілі прадстаўнікі польскіх протэстантаў у заходніх нямецкіх дзяржавах— Аўстрыі і Прусіі. Паступова падгатаўляўся той грунт, апіраючыся на каторы адбыліся разьдзелы Рэчы Паспалітай у часы апошняга яе караля, Станіслава Панятоўскага, які кіраваў пад імем Аўгуста IV (1764—1795).

Канец Рэчы-Паспалітай.

У палавіне 18-га сталецьця Рэч Паспалітая перажывала поўны развал. Дзяржаўная ўлада была ў руках шляхты, каторая карыстала з свае „залатой“ вольнасьці толькі ў сваіх клясавых інтарэсах. Кароль і другія станы гаспадарства ня мелі ніякіх правоў. Шляхта мела права складаць саюзы для абароны сваіх правоў (конфэдэрацыі) і падымаць бунт проці караля (рокош). Каб абараніць сябе, польскі кароль павінен быў шукаць апоры пры чужаземных дварох. Шляхта з свайго боку, папала ў рукі багацейшых прадстаўнікоў сваіх, каторыя і былі сапраўднымі гаспадарамі спраў. Соймы ў апошнія часы не маглі працаваць, дзякуючы прынцыпу аднагалоснасьці. Даволі было падкупіць ці ўгаварыць якога-колечы пасла Сойму, каб ён не згаджаўся з пастановаю Сойму, і ён мог яе сарваць сваім „не позвалям“ (liberum veto). Пры такіх умовах магчыма было прыпыніць усякую рэформу, каторая не падабалася якому-колечы крыкліваму пану.

У грамадзянскім жыцьці таксама панавала безладзьдзе. Магнаты вялі сапраўдныя войны паміж сабою і крыўдзілі, як драбнейшую шляхту, так і другіх. Шляхта зьдзекавалася і крыўдзіла мяшчан і мужыкоў. Каталікі рабілі ўціск над некаталікамі-дысыдэнтамі. Дысыдэнты, ня маючы абароны ад дзяржавы, павінны былі складаць конфэдэрацыі

і зьвяртацца, як і каралі, да чужаземнай улады. Суседнія дзяржавы, разумеецца, карысталі з такога становішча Рэчы Паспалітай.

У 1767-м годзе дысыдэнты (протэстанты, кальвіністыя і праваслаўныя) дзеля абароны сваіх парушаных правоў, злажылі саюз з цэнтрам у Слуцку, так званую, Слуцкую конфэдэрацыю. Конфэдэрацыю падтрымлівалі дзяржаўныя паслы Расеі, Прусіі і Аўстрыі. Калі Сойм адмовіўся зрабіць пастановы, якіх дамагалася конфэдэрацыя, то ў Варшаву былі ўведзены рускія войскі, заарыштованы правадыры крайня-каталіцкай партыі Сойму і Сойм павінен быў здацца. У 1768-м годзе Сойм выдаў пастанову, што дысыдэнты не павінны прыгнятацца за іх рэлігійныя пераконаньні і маюць тыя самыя правы, што й каталікі. Расейскаму ўраду было дадзена права аберагаць правы дысыдэнтаў і недатычнасьць грунтоўных законаў Рэчы Паспалітай. Такім спосабам, Расея адтрымала, як-бы, протэктарат над Рэчай Паспалітаю.

У адказ на ўсё вышэй паданае, ў Польшчы ўтварылася конфэдэрацыя ў г. Бары, якая паставіла сваей мэтай абарону памяншаных правоў каталіцтва і Сойму. Конфэдэраты пачалі збройную барацьбу з праваслаўным народам і выклікалі паўстаньні, так званых, гайдамакаў, (казакаваўшых мужыкоў у правабярэжнай Украіне). Да гайдамакаў далучылася і праваслаўная шляхта. Пашоў крывавы смутак, якога ня мог спыніць урад Рэчы Паспалітай. Тады зьявіліся, дзеля ўпарадкаваньня краю, спачатку рускія, а потым прускія і аўстрыйскія войскі, каторыя спынілі, як гайдамацкі, так і конфэдэрацкі рух. Пасьля гэтага ўпарадкаваньня было пастаўлена пытаньне аб тым, каб узяць з Рэчы Паспалітай компэнсацыю за зроблены парадак. Прусія ўзяла сабе Памаранію і кавалак Вялікай Польшчы, тыя землі, каторыя былі паміж Польшчай і Брандэнбургам. Аўстрыя прылучыла да сябе Галіцыю. Расея адтрымала ваяводзтвы— Магілёўскае, Мсьціслаўскае і часьць Полацкага. З гэтых земляў былі зложаны тры провінцыі Псkоўскай губэрні (Дзьвінская, Полацкая і Віцебская) і Магілёўская губэрня (правінцыя—Магілёўская, Аршанская, Мсьціслаўская і Рагачоўская). Так адбыўся першы разьдзел Рэчы Паспалітай у 1773-м годзе.

Падзеі 1773-га году прабудзілі рэформацыйны рух сярод лепшых людзей Рэчы Паспалітай. У сваіх думках яны трымаліся тых ідэяў, якія, ў гэты час, вынікалі ў францускай прасьветнай філёзофіі і літэратуры. Вялікая француская рэвалюцыя 1789-га году дала ім сьмеласьць абнавіць палітычны лад свае бацькаўшчыны. Скарыстаўшы рэформацкі настрой і склад Сойму, партыя рэформы, на чале каторай стаяў граф Патоцкі, правяла праз Сойм новыя дзяржаўныя законы, вядомыя пад назвай конституцыі 3-га мая

1791-га году. Гэтая констытуцыя была ўхвалена Соймам бяз усякіх спрэчак у адным паседжаньні, што сьведчыць аб пад'ёме патрыятычнага духу паслоў Сойму.

Па новай констытуцыі прапанаваўся такі лад Рэчы Паспалітай. Законадаўчую ўладу маюць Сойм і Сэнат, выканаўчую ўладу—кароль, не абраны, а насьледны. Справы ў Сойме выяўляюцца не аднагалосна, а большасьцю галасоў, дзякуючы чаму выкасоўваецца liberum veto. Выкасоўвалася, таксама, права конфэдэрацыяў. Шляхта, як і раней, лічылася пануючым станам у дзяржаве. Мяшчане мелі права пасылаць у Сойм сваіх паслоў, апроч таго, яны адтрымалі магчымасьць, праз куплю зямлі, ўваходзіць у склад шляхты. Становішча мужыкоў мала чым мянялася. Прыгон заставався, як і раней; пану давалася, праўда, магчымасьць вызваляць мужыка ад прыгону і паляпшаць яго жыцьцё. Абвешчана была свабода веры, а аднак-жа за каталіцтвам зберагалася становішча пануючай у гаспадарсьцьве веры.

Як мы бачым, новая констытуцыя хоць і ўтварылася пад рэвалюцыйным уплывам, тым ня менш яна вельмі далёка адыйшла ад ідэяў тагочаснага прогрэсу. Але і такая констытуцыя абурыла шляхту старога гатунку. Гэтая шляхта, для абароны сваіх старых шляхоцкіх правоў, злажыла Таргавіцкую конфэдэрацыю пад кіраўніцтвам паноў: Шчаснага, Браніцкага і Жэвускага. Яны зьвярнуліся да імпэратрыцы Катарыны з заяваю, што яна, на аснове пастановы Сойму 1768-га году, павінна абараняць стары лад Рэчы Паспалітай. Разумеецца, рускія войскі ня прымусілі сябе доўга чакаць. Яны падтрымалі конфэдэратаў і занялі Варшаву. Прускі кароль з свайго боку, як-бы для спыненьня польскага бязладзьдзя, заняў сваімі войскамі заходнія провінцыі Польшчы. Зноў вынікла пытаньне аб компэнсацыі дзяржаваў, каторыя патурбаваліся і зрабілі парадак у Рэчы Паспалітай. На гэты раз Расея і Прусія запатрабавалі ў Сойме, скліканым у Горадне, згоды на аддачу ім за фатыгу земляў. Пасьля бескарысных спрэчак з прадстаўнікамі „дапамогшых“ дзяржаваў, паслы Сойму, бачачы, што няма рады абараніць тэрыторыі ад захвату, замаўчалі зусім. У такім нямым пасяджэньні Сойм прасядзеў да глыбокай ночы. Гэтае маўчаньне было растлумачана, як згода і адбыўся ў 1793-м годзе другі разьдзел Рэчы Паспалітай, паміж Прусіяй і Расеяй. Прусія адтрымала Данцыг і Вялікую Польшчу, а Расея Валынь, Падолію і Менскую абласьць. Рэшта земляў Рэчы Паспалітай былі абвешчаны фармальна пад протэктаратам Расеі. Варшава была занята рускімі войскамі.

Патрыёты Рэчы Паспалітай, ня гледзячы на ўсе беды, якія абрушыліся на іх бацькаўшчыну, ня гледзячы на здраду збоку рэакцыйнай шляхты, не пакідалі сваіх пляноў паратунку гаспадарства. Яны павінны былі ўтварыць тай-

ную арганізацыю і цэнтр яе перанясьці ў замежныя землі. Мэтаю гэтай арганізацыі была барацьба за непадзельнасьць і незалежнасьць Рэчы Паспалітай. Камітэты арганізацыі былі і ў межах Польшчы, напрыклад, у Варшаве. Яны працавалі сярод шляхты, мяшчан і сялянства. Паўстаньне пачалося адразу пасьля разьдзелу. У 1794-м годзе паўстаньнем былі захоплены такія гарады, як Кракаў, Варшава, Вільня і Горадзен. У Варшаве злажыўся часовы ўрад, каторы абвясьціў вайну Прусіі і Расеі. Дыктатарам гаспадарства і галоўнакамандуючым арміі быў абраны гэнэрал Тадэуш Касьцюшка, чалавек вялікага розуму, выдатнай храбрасьці і дэмократычных паглядаў. Пабеды, адтрыманыя паўстанцамі над асобнымі групамі рускіх войскаў і гарнізонамі гарадоў, страшэннае збойства ў Варшаве 2000 рускіх салдатаў падтрымлівалі настрой паўстанцаў. Паўстаньне пашырылася на тэрыторыі Польшчы, Літвы, Валыні і Беларусі.

Першым увайшоў з войскамі на землі Польшчы пруські кароль з заходняга боку Польшчы. Выправіла свае сілы Аўстрыя, заняўшы паўднёвыя землі. Катарына II, баючыся што Рэч Паспалітая зробіцца „гибельным горном, угрожающим спокойствію и безопасности соседей“, пакіравала свае войскі з усходу, пад кіраўніцтвам Румянцава і Суворава. Доля Рэчы Паспалітай вырашылася ў бойцы паміж рускімі і польскімі войскамі пад Мацэевіцамі недалёка каля Варшавы. Польскія войскі былі разьбіты, Касьцюшка быў паранены і ўзяты ў палон. Пасьля крывавага штурму была забрана ваколіца Варшавы, Прага (1794). Варшава павінна была здацца. У горад былі ўведзены, апроч рускіх, аўстрыйскія і пруския войскі. Па усім краі паўстанскія групы былі зьніштожаны. Апошні кароль Рэчы Паспалітай Аўгуст IV (Станіслаў Панятоўскі), адрокся ад пасаду і пераехаў на жыцьцё спачатку ў Горадзен, а потым у Петарбург, гдзе і сканаў праз некалькі гадоў. Паміж Прусіяй, Аўстрыяй і Расеяй адбыўся апошні, трэйці разьдзел Рэчы Паспалітай у 1795 годзе. Расея з гэтага разьдзелу адтрымала заходнюю часьць Беларусі і ўсходнюю часьць Літвы, што злажыла губэрні: Віленскую, Горадзенскую і Ковенскую. Апроч таго, да Расеі была прылучана і Украіна да Заходняга Бугу. Аўстрыя і Прусія прылучылі да сваіх тэрыторяў рэшту польскіх земляў. Дзяржава Рэч Паспалітая перастала істнаваць, а Беларусь увайшла ў склад земляў Расейскай Імпэрыі. Пачаўся новы пэрыяд гісторыі Беларусі.

Чацьвёрты пэрыяд гісторыі Беларусі.

Беларусь у складзе Расейскай імпэрыі.

Рускі пэрыяд гісторыі Беларусі нам усім, больш менш, вядомы, бо мы зьяўляемся сучасьнікамі яго і ў падручніках агульнай рускай гісторыі мы спатыкаліся з некаторымі фактамі з гісторыі Беларусі. За адсутнасьцю часу, мы ў сваіх выкладах адзначым толькі самыя выдатныя мамэнты гэтага пэрыяду.

Беларусь, вызваленая з складу аднэй, ужо раскіданай, дзяржавы, апынулася ў складзе другой, гэтак сама, хворай дзяржавы. І Расейская імпэрыя хварэла тою самаю панскаю хваробаю, ад якой загінула і Рэч Паспалітая. Доля працоўнага народу беларускага ад палітычнай перамены, не палепшылася. Прылучыўшы новыя землі, Катарына II прыказала Пскоўскаму, і Магілёўскаму губэрнатарам абвясьціць усім жыхаром краю, што яны маюць усе правы і вольнасьці, якімі карыстаюцца і ўсе падданыя Расеі. „Каждое состояніе из жителей присоединенных земель вступает с самаго сего дня во все оному свойственныя выгоды по всему пространству Имперіи Россійской“. Правы, вольнасьці і выгады рускага мужыка таго часу вам добра вядомы; іх і адтрымаў беларускі мужык. Што датычыць польскага панства на Беларусі, то яно не магло скардзіцца на сваю долю, бо яго правы, вольнасьці і выгады былі крыху прыямнейшыя, як мужыцкія. Яно, гэтае панства, і не скардзілася.

У канцы XVIII-га сталецьця шляхта прылучаных да Расеі земляў Рэчы Паспалітай падала рускаму ўраду адрэс. У гэтым адрэсе яна піша: „Живя не в Польше, мы чувствуем себя как-бы в Польше и даже лучше, чем в настоящей Польше“. Так адчувала сябе польскае панства на Беларусі.

Для мужыка было іншае: паншчына і прыгон на Беларусі расьцьвілі пышнаю кветкаю. Усе, хто бачыў, кажуць, што ўва ўсёй Расеі ня можна было знайсьці горшага мужыцкага становішча, чым на Беларусі. У Расеі паміж панам і жужыком была толькі соцыяльна-эканамічная яма, а на Беларусі былі і другія ямы: рэлігійная і нацыянальна-культурная.

Эканамічнае становішча беларускага мужыка у той час, навет, у офіцыяльных паперах малюецца зусім чорнаю фарбаю. Глаўны начальнік краю у сваім усепадданьнейшым данясеньні 1855 году піша: „В Витебской губерніи крестьяне почти не знают хлеба, питаются грибами и разными сырыми веществами, порождающими болезни; нищета страш-

ная, а рядом роскошь помещиков. Жизненныя силы края совершенно истощились в нравственном и физическом отношеніи; разслабленіе достигло крайних пределов“. Вядомы рускі эмігрант, сучасьнік дзекабрыстых, Н. Тургенев у сваіх запісках так малюе жыцьцё беларускага мужыка: „Одно из самых возмутительных злоупотребленій замечается в белорусских провинціях (Витебской и Могилевской), гдѣ крестьяне так несчастны, что вызывали состраданіе даже русских крепостных. В этих провинціях помещики отдавали своих крепостных сотнями и тысячами подрядчикам, которые исполняли землекопныя работы во всех концах имперіи. Эти бедные люди употребляются, главным образом, на постройку больших дорог и каналов. Помещик берет обязательство поставить такое-то количество людей по условленной плате, а подрядчик обязуется кормить их во время работы. Правительственные инженеры, наблюдающие за работами, не требуют от подрядчика в пользу этих несчастных ничего сверх того, что требуется для поддержанія их жизни. Что-же касается до денег, которыя получает за них помещик, то правительство не вмешивается в это. Эти несчастные провели дороги в окрестностях Царскаго Села“. Мы нічога ня маем дадаць да гэтых малюнкаў. У Рэчы Паспалітай беларус быў „працавітым быдлам“, а ў царскай Расеі ён зрабіўся „рабочим скотом“. Лепш, ад гэтага, працоўнаму народу Беларусі ня стала.

Ад'значыўшы гэты аснаўны соцыяльна-эканамічны факт, мы зробім кароткі хронолёгічны агляд палітычных і культурных фактаў рускага пэрыяду гісторыі Беларусі.

Адтрымаўшы Беларусь, Кацярына II лічыла яе такою самаю этнографічнаю адзінкаю, як напр., Маскоўская ці другая якая-колечы вялікаруская губэрня. Яна ўводзіла на Беларусі агульна-рускія законы, суды і др. установы, падтрымлівала праваслаўе і спачувала пераходу вуніятаў да праваслаўя. Адным словам царыца, выходзячы з палітычнага грунту, зусім ня лічылася з этнографічным складам краю.

Адносіны да Беларусі зьмяніліся ў часы Паўла I. Імпэратар спачуваў палякам і быў пад уплывам каталіцтва. Ен лічыў каталіцкае духавенства здальнейшым для змаганьня з ідэямі вялікай францускай рэвалюцыі, катораe вельмі баяўся. Каб узмацніць каталіцкае духавенства на Беларусі, ён уніяцкую царкву зрабіў падуладнай каталіцкай царкве. Уніяты, замест праваслаўя, пачалі пераходзіць у каталіцтва. Праца над пашырэньнем праваслаўя і рускага ўплыву на нейкі час спынілася. Ізноў для Беларусі была павернена чыннасьць Літоўскага Статуту, замест агульна-рускіх законаў, якімі тады былі законы, ўложаныя Аляксеем Міхайлавічам. Гэтая пастанова была карыс-

на для Беларусі, бо лічылася з гісторыка-юрыдычнымі традыцыямі краю.

Такі самы напрамак справы мелі і ў часы кіраваньня Аляксандра I. Імпэратар, спачуваючы Польшчы, дапамог перарабіць віленскую езуіцкую акадэмію ў унівэрсытэт, каторы стаў цэнтрам польскай прасьветы і адраджэньня. Беларуская інтэлігэнтная шляхта тут рабілася польскай інтэлігэнцыяй. Трэба, ўсё-ж такі, ад'значыць, што, якраз, у колах гэтай інтэлігэнцыі жыла цікавасьць да Беларусі. Віленскі унівэрсытэт даў шмат палякоў, якія зрабіліся піянэрамі Беларускага культурнага руху (Чачот). Круатарам унівэрсытэту і Віленскага школьнага вокругу быў пастаўлены бліжэйшы прыяцель імпэратара, польскі патрыёт князь Адам Чартарыйскі, каторы шчыра працаваў над адбудаваньнем Польшчы ў старых межах, з прылучэньнем да яе Літвы і Беларусі. Пасада прасьветнага куратара давала Чартарыйскаму магчымасьць пашыраць польскую культуру і польскі ўплыў.

У часы францускай кампаніі 1812-га году, Беларусь перажыла цяжкія часы. Раней тут стаялі рускія войскі. Пасьля іх адходу пацягнуліся на Маскву сілы Напалеёна. Праз нейкі час зноў, у жабрацкім становішчы, пашла на Захад француская армія, па сьлядох якой ішлі рускія войскі. Усе гэтыя арміі рабавалі і нішчылі край. Беларусь зусім згаладала. Стаялі пустыя хаты ў вёсках, бо сяляне мёрлі з голаду, ці хаваліся па лясох і балотах. Доўга памятаў беларускі народ часы гэтага вялікага змаганьня вялікіх народаў і ідэяў.

Ня гледзячы на тое, што палякі дапамагалі Напалеёну, Аляксандар I ня згубіў да іх свайго спачуцьця. Адтрымаўшы пад сваю ўладу „Польскае Царства“ ён даў яму асаблівы палітычны лад, вызначаны, так званай, „устаноўчай хартыяй“. На аснове гэтай хартыі, Польшча зноў рабілася як-бы гаспадарствам, навет, з сваею ўласнаю арміяю, сэнатам, Соймам і радаю міністраў, на чале каторай стаяў намесьнік Царства Польскага. Сойм пачаў працаваць у 1818 годзе і адразу выявілася опозыцыя рускому ўраду, а ў краі пачаўся рэвалюцыйны рух проці Расеі.

У часы панаваньня Мікалая I адбылося першае польскае паўстаньне. Як паўстанцы, так і рускі ўрад стараліся прыцягнуць беларускага мужыка кожны на свой бок. Рускі ўрад у асобе галоўнакаманцуючага рускімі сіламі, абяцаў, навет, мужыком скасаваньне прыгону. Але гэтая абяцанка так і асталася пустымі словамі. Зьніштожыўшы паўстаньне, рускі ўрад прыняўся за страшэнную русыфікацыю краю. Рабілася ўсё гэтае надта груба і няўмела. Пачалося з зачыненьня польскіх школаў без замены іх школамі мясцовымі, беларускімі. Зруйнаваўшы Віленскі польскі унівэрсы-

тэт, Мікалай I ня змог прыдумаць нічога разумнейшага, як перанясьці яго навуковыя каштоўнасьці ў Кіеў, не заснаваўшы замест зруйнованага, новага, мясцовага Беларускага унівэрсытэту. Так і не дачакалася Беларусь, аж да нашых дзён, свайго унівэрсытэту. Некаторыя з паўстанцаў, польскіх паноў, былі ці выгнаны з краю, ці адпраўлены ў Сыбір, але пры гэтым ня было закранута польскае земляўласьніцтва. Лічачы, па свайму неразуменьню, Літоўскі Статут прадуктам польскай культуры, ўрад выкасаваў яго з судовага карыстаньня. Ува ўсіх урадовых установах, замест польскай, была заведзена прымусова руская мова, каторай ня мог добра разумець беларус.

Для прылучэньня вуніятаў да праваслаўнай цэрквы быў зложаны сакрэтны камітэт пад кіраўніцтвам вуніяцкага епіскапа Іосіфа Сямашкі. Мэтаю камітэту было паступовае зьбліжэньне вуніяцтва з праваслаўнай вераю. Пачалі перарабляць вуніяцкія цэрквы так, каб яны былі падобнымі да цэркваў праваслаўных; старыя вуніяцкія служэбнікі ў беларускай мове зьмянілі на служэбнікі маскоўскага выданьня. На месца сканаўшых вуніяцкіх епіскапаў былі высьвенчаны новыя (Васіль Лужынскі, Антоні Зубка і Езафат Жарскі), каторыя былі пэўнымі супрацоўнікамі рускага ўраду ў справе прылучэньня вуніятаў да праваслаўнай рускай цэрквы. Пасьля сканаяньня вуніяцкага мітрапаліта, Іосіфа Булгака, і епіскапа Езафата Жарскага, епіскапы Іосіф Сямашка, Васіль Лужынскі і Антоні Зубка, зьехаўшыся у 1893-м годзе ў Полацку на сабор, злажылі акт аб злучэньні вуніятаў з праваслаўнымі, каторы, ў гэтым-жа годзе, быў зацьверджаны царскаю ўладаю. У гэтым-жа годзе быў выданы царскі указ, каторы забараніў, невядома чаму, ўжываць у цэрквах і касьцёлах беларускую мову. Трэба зазначыць, што да гэтага часу ў беларускай мове гаварыліся казаньні, каб іх лепш мог зразумець просты народ. Тыя сьвяшчэньнікі і парафіяне, каторыя не хацелі прызнаць акту аб скасаваньні вуніі, павінны былі нясьці кару. Народ, за часы вуніі (243 гады), зжыўся з ёю, звык да яе. Прымусовае скасаваньне вуніі з болем адбілася на народным сумленьні.

Заходнія рэвалюцыі пасьля 1830-га году рабілі ўплыў на польскае грамадзянства і будзілі думку аб новым паўстаньні. Пачалася арганізацыйная праца тайнага польскага нацыянальнага (нарадовага) ўраду. У часы кіраваньня Аляксандра II, паўстаньне, ўрэшце, выбухнула ў студні 1863-га году. У раней умоўлены дзень у розных мясцох Польшчы, Беларусі і Літвы групы паўстанцаў напалі на рускія войскі і паўстаньне пачалося. На Беларусі польскі элемэнт ня быў моцны, бо ён складаўся з невялікага ліку паноў і залежачых ад іх людзей. Разумеецца, паўстанцам

трэба было залучыць да свае справы беларускага мужыка. У такім напрамку і йдзе прапаганда, рассылаюца агітатары і адозвы. Каб зрабіць большы ўплыў на селяніна, адозвы друкуюцца ў беларускай мове. Польская інтэлігэнцыя, стаяўшая на чале паўстаньня, добра разумела, што мужык толькі тады можа спачуваць справе, калі яна афарбуецца ў социяльную фарбу. Мужык ня цікавіўся адбудаваньнем Польшчы ці Расеі, яму патрэбна была толькі воля і эканамічная забясьпека. Толькі такую Польшчу ён мог падтрымліваць, каторая не занепадала-б панскаю хваробаю і каторая здаволіла-б яго мужыцкія інтарэсы. У такім напрамку і напісаны адозвы да мужыкоў. Яны стаяць за „праўдзівую вольнасьць і веру бацькоў“, апісуюць уціск над мужыкамі маскоўскай адміністрацыі. Усе войны якія вяла Рэч Паспалітая з Масквою, тлумачацца ў адозвах як войны за тое, „што народу паляк хацеў даць свабоду“. Мужыкі, як стануць палякамі, будуць «роўныя з панамі». Толькі палякі ёсьць «сапраўдныя прыяцелі беларускага мужыка, толькі яны дадуць яму вольнае і шчасьлівае жыцьцё ў Польшчы, незалежнай ад Расеі».

Чыталі мужыкі гэтыя адозвы, ці не--невядома. Вядома толькі тое, што за паўстанцамі яны не пашлі, бо ў паўстанцах бачылі толькі прыгоншчыкаў. Хоць яны былі цёмнай масай, але зразумелі, што паўстаньне было ня іхняй социяльна-мужыцкай справай, а справай толькі палітычнай. Наадварот, ад „маскальскага“ ўраду, аб якім хадзілі чуткі, што ён быццам у Расеі вызваляе мужыкоў, чакалі беларускія мужыкі палепшаньня свайго жыцьця. Паўстаньне, непадтрыманае мужыкамі, было хутка спынена. Самая назва „Царство Польское“ была выкасавана і заменена назваю „Привислянскій край“. У Беларусі сталі праводзіць мужыцкую рэформу на асновах блізкіх да „Положенія 19-го февраля 1861-га года“. Жаданьні, як рускіх, так і беларускіх мужыкоў, гэтаю рэформаю ня былі задаволены. Беларусь, апроч таго, не адтрымала, навет, і земскай рэформы, каторая магла-б быць карыснаю для краю.

Пасьля спыненьня польскага паўстаньня, пачаўся моцны русыфікацыйны рух пад кіраўніцтвам вядомага Мураўёва. Першаю мэтаю ўраду было зруйнаваць польскасьць, але руйнуючы польскасьць, урад больш руйнаваў беларускую культуру. Вядома, напрыклад, што друк польскіх кніжак забаронен ня быў, а друк кніжак у беларускай мове быў забароны указам 1865-га году. Прычына гэтага крыецца ў тым, што за Польшчу заступаліся заможныя дзяржавы, а Беларусь заступнікаў ня мела.

Пад цяжкім нацыянальна-социяльным уціскам жыла Беларусь і далей, ў часы глыбокай рэакцыі пры рускіх ца-

рох, Аляксандры III і Мікалаі II. Толькі вялікая руская рэвалюцыя вызваліла Беларусь, даўшы ёй магчымасьць падняць ня толькі нацыянальна-культурнае, але і соцыяльна-палітычнае пытаньне. Настаў і для Беларусі час рэвалюцыйнай працы і дзяржаўнага будаўніцтва.

ЗЬМЕСТ.

стр.

Прадмова 3
Уступ да гісторыі Беларусі 7
Пэрыяды гісторыі Беларусі 9

Першы пэрыяд гісторыі Беларусі.
(IX—XIII ст.).

Старажытныя насельнікі Беларусі 12
Дзяржаўна-палітычныя справы. 14
Змаганьне Полаччыны з Кіеўшчынай . . . 17
Усяслаў Полацкі (1044—1101) 20
Полаччына пасьля Усяслава 23
Хрысьціянства і прасьвета 26
Гандаль і соцыяльны склад грамадзянства . . 30

Другі пэрыяд гісторыі Беларусі. 34
(XIII—XVI в.).

Ліцьвіны ў пачатку пэрыяду 36
Аб'яднаньне Літвы 39
Будаваньне Літоўска-Беларускай дзяржавы ў XIII-м сталецьці 42
Аснаўныя мамэнты жыцьця новага гаспадарства . 46
Адносіны гаспадарства да нямецкіх ордэнаў . . 50
Унія Літоўска-Беларускага гаспадарства з Польшчай 1386-га году 53
Адносіны Літоўска-Беларускай дзяржавы да гаспадарства Маскоўскага 57
Культурная праца 60
Соцыяльны склад грамадзянства 66

НАЦЫЯНАЛЬНАЯ БІБЛІЯТЭКА

B000000044 1764

СТР.

Трэйці пэрыяд гісторыі Беларусі.
(XVI—XVIII в.).

Люблінская вунія 1569 году 68
Берасьцейская царкоўная вунія 1596 году . . 72
Палітычна-соцыяльны лад Польшчы . . . 79
Становішча Беларусі пасьля вуніі з Польшчай. . 86
Брацтвы на Беларусі 90
Казацтва на Беларусі 94
Агульны палітычны агляд 98
Канец Рэчы-Паспалітай 103

Чацьвёрты пэрыяд гісторыі Беларусі.

Беларусь у складзе Расейскай імпэрыі . . . 107